A MAGYAR NEMZETI MÚZEUM NÉPRAJZI TÁRÁNAK

ÉRTESÍTŐJE

AZ „ETHNOGRAPHIA" MELLÉKLETE

SZERKESZTI
BÁTKY ZSIGMOND

XXVI. ÉVFOLYAM. 1934
(ÚJ ÉVFOLYAM XXI.)

3 TÁBLÁVAL ÉS 128 ÁBRÁVAL

BUDAPEST, 1934
A MAGYAR NEMZETI MÚZEUM KIADÁSA

NÉPRAJZI MÚZEUM
F. 2579
KÖNYVTÁR

21.579. — K. M. Egyetemi Nyomda, Budapest. (F.: Thiering Richárd.)

TARTALOM.

Bátky Zsigmond: Házvidékek és kultúrmozgalmak Kelet Közép-Európában ..... 17—26

Bátky Zsigmond: Tiszaháti tőkéskapu (2 á.) ..... 45—47

Bátky Zsigmond: A „kucik" és „pocik" eredetéhez ..... 53—56

Bátky Zsigmond: Három tárgynévmagyarázat (Bugyli-bicska. Cikó. Kunyhó) ..... 108—111

Fekete Béla: Bogárhátú házak Biharban. Boglyás verem Derecskén. A kolompérkerti szőlő csőszháza Derecskén. (4 á.) .... 101—104

Fényes Dezső: Méhekereső. (1 á.) ..... 104—105

Gönyey (Ébner) Sándor: Ősi fonalvetőeszköz a somogymegyei Szennán. (4 á.) ..... 40—43

Gönyey (Ébner) Sándor: Nagybajomi kapcások ősi gyapjú-kallója. (2 á.) ..... 43—45

Gunda Béla: Tárgyi néprajzi adatok Felső-Borsodból. (31 á.) .. 1—16

Gunda Béla: Teknővájócigány és munkája. (6 á.) ..... 57—60

Gunda Béla Kaparó- és merítőháló. (4 á.) ..... 62—63

Gunda Béla: A magyar kétrúdú szekér eredete és a régi magyar ajonca-szekér. (2 á.) ..... 93—96

Györffy István: Juhtartás és tejgazdaság Kalotaszegen ..... 48—50

Gyutay István: Cséplés Magyarszerdahelyen (Zala m., 2 á.) .... 35—40

Lükő Gábor: Régimódi méhészet Moldvában. (4 á.) ..... 47—48

Lükő Gábor: Moldvai csángók kendermunkája (1 t.) ..... 96—101

Madarassy László: A szárazmalom „keringő"-je. (5 á.) ..... 51—53

Madarassy László: Palóc duda. (15 á.) ..... 81—88

Seemayer Vilmos: Szemestermények eltartása a Mura mentén. (1 t., 9 á.) ..... 27—35

Seemayer Vilmos: A régi zalai pásztorok dohányzókészsége .... 61—62

Seemayer Vilmos: Pajtáskertek Nemespátrón (Somogy m., 31 á.) 65—81

Seemayer Vilmos: Pajtáskertek Nemespátrón (Somogy m., 31 á.) 65—81
(1 t., 2 á.) ..... 89—92

Tagán, Galimdzsán: Baskír gyapjúmunka ..... 105—108

Viski Károly: Szentesi fazár. (4 á.) ..... 60—61

Anzeiger (Deutscher Auszug) 64, 112

A MAGYAR NEMZETI MÚZEUM NÉPRAJZI TÁRÁNAK
XXVI. ÉVFOLYAM **ÉRTESÍTŐJE** 1934. 1—2. FÜZET

Tárgyi néprajzi adatok Felső-Borsodból.

(Építkezés és házbelső.)

A boldvavölgyi magyarság tárgyi néprajzáról keveset tudunk. Néhány kisebb, lelkeshangú cikket leszámítva, eddig *Viski Károly* dr. közölt adatokat a Boldva mellékének régi tűzhelyeiről. *(Ért. 1933 : 21.)* 1933 nyarán a N. M. Néprajzi Tárának támogatásával egy hónapot töltöttem a Boldva völgyében és a Boldvától nyugatra eső, a nép által *Galyaságnak* nevezett vidéken. A bejárt falvak a Boldva síkságán: Borsodszirák, Finke, Borsod, Szendrőlád, Szendrő, Szalonna, Perkupa. A Boldva mellékvölgyeiben Ziliz, Nyomár, Damak, Hegymeg, Ládbessenyő, Meszes és Martonyi községekből gyüjtöttem adatokat. A Galyaság falvai a már említett Perkupán kívül Varbóc, Szőlősardó, Tornakápolna, Teresztenye, Égerszög, Kánó, Imola, Aggtelek, Jósvafő, Színpetri és Szín. Egyesek szerint Aggtelek és Imola már nem tartozik a Galyaság területére.[1] A *Szárazvölgy* falvai közül Trízst és Ragályt, azonkívül az abaújtornai Szögliget, Derenk és Rákó községeket érintettem. A két utóbbi község lakói tótok.

A belsőségeket, a *beltelkeket* vizsgálva, első pillanatra szemünkbe tűnik, hogy igen jól el vannak választva a rendszeres mezőgazdasági művelés alatt álló földterülettől, a *kültelkektől*. A telkek külső végén erős élősövénykerítést találunk. Szőlősardón, Szalonnán, Martonyiban ez még földhányással is meg volt erősítve. Esetleg a földhányás tetejére, oldalára ültetett lícium, vadrózsa, galagonya alkotta a kerítést: *a gyepüt*. Ez a gyepükerítés több helyen megvolt két telek között is. *A kertet csak gyepülték*, azaz gyepükerítéssel vették körül, mondották Szőlősardón. A telkek között keskenyebb utcák, közök, úgynevezett *mezei kijárók* vezettek a szántóföldekre, amelyek még ma is szépen láthatók Szőlősardó községben. Ezeket közvetlen a kijáratnál, sövényből font vagy deszkából készült kapuval zárták el éjszakára. Ezek voltak a *kapuk, gyepükapuk, falukapuk*, melyekre gondot viselni, ki és bezárni a kerülő kötelessége volt. Csak a gyepükapukon keresztül lehetett közlekedni a szántóföldekre, a mezőre. Szőlősardón a következő kapuk neve él még a nép között: Szakállvölgy-, Előhegy-, Fintorvölgy-, Bodó-, Szabó- és Falukapu. Balajton: Koponya-, Balajti hegy- és Gátkapu. A balajti határban még mutogatják azt a helyet, ahol a régi gyepü húzódott a község körül. A mai szőlőbe vezető út mellett, a községtől körülbelül 400 méterre. A kapukon szekérrel kényelme-

[1] *Strömpl Gábor* a gömör-tornai karszt emberi telepeiről írt dolgozatában („Föld és Ember" 1922 : 1—7.) hat községet sorol a Galyaság területére. Ezek Égerszög, Teresztenye, Szőlősardó, Kápolna, Varbóc, Szinpetri.

sen tudtak közlekedni, de a gyepükön ezek mellett voltak keskenyebb, kisebb ki-bejárók is: a *hácskók*. Zilizen leütöttek három karót, befonták *szilláccsal* (vesszővel, lehántott fakéreggel) s ezen az ember kényelmesen át tudott lépni, de a határban legelő jószág nem mehetett be a tilos területre. Balajton a szőlőkben a hácskó két közelálló idősebb fa között volt. A fákról lehajlítottak egy-egy lombos ágat s azzal zárták el a hácskót. A hácskókon keresztül egyszerre csak egy ember közlekedhetett. A hácskók inkább a szőlőket körülvevő gyepün voltak. Gyepükerítés vette körül a temetőt s ide is csak a kapukon lehetett bejutni. Tornakápolna, Aggtelek határában még gyepükerítéssel körülvett szántóföldek is láthatók. A szántóföldre csak egy helyen lehet bemenni, a bejárat neve szintén kapu. Némelyik gazdánál kapu látható a telek hátsó végén is, de csak akkor, ha ott út vezet el vagy ha a belsősége végén mindjárt ott van a kültelke, a szántóföldje. A gyepükön levő sövénykapuk mind egyszárnyúak voltak. A gyepükerítésekre az egész területen a *garád* szót is alkalmazzák. Szalonnán a *kapatolás* vagy gyepü ugyanaz. Derenk és Rákó tót községekben a gyepü szót nem ismerik. A garád Szőlősardón már az a kerítésfajta, amikor az élősövény mellett mindenféle száraz giz-gaz, ág alkotja a kerítést. Az élősövény gyepükerítés mellett gyakori a száraz sövényből font — Tornakápolnán *diáksövény* —, a *palánk*, a *lec* (léc) és újabban a deszkakerítés. A régi építőtechnikát a két előbbi kerítésfajta mutatja. *Szálkaróval* ugyanúgy kerítenek, mint a palánkkal.

Balajton gyepünek nevezik a két termőföld között levő irtásos, bokros helyet. Zilizen ez *pallag* vagy *kopár*. Szalonnán gyepü a két gazda földje közötti földhányás.

A beltelkek beosztását az 1. ábra mutatja. A községeket nemesek, úrbéresek és zsellérek lakták. Az ősi lakosok házai a főutcán épültek. A későbbi betelepültek, a zsellérek mellékutcákban, zugokban, közökben helyezkedtek el (Szalonna).

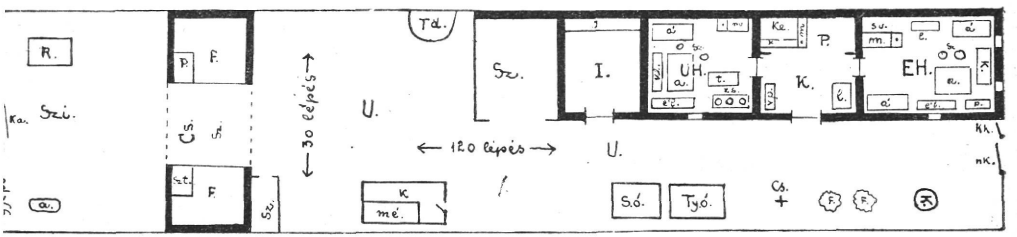
Ha elszaporodott a család s a vagyon nem nőtt és a legidősebb családtag míg élt, nem akarta szétosztani a vagyont, vezetésével közösen folyt a gazdálkodás. A telken levő házba a nagyapa, apa mellé beköltöztek a nős unokák, fiúk is. Égerszögön a Boros-családnál négy apa volt egy házban. Mindig a legidősebb asszony főzött. Ilyenkor azt mondták, hogy *egy karra, egy kenyérre* dolgoznak. Ha végkép nem fértek el a házban s megvolt a módjuk hozzá, a régi házzal szemközt vagy párhuzamosan, ugyanazon a telken újat építettek. Így lassan 4—6 házból álló keskeny utcasorok épültek egy-egy telken. Szépen láthatók Perkupán, Kánón, Aggteleken.

A családtagok, ha csak tehetik, nem települnek széjjel a faluba. Dédapjuk, nagyapjuk háza körül próbálnak elhelyezkedni. Így idők folyamán a falunak egy-egy részén ugyanabból a családból kerülnek ki a lakosok.

A legrégibb házak anyaga a Boldva alsó völgyében, ahol kevesebb a fa, *patics* és *vertfal*. Észak felé és a hegyek között fokozatosan kezdenek elterjedni a *ravásos* házak, azonban már ezekből is alig akad néhány a falukban (2. ábra). Van még Tornakápolnán, Varbócon, Martonyiban és Teresztenyén. Az öregek emlékeznek

arra, hogy a síksági részeket (Finke, Borsodszirák, Boldva) kivéve, *kalitka* (másutt borona) házakat is építettek. A Galyaságban néhány esztendővel ezelőtt még voltak. Ma már csak egy-két kalitkás csűrt lehet látni Égerszögön és a tót Derenken.

A patics- és ravásos házak váza lényegileg ugyanaz. Négy gerendát a ház hosszúságának és szélességének megfelelő méretben összekapcsolnak. Ezek a *talfák* vagy *talpfák*. A talpfákba állítják, *csapolják* bele az oszlopokat. A talpfák találkozásánál áll egy-egy oszlop, közben pedig még annyi, amennyit a tetőszerkezet és a ház hossza megkíván. Az oszlopokra jön a ház hosszúságának megfelelő két *folyó* vagy *sárgerenda*. Ha a ház közepére egy harmadik folyógerendát alkalmaznak, ennek mestergerenda a neve. A folyógerendákra keresztbe jönnek a *keresztgerendák*, a két szélsőt *kapocs-* (Teresztenye), *kapcsoló-*, *kötőgerendának* (Szalonna) is nevezik. Ha az oszlopokat kivésik és elhasogatott fadarabokat, *ravásokat* tesznek közé, az a *ravásos* fal, ha befonják sövénnyel, az a *paticsfal*. Mindkettőt betapasztják. A kalitkás falak vízszintesen

1. ábra. Háromosztatú boldvavölgyi magyar ház és udvar alaprajza. EH. = előház, su. = sut, m. = masina, l. = láda, á. = ágy, él. = élésláda, p. = pad, k. = komót, a. = asztal, sz. = székek. P. = pitar, K. = konyha, ke. = kemence, k. = kocik, m. = masina, vp. = vizespad, l. = láda. UH. = utóház, m. = masina, á. = ágy, kl. = karoslóca, a. = asztal, sz. = székek, t. = tologó, él. = élésláda, zs. = zsákok. I. = istálló, j. = jászol. Sz. = szín. U. = udvar, kk. = kiskapu, nk. = nagykapu, k. = kút, F. = farakás, tüzeléshez, cs. = csuportartó fa, Tyó. = tyúkól, Só = sertésól, mé. = méhes, k. = kis kert, Td. = trágyadomb, Cs. = csűr, F. = csűrfiók, Sz. = szérű, p. = pévás, szt. = szemtartó, sz. = kisebb szín, Szi. = szilvás, R. = rakodó, a. = aszaló, ka. = kapu.

egymásra rakott és a sarkoknál kötésekkel megerősített gerendákból készültek.

A mennyezet a régi házaknál vesszőből font és tapasztott sövény, úgynevezett *kas*.

A folyógerendákba vannak beleágyazva a *szarufák*, amelyeket még *kakasüllővel* is megerősítenek.

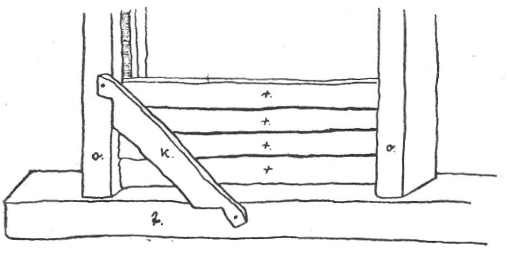
A tető, illetve a *farazat* lehet *tűzfalas (vértes)* és *sátoros*. A vért eredetileg vesszőből készült.

Tűzfalas tetőnél az utolsó szarufa a folyó és a szélső keresztgerenda találkozásánál van. Sátoros tetőnél a két szélső szarufa beljebb áll mint a ház vége és a sarkokkal, a keresztgerendával támasztógerendák, úgynevezett *farszarufák* kötik össze s így alakul ki a sátoros tető.

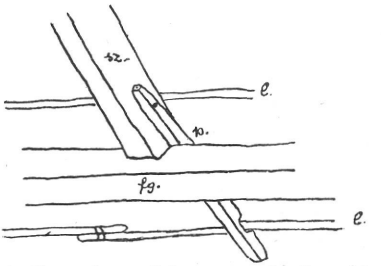
A tetőfedőanyag az elcsépelt rozsszalma: a *zsúp* volt. Ezt *matringokba* kötve tették fel a szarufákra, illetve a szarufákat hosszában összekötő *lecekre*. A lec 2—2½ m hosszú, hasgatott fadarab vagy faág.

Háromféle matringot készítettek: *szoknyás* (ez Ládbessenyőn *monyos*, Szendrőládon *kaszás* vagy *fecskefarkú*, Martonyiban *kaszamankó* matring), *fejes* és *síma* matringot. Szoknyásmatringnál a zsúpcsomó szalmakötéllel a fej alatt van megkötve, símánál a tő felett. Fejesnél a kalászfejeket megcsavarják, lehajtják a szárhoz és hozzákötik.

Szoknyásmatringgal a sarkokat, szögleteket fedik. Fejes matringból áll a tető legalsó (az ereszet) és legfelső matring sora, közben van a síma. Lehet az egész tetőt fejes matringgal fedni. Az ilyen tető több munkát kíván, erősebb, nem síma, hanem *garádicsos*. Ha a legfelső sor fejes matringból áll, akkor azt a szarufákhoz hasonló kisebb fákkal: *ekelovakkal* szorítják le. Az ekelovakat a matringokon keresztül a lecekhez kötik. Az ekelovakra hosszában erősítő

2. ábra. Ravásos fal: k. = kötés, a. = oszlop, t. = talpfa, r. = ravások.

3. ábra. fg. = folyógerenda, l. = léc, sz. = szarufa, p. = pocók.

leceket is alkalmazhatnak. Ha a tetőzet *sirinyes, sertés, tarés, tarézjos*, akkor a legfelső sor matring síma, ezeket a szarufák csúcsán húzódó legfelső lecen úgy teszik át, hogy a tő felfelé áll s a matring kalászos végének egyik fele a tető jobb, a másik a bal oldalára kerül.

Szendrőládi adatok szerint *korcvesszővel*, Tornakápolnán hársfahéjjal is kötötték a matringokat a lecekhez. Készítettek olyan tetőt is, amelyiken a matringok alatt és felett is volt lec.

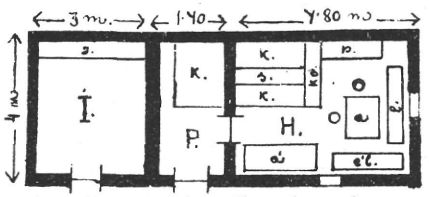
A kötelek, a vesszők átdugására, kihegyezett fát, a *füzőtüt* használták. A matringokat sulyokkal verték símára a tetőn.

Az utolsó sor lec nem a szarufán, hanem az *ereszetpótlékot* képező úgynevezett *pocókon* van (3. ábra), amely eredetileg nem szegelve, hanem zsúpkötéllel, hánccsal volt a szarufához, folyógerendához kötve. Annyi pocókot alkalmaztak, ahány szarufát.

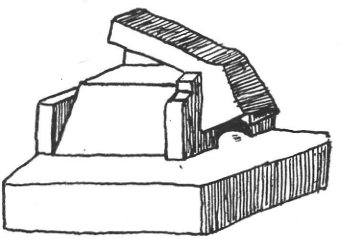
A bejárt területen a legrégibb házak tagozódása: lakószoba, melyet az egész területen *háznak* neveznek, *pitar* és *istálló*. A *komara* már újabb helyisége a háznak, de amint majd látni fogjuk, erre nem is volt szükség. Ahol két szoba van, az utcainak *előház*, az udvarinak *utóház* — ez a kamara szerepét is betöltheti — a neve. A házba az udvarról a pitaron keresztül jutunk. A pitar a talált

legrégibb házaknál *feltűnően keskeny*, azt a látszatot kelti, mintha nem volna szerves, a *házzal* és a házbeli kemencével egyidőben kialakult része a háznak. Imolán egy 70 éves épületben 1·40 m, Zilizen 1·60 m keskeny a pitar (4. ábra). Alább még részletesen rátérünk ismertetésére.

A sütés-főzés, alvás, fonás-szövés bent a házban történt, melynek legnagyobb részét a kemence foglalta el.

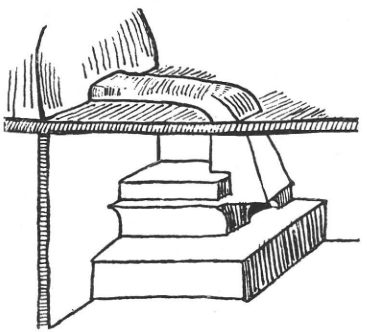

4. ábra. Régi boldvavölgyi ház alaprajza. H. = ház, k. = kemence síppal (s.) és kocikkal (ko.), p. = tűzpad, a. = asztal székekkel, l. = láda, él. = élésláda, á. = ágy. P. = pitar, k. = konyha nevű tűzhely. I. = istálló, j. = jászol.

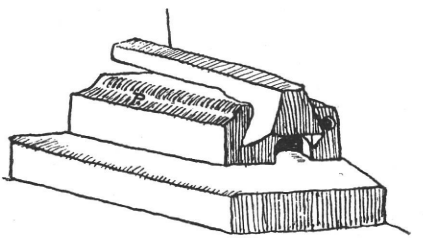

5. ábra. Szögliget. Kürtős kemence polcokkal.

Az 5. ábrán bemutatott kürtős kemence lényegtelen alakváltozásokkal (l. még *Ért. 1933 : 22—23. old.* 1., 2. és 11. á.), melyet Szendrőn *nyakasnak*, Zilizen *kabolának, csikónak*, Hegymegen *kabolának*

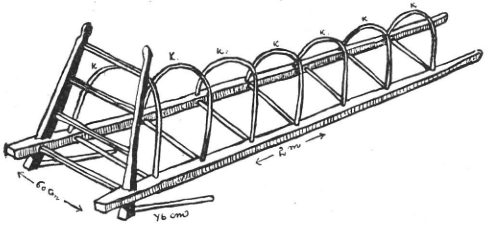
6. ábra. Tornakápolna. Kemence a padon lévő síppal.

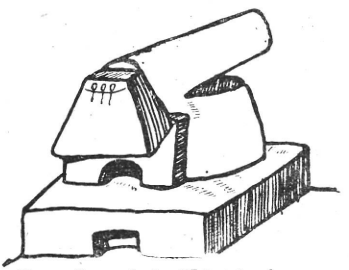
7. ábra. Ragály. Kürtős kemence. P. = packa.

is neveztek, a bejárt területen mindenütt el volt terjedve. Hasonlítanak a palóc kemencékhez (l. *Ért. 1911. és Ethn. 1893.)*, melyre *Viski* dr. is rámutat említett cikkében. Míg azonban *Istvánffy* a palócok lakóházáról írt dolgozatában *(Ért. 1911.)* a kocik mellett még egy lépcsősen kiemelkedő részről: a *szapháról* is megemlékezik, ezt a szaphát a bejárt falvakban nem találjuk meg. A 6. számú ábrán bemutatott tornakápolnai kemencének a kocik felett levő pereme azonban a régi szaphának lehet csökevényes formája. Ilyen perem Ragályon is van s ott *packa* a neve (7. ábra). A Boldva völgyében és a Galyaságban csak a *kocik* húzódik a kemence szája és szabadon álló oldala körül. A kemence vályogból épült. Egy színi

kemencecsináló közlése szerint sárkemencék is voltak. *Belvilága* átlag 2×1·50 m. A füst elvezetésére a *síp* és *kürtő* szolgál. Az előbbit Szendrőn, Aggteleken *súbernak* is nevezik. A síp és kürtő vázát két fokozatosan keskenyedő, létraszerűen összeállított *lec* és a lecekbe félköralakba dugott som- vagy veresgyűrűvesszők alkotják. Ezek a *kávák* (8. ábra). A vázt sövénnyel befonják és kívül-belül betapasztják. Jósvafő, Színpetri, Szín és Tornakápolna községekben olyan formákat is találtunk, melyeknél a kürtő a kemence szája felett függőlegesen helyezkedik el, áttöri a mennyezetet és a síp a padon van. Összekötő a kürtő és a szabadkémény padon levő része között. A régebbi forma az utóbbi. A síp későbbi járuléka a tűzhelynek, mert a füst valamikor a padra ömlött. A síp akkor

8. ábra. A kürtős kemence kürtőjének és sípjának váza. K. = kávák.

9. ábra. Szendrő. Kürtős kemence.

keletkezhetett, amikor a szabadkéménnyel pitart (jobban mondva a pitarral szabadkéményt) kapott a ház. A házbeli tüzelő füstjét a sípon keresztül a szabadkéménybe vezetik. A síp eleinte a padon van, később lekerül a házba s a pitar és ház közti rekeszfalon át torkoll a szabadkéménybe. Valószínűnek tartjuk, hogy a pitart és szabadkéményt a *konyha* nevű nyáritűzhely alkalmazása hozta magával, melyről alább lesz szó.

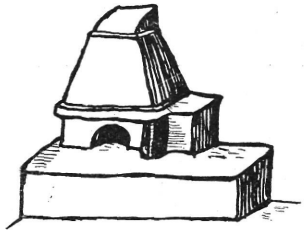
A legrégibb kürtős kemencéknél a síp felér a mennyezetig.

A kemence körül az 50—60 cm magas *kocik* (Ládbessenyőn *tőcik*) húzódik. A síp és a fal közti rész neve *sut*, az ellenkező oldalon levő rész Ládbessenyőn a kemence *válla*, másutt szintén sut vagy a kemence *teteje*. A kürtő és a ház fala között a kemence falában igen sokszor lyukat találunk: ez a *fike*. A fikében apró lomot, gyufát tartanak, zilizi adat szerint ide rejtették veszély esetén a pénzt, azután betapasztották. Ragályi adat szerint a fike szappantartó lyuk. A kürtő széles peremén is tartottak evőeszközt, tűzszerszámot, erre szolgáltak az 5. sz. ábrán látható szögligeti kemencénél a *pócok* is. A kemencék nagy részének szájánál a kocik alatt fáslyuk látható. Fűtés közben az áttüzesedett piszkafát is ide dugja a gazdasszony, hogy lángot ne fogjon valami a házban, kenyérbevetés közben a sütőlapát lapátját is ide dugják, ha nincs rá szükség. Jellemző az egész vidékre, hogy a sütőlapát feje és nyele külön darab fából van (30. ábra 2.).

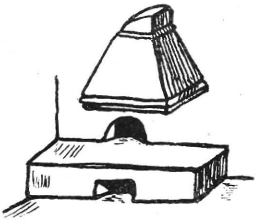
Egy érdekes kürtőskemence-típust Szendrőről a 9. ábrán mutatunk be. Itt a kemence boglya- és nem téglalapalakú, mint általában.

Megvan a kocikja. A mellé épített masina újabb eredetű. (Ezt a szemléletesség kedvéért nem rajzoltuk mellé.) A kemence testét *búbosnak* nevezik.

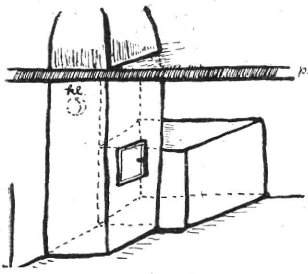
Perkupán olyan kemencék láthatók, amelyeknek csak a kürtője és a kemence szája elé épített kocik (itt *kucik* is) van a házban (10. és 11. ábra.). A téglalapalakú kemence kint áll a pitarban. A kürtő közvetlen a falhoz épült, de a síp csökevénye az ábrákon kivehető. A kürtőből a füst a ház és pitar közfalán keresztül egy lyukon át a szabadkéménybe távozik, vagy távozna, ha az volna. Itt egy érdekes kéményszerkezettel találkozunk. A füst a 12. ábrán látható

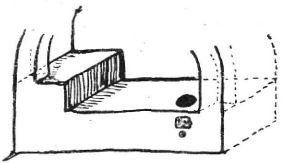
10. ábra. Perkupa. A kemence szája és kürtője a házban.

11. ábra. Perkupa. A kemence szája és kürtője a házban.

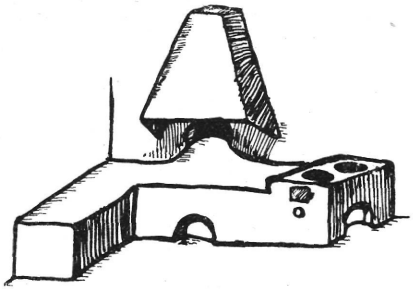
12. ábra. Perkupa. A 10. ábrán lévő kemence pitarbeli folytatása.

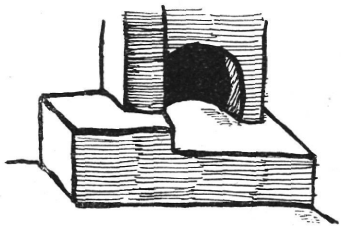
13. ábra. Perkupa. A 11. ábra kemencéjének pitarbeli folytatása.

négyszögletes, a pitar földjétől a mennyezetig érő építménybe torkoll. Ez az építmény — amelynek külön neve nincs, hosszas faggatás után azt mondták rá, hogy az is *kémény* — a padon a tulajdonképeni kéményben folytatódik. Egy kisebb ajtó is van rajta, ezen keresztül tisztítják a kéményt. A 11. sz. ábrának a pitarbeli folytatását ábrázolja a 13. sz. ábra. A kemence testének fele a falban van. A pitarban levő részhez hozzáépítették a masinát, amely a pitar hátsó részét teljesen elfoglalja. A pitarban levő kemencetestnek a teteje *sut*. Ennek a perkupai kemencetípusnak Ragályon az ellenkezőjét találtuk. A kürtő kocikkal, masinával (14. ábra) a pitarban van, a téglalapalakú kemence a házban. Ugyanez megvan Imolán, de a kemence szája előtt hiányzik a kürtő (15. ábra). A házban levő kemence mellé masina épült (16. ábra). Télen ebben tüzelnek rendszeresen és nem a kemencét fűtik. Amikor azonban a masina még

nem volt meg, a kemencét fűtötték a ház bemelegítése céljából is. Tornakápolnán, Martonyiban olyan pitarból fűthető kemencékre

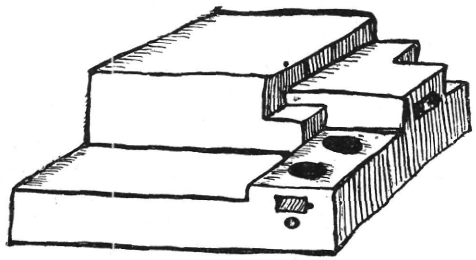

14. ábra. Ragály. A pitarból fűthető házbeli kemence szája, kürtővel, kocikkal és masinával.

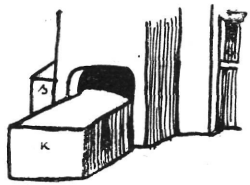

15. ábra. Imola. A 16. ábrán látható házbeli kemence pitarban lévő szája.

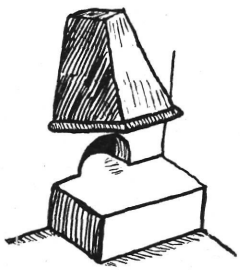
bukkantunk, amelyeknél megvan a kürtő a kocikkal (17. ábra), de a kemence teste a pitar és ház közti válaszfalban van, amely így

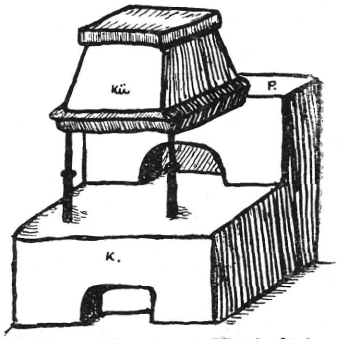
16. ábra. Imola. Házbeli kemence.

18. ábra. Tornakápolna. Kemence szája a pitarban. s. = sut, k. = kocik.

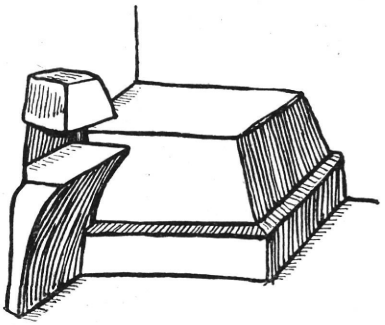
17. ábra. Tornakápolna. A kemence szája kocikkal és kürtővel a pitarban.

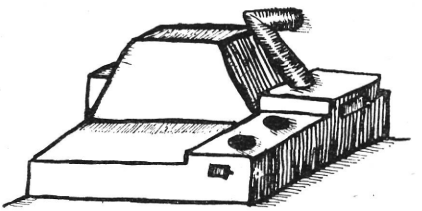
19. ábra. Martonyi. Házbeli kemence pitarból fűthető szája. K. = kocik, p. = póc, kü. = kürtő.

aránytalanul vastag. Több mint 100 cm. A 18. ábrán — szintén Tornakápolnáról — olyan kemencetípust láthatunk, amelynek szája

felől hiányzik a kürtő, megvan a kocikja, a kemence teste pedig részben a pitarban, részben a pitar és ház közti válaszfalban van, sőt még egy darab a házban is maradt belőle. Az ábrán balra a sutnak nevezett patkaszerű rész látható. Martonyiban (19. ábra) a pitarban van a kemence szája, előtte a kocik — a kettő a *kemence eleji.* A kemence teste a házba épült és még mellette van a *kabolának* nevezett főzőtűzhely (20. ábra). Ottlétemkor a tulajdonképeni

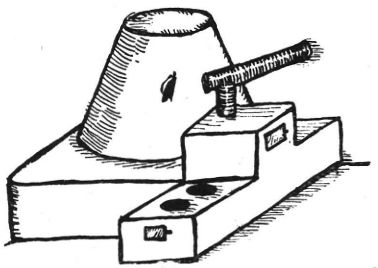
20. ábra. Martonyi. Házbeli kemence, mellette kabola.

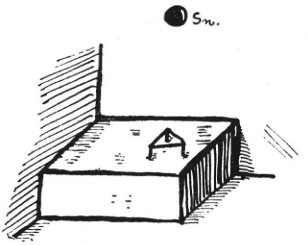
21. ábra. Ragály. Kemence masinával.

kabolát már lebontották, csak a tüzelésre, a főzőedények elhelyezésére szolgáló, kissé a falba mélyedő rész maradt meg. A kabola rajza az öregek elbeszélése alapján történt.

A fenti kemencetípusok élénken bizonyítják a kürtős kemencének a házból a pitarba való kivándorlását. Hogy ott mivé fejlődnek és miféle tüzelőszerkezet marad a házban, arról az alábbiakban lesz szó. De előbb még egy házbeli kemenceféleségről, tudniillik a *boglya*kemencékről kell megemlékezni.

22. ábra. Kánó. Kemence masinával.

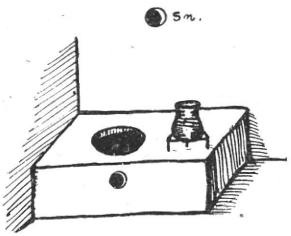
23. ábra. Szinpetri. Konyha. Sn. = a házbeli síp füstkivezető lyuka.

Csonkakúpalakú formáit Szendrőládon, Kánón és Hegymegen, a csokagúlaalakúakat Ragályon találtuk meg. Az egyik ragályi kemence pitarbeli szája előtt megvan a kürtő, a többiek előtt csak kocik van, ami a házban a kemence körül szintén megtalálható. A kocikra építve masinát is találunk. A boglyakemencékről Szendrőládon azt mondották, hogy „ez a második divat", tudniillik a kürtősökkel szemben. Minden bizonnyal az Alföld felől vándorolt be a

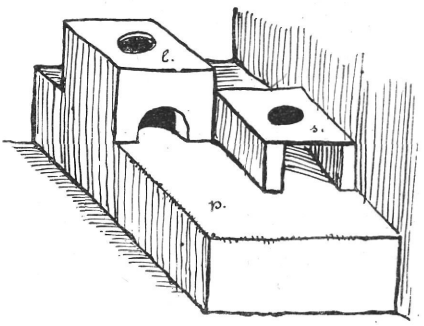
kürtős kemencék területére. A boldvavölgyiek, galyaságiak mozgó népek voltak, lejártak az Alföldre nyomtatni Debrecen tájáig s így hozhatták magukkal. Ezek a kemencék sokkal kisebb alakúak, szabálytalanabbak alföldi társaiknál. Látszik rajtuk, hogy az itteni nép a boglyakemencék építési technikáját nem ismeri (21. és 22. ábra).

Szalonnán, Szendrőládon még él a *kandalló* elnevezés, de hogy mit neveztek annak, pitar vagy házbeli tüzelőt, nem sikerült megállapítani. Valószínűnek tartjuk, hogy a fentemlített martonyi kabolaféle tűzhely lehetett. Szendrőn a kürtős kemence elejét hívják *kandallónak* is.

A pitarbeli tüzelők legprimitívebb formája a *konyha*. A konyha a kéményalja alatt helyetfoglaló szélesebb kocik. A *szűk pitarnak* a ház felé eső hátsó sarkában épült. Nyári tűzhely, amelyen vas-

24. ábra. Szögliget. Konyha üskehellyel. Sn = házbeli síp füstkivezető lyuka.

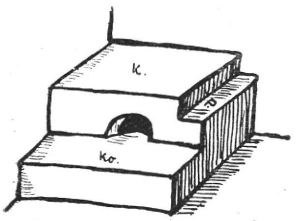
25. ábra. Ziliz. Pitarbeli tűzhely lúgzóval (l.), sparhettal (s.), p. = padka.

lábon, vasmacskán főztek. A bejárt területen mindenütt el volt terjedve. A legeredetibb formáját Színpetriben és Szögligeten találtuk meg. A színpetri-i konyha 60 cm magas, 1 m hosszú és 80 cm széles (23. ábra). Valamivel nagyobb terjedelmű, de nem magasabb a szögligeti konyha, azonban ebbe már katlanszerű mélyedés is van vájva, az úgynevezett *üskehely* (24. ábra). Az üske üstformájú edény, melyet lekvárfőzésre használnak. Azokban a pitarokban, ahol a konyha még a fent leírt formájában látható, a pitarhoz tartozó házban kürtős kemence foglal helyet. A színpetri kemence sípja a padon van. A pitar pedig igen keskeny. *Régen csak a konyhán főztek*, — mondották több helyen. Ezekhez a konyhákhoz hasonlóakat ír le *Kiss Lajos* a Rétköz régi tűzhelyeiről írt tanulmányában *(Ért. 1932 : 1.)*. A Rétközben is konyhának nevezik ezeket a pitarbeli primitív tűzhelyeket.

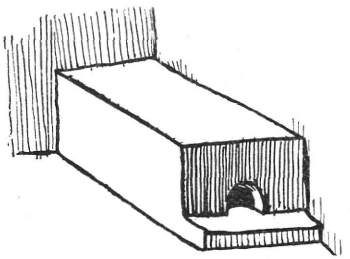
A konyha továbbfejlődését mutatja a *lúgzóval* és *sparhettel* v. *masinával* ellátott zilizi forma (25. ábra). A lúgzó és masina előtti kocikot *padkának* is nevezik. Ilyenféle a *Viski* által szintén Zilizről közölt pitarbeli tűzhely is *(Ért. 1933 : 22.)*. Martonyiban *katlanokat* is építettek a konyhára.

A pitarbeli tűzhelyek további alakcsoportját azok a kemencetípusok alkotják, amelyeket Varbócon, Hegymegen és Aggteleken

találtunk meg (26. ábra). A kocikra épült a kemence, tetejét *konyhának* nevezik, sutjuk nincs, csak *pánkjuk* (Varbóc). Ezekhez hasonló a kánói és imolai forma (27. ábra), de itt a kemence szája előtt levő kocik alacsonyabb. Az imolai kemence a pitar hátsó részét teljesen elfoglalja. Ezeknél a típusoknál a kemence tetején — a konyhán — vagy kocikon vasháromláb alkalmazásával főznek.

26. ábra. Varbóc. Pitarbeli kemence. Ko. = kocik, K. = konyha, P. = pánk.

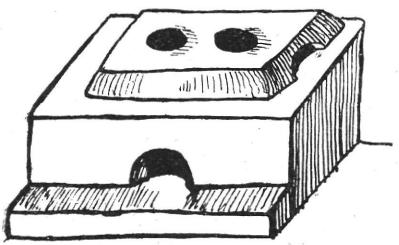

27. ábra. Kánó. Pitarbeli kemence kocikkal.

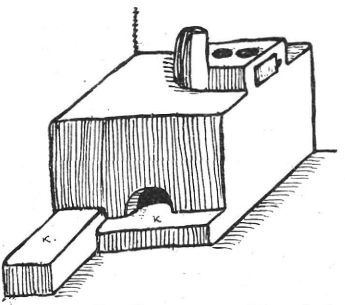
Fejlettebb típust mutatnak a ládbessenyői tűzhelyek (28. és 29. ábra). Itt a kemence tetejére épült főzőkészség szilárdan áll. Neve *masina* vagy *sparhet.*

A masinás kemencék újabb formáinál igen gazdag alakváltozatokat találunk, anélkül, hogy a tűzhely lényege megváltozna.

A balajti pásztorház közös konyhájában ugyanaz a tűzhelytípus látható, mint amit *Viski* Zilizről közölt *(Ért. 1933 : 22.).* De itt a

28. ábra. Ládbessenyő. Pitarbeli kemence alacsony masinával.

29. ábra. Ládbessenyő. Pitarbeli kemence masinával és két kocikkal (K.).

főzőedény már nem téglán, hanem primitív katlanszerű építményen van.

A házból kikerült kürtős kemencék maradványának kell tekinteni azokat a pitarbeli kürtőskemencéket, melyeket Szalonna, Égerszög és Imola községekben találtunk.

A kürtős kemencék kivándorlásával a ház melegítésére, főzésre a masina vagy sparhet szolgál. A kürtős kemencék mellett a kocikra építve rendesen van masina, ez azonban újabb eredetű. A masina a kemence kivándorlásával bentmarad a házban, ugyanazt a hely-

zetet foglalva el, mint mikor a kemencéhez volt építve. Így a masina és a ház hátsó fala közt (ahol eredetileg a kemence állt) szabad térség marad, amelynek *sut* a neve.

A Boldvavölgy és Galyaság tűzhelyformáit találjuk meg Derenk és Rákó tót községekben is. Újabban kis négyszögletes kemencék vannak a házban, melyeket a pitarból fűtenek vagy kocikos-masinás kemencék a pitar hátsó részén. Az ősi konyha és a sípnélküli kürtős kemence itt is megvolt.

Az elnevezések Derenken: kemence = *pjec*, konyha = *kuhnya*, kémény = *komin*, pitvar = *pitvor*, kocik = *kunt*, *kont*, *kuncsik*, *koncsik* (a *koncsik* állítólag kisebb, alacsonyabb, a ház előtti kocik is koncsik, körülbelül olyan viszonyban áll egymással a kunt, koncsik elnevezés, mint a kocik és tőcik), kürtő = *koh* (jegyzeteim közt látom, hogy az egyik házban *kuminynak* is nevezték a kürtőt, a sípra és kürtőre külön szavuk nincs).

Rákón: kemence = *pec*, konyha = *kuhnya*, kémény = *komin*, pitvar = *pitvor*, kocik = *kut*, kürtő, síp = *koh*.

A különböző formákat szem előtt tartva, a bejárt terület tűzhelyféleségeiről a következőket állíthatjuk: Véleményünk szerint az egysejtű kürtős kemencével ellátott ház — hogy merről és mikor, azt egyelőre nem tudjuk — *konyhával* és szabadkéménnyel ellátott nyári főzőhelyiséget: pitart kapott.[2] A pitar eredetileg jelentéktelen része a háznak *(l. Ért. 1930. 124. és 134. old.)*. Igazolja ezt szűk volta és az, hogy a konyhán kívül semmi más nincs benne. Amolyan bejáróféle lehetett. A pitar alkalmazásával a kemence egy új füstelvezető szervet kapott: a sípot. A síp eleinte a padon van, később lekerül a házba. A házbeli kemence mellé masina épül; ez télen átveszi a kemence (illetve az előtte levő kocik) főző szerepét és fűt is. A kemencét csak kenyérsütéskor használják. Közben a pitarbeli kocikszerű konyha is tovább épül. A főzés-sütés mozgó tárgyai helyébe fejlettebb formák: katlanszerű építmények kerülnek. Helyét lassan kürtőnélküli négyszögletes, később masinás kemence foglalja el. Ez a kemence kétirányú fejlődés eredménye lehet: fejlődik egyrészt a konyhából, másrészt a házból kivándorló kemence van formai kialakulására hatással. Amikor a konyha helyére kemence épül, a pitar kiszélesedik, tágabb lesz. A konyha elnevezés átmegy a kemence tetejére, majd az egész főzőhelyiségre s háttérbe szorítja a pitar elnevezést. A kemence újabban ki is kerülhet az udvarra s a konyhában a legtöbbször vaskereskedésben vett masina vagy sparhet marad. Újabban az udvaron, a ház végében külön főzőhelyiségek: nyárikonyhák épülnek. A kürtős kemencék területére az Alföld felől boglyakemencék nyomulnak be, de területünk ezek mellett érintkező pontja is a Szatmár, Bereg, Zemplén megyék, az Erdőhát vidékének tűzhelyféleségeivel *(l. Ébner S.: Ért. 1931: 6—16.)*. Ezt bizonyítja a martonyii kabolának nevezett tűzhely, a

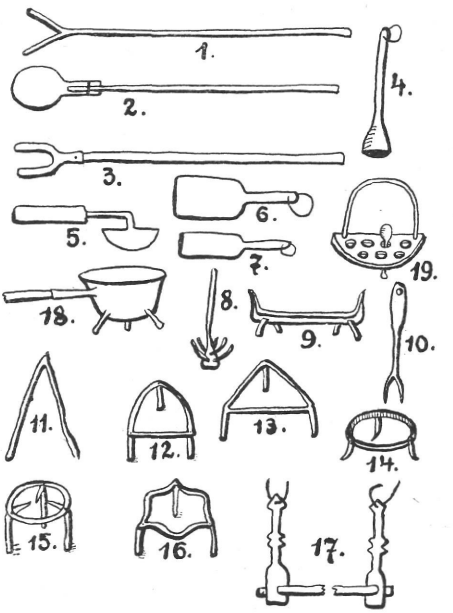
[2] Szalonnai, martonyii adatok szerint a *pártűzet*, a parazsat kiöntötték a ház közepére s az emberek ott *pipáztak*, az asszonyok fontak körülötte. Feltételezhetjük, hogy ez még a kürtős kemencéket megelőző tüzelés és tűzhely maradványa, ahol így tüzeltek, az volt a *tűzház*, tüzesház, amint az imolai *tűzházlóca*, a szalonnai *tűzlóca* elnevezésből gyaníthatjuk.

Szalonnán, Szendrőládon élő kandalló elnevezés, sőt nem utolsó sorban a *Viski dr.* által bemutatott borházbeli tűzhely, amely a régi házbeli tűzhelyeknek a borházba került maradványa lehet. Véleményünk szerint a zilizi, hegymegi kabola elnevezés is másodsorban mehetett át a kürtős kemencére, eredetileg kabolát, kandallót jelentett. — A különböző formák nyomozása a Boldva és Hernád közt: a *Cserehát* vidékén, a Hernád-völgy északi részében s innen tovább kelet felé lesz további feladatunk. Az egyes formák földrajzi elterjedését kijelölni a hegyvidéken, úgy, amint azt az alföldi részeken a Bükk aljától az Ecsedi lápig *Ébner Sándor* megtette *(Ért. 1931 : 6—16.)*.

A kürtős kemence különféle szerepet töltött be a ház belső életében. Az asszonynépség télennyáron körülötte forgolódott.

Hideg időben reggel és este venyigével, fával fűtötték be a kemencét. Ha azt akarták, hogy a tűz lassan hamvadjon, *gircses* fával tüzeltek. A szalmával való fűtés lehetetlennek vagy nevetségesnek tűnik fel előttük. A nyers, nedves fát a kemencében szárították. A tűz piszkálására, a fa betolására, a *fűtővilla* szolgált. Eredetileg igen primitív szerszám: kétágú fa (30. á. 1,).

Tűzgyujtásnál a kemence fenekére 15—20 cm távolságra két vastagabb fát tesznek s erre keresztbe vékonyabbakat helyeznek s ezek alá dugják a meggyújtandó szalmát.

30. ábra. 1. Fűtővilla. 2. Sütőlapát. 3. Lángosszedő villa. 4. Grulyatörő. 5. Gombótavágó. 6—7. Haluskahányó deszka. 8. Sodró, leveshabarásra. 9. Vasmacska. 10. Pecsenyeforgató villa. 11. Keresztfa a kovászoláshoz. 12—16. Különféle vasháromlábak. 17. Ruha-, zsák- stb. tartó rúd, amely az eresz alól csüng le. 18. Nyeles serpenyő vasból, udvaron való főzésnél (lakodalom) használják. 19. Kanáltartó.

A kemencében kenyeret sütöttek és aszaltak. A kenyérsütés *párral* történik. A pár az előző sütésnél megmaradt nyers tésztából készül, amit száradás után összetörnek, kenyérliszttel kevernek s a gerendák közt lévő *pócon párkasban* (60—70 cm átmérőjű, alacsony peremű zsúp- vagy vesszőkosár) tartják. Sütés előtt vízbe áztatva használják fel a kovászoláskor. Korpából is készítettek párt. Zab- és árpakenyeret is ettek. Szalonnán a kenyeret *kenyérkének* is mondják. Kenyér helyett ették a *zsámiskát*. Hasonló a székelyek puliszkájához. Az aszalni való gyümölcsöt kenyérsütés után tették be a kemencébe. Kenyérsütés után sült a *grulya* (krumpli), tök. Grulyát a kürtő alatt a kemencéből kihúzott forró hamuban is sütötték, vas- vagy cserépserpenyővel letakarva.

Kemencében sült a *málé*. A málé úgy készült, hogy a kukoricalisztet leforrázták, cseréptálba téve az ágyba, a párnák közé tették, ahol megédesedett. Az édesítés nem volt okvetlen szükséges. Tepsibe öntve vagy pogácsaszerű darabokra szaggatva sütötték meg. Utóbbi esetben *görhe* vagy *görhő* volt a neve. Régen a tepsit *káposztalapu* (káposztalevél), szőlőlevél helyettesítette. Ha a málét *elfent*, elnyujtott kenyértésztára öntötték és úgy sütötték meg, *bocskoros málénak* nevezték, a másik a *tepsis málé*. A kemence *földjére* is tehették, nem kellett alá káposztalapu vagy tepsi. Tejjel készült a *pitemálé*. A *kenyérvakaró* a sütőteknő oldalára ragadt tésztakaparékból készült, ezt is sütötték káposzta- vagy szőlőlevélen (Égerszög). A *tüzbesült vakaró* (Égerszög), tűz alatt sült *vakaró* (Martonyi), *hamubasült vakaró* (Ziliz), *sósvakaró* (Szalonna), *hamusvakaró* (Szalonna), *tüzalattsült pogácsa* (Hegymeg) lényegileg ugyanaz az eledel volt: lisztet sós vízzel, esetleg grulyával összegyúrtak s az így nyert masszát a kürtő alatt, a kemencéből kihúzott forró hamuban *pártüzön* (parázsban) megsütötték.

A főzés a kürtő alatt történt. Szalonnán emlékeztek arra a primitív főzési módra, amikor a kürtő alatt egy követ ferdén körülraktak fával s melléje állították a cserépfazekat. A követ később a *vasmacska* helyettesítette (30. ábra, 9.). Főzéskor alkalmazták a vasháromlábat, három lábbal ellátott cserép és vas serpenyőket. Főztek úgy is, hogy a fazekat a kemencéből a kocikra kihúzott parázsba állították. A húst cseréptálban, serpenyőben sütötték bent a kemencében. Égerszögön két füllel ellátott cseréptálak voltak, a füleken átdugták a *szinvanyó* (szénvonó) nyelét s a tálat úgy húzták ki (illetve be) a kemencéből.

A főző, ételhordó edények cserépből készültek. A bejárt területre Rimaszombatról és az Alföldről hozták az edényeket. Szőlősardón *rátó*-félék használatosak, volt tejes, zsíros stb. rátó. Általában szélkék, csuprok alkotják a konyhaedényeket. Még egy emberöltővel ezelőtt is fatányérból ettek, fakanalak még ma is használatosak.

Az elkészített ételneműekben kevés a változatosság. Jellegzetesebb eledelek:

Pergelt leves: vereshagymát pirítanak zsírban, borsot, paprikát tesznek bele és felereszti vízzel. Közben tésztát gyúrnak, galuskára szaggatják s a galuskát megfőzik a levesben.

Mákos grulyapuca: a megfőtt krumlit liszttel összegyúrják, a tésztát újjnyi darabokra *elsondorgatik*, kifőzik és mákot szórnak rá.

Tatárkadara (ma már nem készítik): gyúrni nem lehetett a tatárka lisztjét, ezért faszakajtóba felpáhálták s mint a kását főzték.

Laska: a meggyúrt tésztát *sikálón* (nyujtódeszkán) elnyujtották, keskeny darabokra vágták és levesbe tették.

A lencsét vízzel, sóval felfőzték, azután tepsibe téve vereshagymás zsírt csepegtetnek rá és beteszik a kemencébe, ahol kissé átsül. Kenyérsütéskor készítik, puha kenyérrel igen jó eledel. A káposztát, babot disznóhússal eszik.

A kocikon, a kemence tetején, a suton, sőt még a síp alatt is aludtak. A gyerekek rendes hálóhelye a sut volt, a felnőtteké télen

a kocik. Nyáron inkább a csűrfiókba, az ereszet alá épült kocikra (Szalonnán *tőcik* is) mentek ki hálni, heverészni.

Ha a gyerekek *megbürgésedtek* (egy bőrbaj), kékkővel felvegyített tejfellel kenték be őket s bebujtatták a meleg kemencébe. A meleg gőzölés által való gyógyítással függ össze a következő martonyii adat is: a kiégett faszenet, a *troszkát* fazékba tették, forró vizet öntöttek rá s magukra borítva egy lepedőt, így gőzölték arcukat, beteg testrészüket. A betegségre már nem emlékeztek. A troszkát állítólag a falusi kovácstól hozták el. Akinek *folyosója* van (Varbóci adat, többet nem árultak el a betegségről), úgy gyógyítják, hogy sonkolyt, piros kukoricát, bazsarózsalevelet, fehér

31. ábra. Ziliz. Régi ház.

cukrot, kevés rumot cseréptálban, tepsiben lévő tűzre tesznek, a beteg föléje hajlik és úgy füstöli magát.

A kemencében égő tűz többé-kevésbbé a világítást is ellátta. A fáklyával való világítás azonban 70—80 esztendővel mindennapos volt. A mogyorófa- és gyertyánfavesszőt *megpálították* (kiszárították a kemencében), fabakóval jól összetörték, vagy kétnyelű késsel hosszú és vékony forgácsot hasítottak belőle. Ezt vastagabb ágba beleszorították s fatuskóból vagy sárból készítettek hozzá talpat. A fáklyát csuporba, a kocikba vájt lyukba is állíthatták, vagy rátették a kocikra s az egyik végére követ helyeztek, hogy le ne billenjen, a másikat pedig meggyujtották. A fáklya mellé gyereket állítottak, ennek kellett szítogatni, az elégettet újjal kicserélni. A fáklyával való világítást a mécsek szorították ki.

Hogy a házból a meleg ki nem menjen, a sípnak a szabad kéménybe torkoló nyílását betömték: ilyenkor sokszor *gőz* támadt s alvás közben megfulladtak, az egész *háznép megkámpult* (Tereszтenye).

A ház berendezése az utolsó emberöltő alatt nagy átalakuláson ment át. Az ősi bútordarabokat olcsó gyári holmik szorították ki.

A régi ládák, lócák kikerültek a kamarába, utóházba, a megnagyobbodott pitarba, ahol régen el sem fértek volna.

Megvolt a házban a tölgyfából készült *tűzház-lóca* (Imola), *simalóca* (Meszes), *tűzlóca* (Szalonna), *lóca* (Ládbessenyő). A fal körül húzódott s ez helyettesítette az ágyat, széket. A *dikó* alvásra, heverésre szolgált. Négy karóból volt a lába, erre deszkát tettek, rádobtak egy kéve zsúpot s ez volt az ágyuk. A *tologó* vagy *kerekes nyoszolya* a gyerekek fekvőhelye. Alacsony, körülbelül 30 cm magas ágyféle bútordarab, a lábaira fakerekek vannak szerelve s így ide-oda lehet tologatni a házban. Nappalra rendesen betolják az ágy alá. Párna, dunna nincs benne, csak zsúp. A *komót* ünneplőruha tartására szolgáló fiókos szekrény. Mivel komora nem volt, a házban tartották az *élésládát*, teteje ülésre is szolgált. Ülésre készítették a karospadot. Széket és asztalt nem nagyon használtak.

A bútorzat elrendezését l. 4. ábrán.

A gerendákra pócok, akasztórudak voltak szerelve.

A szűk pitarban eredetileg semmiféle holmit nem tartottak. Nem is fért volna ott el még egy asztal sem. A tűzhely körül a falban mélyedéseket, fülkéket találunk edényfélék tartására. Ezeket *vakablakoknak* nevezik. Sokszor egy kis függöny van rajtuk. Ablak nincs a pitaron.

A háznak (31. ábra) három ablaka van, kettő a végén, egy az elején, de igen kicsik (50 × 50 cm). Kétablakos házak is voltak. Tűzveszély ellen vastáblákat: *rostot* szerelnek az ablakokra.

Ma már mindenütt van *komara*, sok helyen az utóház a komara szerepét is betölti. A komarában lisztet, szerszámot stb. tartanak.

A szabadkéménybe rudakra akasztva húst, szalonnát füstöltek.

A régi házak ajtaján mindenütt *fakilincs* volt. Égerszögön a pitarajtóra és pincékre makkos fazárakat raktak.

A *padrajáró* a pitarból vagy a komarából van: tk. bepadozatlan része a mennyezetnek, amit sövényfonással — kassal — fednek el. A padrajáróhoz létra van támasztva. Egy égerszögi régi háznál a vérten láttuk a padrajárót. Újabban az udvar felől a tetőn vannak.

Tornácot, folyosót egy emberöltő óta kezdenek építeni. A tornác oszlopai kőből vagy fából, újabban téglából épültek.

A tető kiugró része, az ereszet alatti földarabot *falmellékinek* mondják. Alatta rendszerint kocik vagy tőcik van. Az ereszet alatt rúd van kifüggesztve ruhafélék, zsákok, apróbb holmik stb. számára. (30. ábra, 17.).

Az istálló egy fedél alatt van a házzal. Amikor még komara nem volt, közvetlen a pitar mellé épült. Meszesen, Szöllősardón arról is tudnak, hogy az istállóban a pitaron keresztül járt a jószág. Nem volt külön kijárata az udvar felé. Meszesen az istállót lóólnak is mondották. Ma vannak istállók külön is építve, rendesen szemközt a házzal.

A Galyaságban a házak alatt pincéket találunk. A legtöbb pince mesterségesen, kövekből van a ház alá rakva, azért, hogy az alapot egyenletessé tegyék. *Gunda Béla.*

Házvidékek és kultúrmozgalmak Kelet-Középeurópában.

Fenti címet nem mi adtuk, azt egy 456 lapos, nagyszabású kultúrmorfológiai könyv viseli, 20 táblával (mindannyia felsőmagyarországi házfénykép), 12 ábrával és 8 térképpel. Írta *Bruno Schier*, a prágai német egyetem magántanára.

E könyvben minden eddigi, idevonható kutatás eredménye, szerző sajátjával is megpótolva, a tudomány mérlegén meglatolva, világos és értelmes elrendezésben, emelkedett s a címben kifejezett egységes szempont alá fogva bennefoglaltatik. Minthogy tehát több tekintetben nagyon sokat tanulhatunk belőle, ezenfelül e téma, az anyagot tekintve is, a legközvetlenebbül érdekel bennünket, szükségesnek tartjuk, hogy legalább egy részével a mi kutatóinkat is megismertessük.

Bevezetéséből ennyit: Az új német néprajz kultúrföldrajzi irányban halad. Ezt célozza az „Atlas der deutschen Volkskunde" is, a tárgyi néprajz elemeinek térbeli szemléletével.[1]

Ez a szemlélet kimeríthetetlen forrása a kultúrmozgalmak búvárlásának, az áramlatok eredete, iránya és célja megállapítása szempontjából, mely áramlatok területileg megszakítatlanok s nem ismernek népi vagy nyelvi akadályokat. A lényeg nem is az „elvont" típusokon, hanem az áramlatokszülte keverékformákon van.

A ház nem valami megmerevedett egység, hanem különféle eredetű és korú egységek összesége. Élő szervezet tehát, melynek alkotórészei örök nyugtalanságban, keveredésben, kiegyenlítődésben, mozgásban, vándorlásban vannak.

E mozgalmak kétféleképen terjednek: 1. népek helyváltoztatásával (főképen a korai történeti időkben) és 2. önmaguktól, két ellentétes kultúrsarok között, a dinamika szabályai szerint.

Szerző a Szudéták és Kárpátok házát vette kultúrmorfológiai vizsgálat alá. E terület, földrajzi fekvéséből és történeti sorsából kifolyólag, ilyen vizsgálatokra különösen alkalmas. Kutatásterületét azonban ki kellett tágítania a Kelet-tengeri országoktól, Lengyel- és Kelet-Németországon, Cseh-Szlovákián át a Keleti-Alpokra és Dél-Szláviára, röviden Kelet-Európára, a magyarázatokban pedig Oroszországra és Skandináviára is.

Kelet-Közép-Európára meg kellett állapítania a középeurópai német s a keleteurópai szláv házformákat. Ebből az derült ki (amit előtte részben már mások is hirdettek), hogy 1. Skandinávia és egész Kelet-Európa (és az Alpok országai) egységes házkultúrkörbe tartoznak s ennek északi és keleti germánok és szlávok voltak a mozgatói, 2. a nyugati germánok — részben román hatásra — egy más házkultúrát fejlesztettek ki, mely innen észak, kelet és délkelet felé áramlott és áramlik ma is. Ha ezzel szemben azt mondanánk, hogy a fenti három nagy terület (Skandinávia, Kelet-Európa, Keleti-Alpok) érthető *mentsvára* az ó-európai lakáskultúrának, arra azt válaszoljuk, hogy téves az a felfogás, mely Ó-Európában egységes *ősházat* tételez fel, mert ennek ellenemond a régészet, másfelől fölötte kérdéses, vajjon megmarad-e valamely vidék építkezésmódja az illető terület kiürülése után is?

Közép- és Kelet-Európa között *átmeneti terület* fekszik, kelet felé irányuló kultúrlejtővel. Nem kell azonban azt hinnünk, hogy a Kelet csak elfogadó fél volt. Juttatott az a magáéból Nyugatnak is. Legnagyobb ajándéka — keleti germán közvetítéssel — a *felnémet ház* volt. (Erről majd lentebb.)

[1] L.: *Ethnogr., 1933, 15. stb. (Bátky).*

NÉPRAJZI MÚZEUM KÖNYVTÁRA

A munka hét fejezetre oszlik, úgymint: tető, házfalak, alaprajz, tüzelők, szoba, bútorzat és gazdasági épületek. A 22 alcím közül csak a házalaprajzról, a főzőkemencéről, a füstlikról, a kályháról, a fürdőházikóról és a lakószobáról szólunk részletesebben.

A ház alaprajza. Amiképen a közép- és keleteurópai fedélvázak sokasága, azonképen a házalaprajzok sokasága is két főformára vezethető vissza. Ez a két főforma a *középeurópai lakóistálló-háztípus* (röv.: *lih)* és a *keleteurópai lakókamara-háztípus* (röv.: *lkh*). Az előbbi a régibb, az utóbbi a fiatalabb és továbbfejlődésre alkalmasabb.

A *lih-nál* a lakóhelyiség és istálló egy tető alatt van, a kettőt pitvar választja el. *Egyesház.* A ház tehát háromosztatú: *szoba* (kívülfűtő kályhával), *pitvar* (tűzhellyel) és *istálló.*

A *lkh-nál* a lakóhelyiség és istálló külön tető alatt van. *Kettősház.* A lakóház szintén háromosztatú: *szoba* (belülfűtő kemencével), *pitvar* (tűzhely nélkül)[2] és *élésház* vagy *kamara* (szintén tüzelő nélkül).

A két típus között *fejlődéstörténeti* különbség van, amennyiben az előbbi *belső osztódás,* az utóbbi *külső összeolvadás* által keletkezett egy kezdetleges formából.

Lássuk miképen.

A középeurópai formának ősalakja egyetlen helyiségű, középtűzhelyes épület, amelyikben ember, állat együtt lakik. Ilyen ősi *istállóházak* még ma is vannak kelta népterületeken. Az osztódás azzal indul meg, hogy az istállórész előbb egy fél, majd teljes fallal lefűződik a tágas lakórészről, de külön ajtót még nem kap. Majd a lakóhelyiség hátsó fele, a tüzelőrész kezd elkülönülni az ajtó felőli résztől s e hátsó részből idővel — persze századok alatt — konyha, a mellső részből pedig puszta előtér, ereszféle belépő, pitvar (német: *flur, eren*) lesz. Az állatok is ezen át járnak be az istállóba. A mennyezetlen, kéménytelen konyharész ekkor még nemcsak főző-, hanem hálóhely is egyben. Ebből a nagy, füstös konyhából hasítottak aztán ki — ismét századok mulva — egy kisebb helyiséget hálónak. Az új helyiség létrejöttét elsősorban a kívülfűlő kemence feltalálásának (erről lentebb), majd másodsorban a mennyezet alkalmazásának köszönhette. Ez a melegtartó mennyezet hamarosan átment az istállóra is, míg a főzőhelyiség, a most már valóságos konyha, ezt csak az igazi kémények létrejöttével nyerte el.

Ez az új, nagyjövőjű, s a szó valódi értelmében vett kultúrhelyiség a *stuba* (> *szoba*) nevet kapta, s minthogy felnémet területen született meg, ezt a kéttüzelőssé vált új háztípust a tudósok *felnémet ház*-nak nevezték el. Az új háztípus tehát legegyszerűbb formájában három, *egytető-alatti* helyiségből áll, úgymint szobából, előteres (pitvaros) konyhából és istállóból. Az egysejtű istállós lakóházból való eredetét azonban még sokáig elárulta azzal, hogy egyetlen ajtaja volt az udvarra, vagyis szobába, konyhába, istállóba, embernek, állatnak az előtéren (pitvaron) át kellett bejárnia.

Ez a háztípus Közép-Németországban 1200 körül készen volt s az akkor megindult keletnémetországi nagy telepítő mozgalom már ezt plántálta át a megszállott keleti szláv népterületekre, az ősi szláv ház birodalmának nyugati frontjára. Természetes aztán, hogy a nyugati szlávság széles övezete is e német lakásforma kultúrsugárzása alá került. E sugárzás — mondjuk mi — a nyugati szlávokon átszűrődve és szláv házkultúrelemekkel átszőve hozzánk is eljutott.

[2] Magyarban mindkét házféleség közbülső helyiségét *pitvar* névvel adjuk vissza, mert más szavunk sajnos nincs rá, holott a kettő sem *származásilag,* sem *rendeltetésileg* nem ugyanaz, amint *származásilag* a két házféleség *szobája* se ugyanaz.

Mégegyszer hangoztatjuk, hogy ennek az ilyenformán kialakult, úgynevezett felnémet háznak meghatározó, egyéni jellege az, hogy két tüzelője, két tűzhelyes helyisége van, egy nyilt és egy zárt tüzelője, egy konyhája és egy szobája (a szoba a konyhából keletkezett) s hogy bejárója a *ház hosszanti oldalára esik.*

A keleteurópai (és északi) lakóház ősformája a rövidereszes ház. Eredetileg ez is egysejtű hajlék tehát, a ház rövidebb oldalán (elől vagy a végében) oszlopokkal tartott nyitott eresszel (szláv: *szjény*, vagy *pritvor*), mely a tetőnek a szelemenek vonalában történt, könnyen érthető megnyújtásából, „kieresztéséből" keletkezett.

Bejárója ennek megfelelően *a rövid oldalra esik.* Nyomban megjegyezzük itt, hogy a *szjény* és *pritvor* csak a keleti és nyugati szlávoknál van meg (a *pritvort Mehringer* a litvánból eredezteti), míg a délieknél hiányzik, amiből nyilván következik, hogy a szlávok szétválása előtt az eresz ismeretlen volt náluk, nem is szólva arról, hogy ilyen eresztelen házak *(koča, bajta, stan)* ma is vannak elmaradt szlovén, tót és rutén vidékeken. (Az északi szlávok az ereszt keleti germán közvetítéssel ismerték meg.)

Ennek az eleinte nyitott, később zárt előeresznek sokféle szerep jut majd a ház későbbi fejlődésében, a keleti (és északeurópai) népeknél. Egyik hivatása az lesz, hogy a német *szobai kályha* befészkelődésével a tűzhelyet és sütőkemencét is magába foglalja.[3]

Most elég annyit mondanunk, hogy ez, a hajlékhoz később csatlakozott eresz szívja magához az eleinte különálló, a lakóháznál rendesen magasabb, laposabb tetejű élésházat (az északi germánoknál a *gaden*-t, a szlávoknál a *klêt*-et, a későbbi német *kammer*-t, amit én is emlegettem), amint azt a mi tótjainknál és palócainknál is megfigyelhetjük. *Szeder Fábián* például még azt írja, hogy a palóc *kamriká*-nak (ez hálóhely itt) *külön ajtaja* van az udvarra, vagyis még nem forrott össze teljesen a házzal.

A szláv ház fejlődése is az egysejtű hajlékkal *(izba)* indul meg. A hajlékban nem tűzhely, hanem *kemence* van. Az eresz, vagyis *szjény* (< görög *szkéné* = árnyék, sátor, ugyanígy nálunk is, amiről bőven szóltam), eleinte csak laza hozzátoldás. Ez vonja magához — német hatásra — a XI—XII. századból kimutatható élésházat, a *klêt*-et (természetesen jóval később) s így lesz lassanként az is háromosztatúvá. A *klêt* nevet idővel a *komora* váltja fel.[4]

A háromosztatúvá válás már most közel hozta a keleteurópai házat a befolyásoló középeurópai házhoz, amennyiben például a rövidereszes szláv ház a klêt fölvételével elvesztvén az ereszt s fedélszékét is részben — német hatásra — megváltoztatván, hosszúereszes, tornácos házzá alakult.

A háromosztatú ház — mint fentebb mondottuk — ezt a fokot német földön már 1200 körül elérte, míg Kelet-Európában csak 1900 körül.

[3] Ezt, a magyar házak alakulását magyarázgatva, én is többízben nyomatékosan hangoztattam, de vannak, akik sehogyse akarják megérteni. Hogy ennek a kétféle háznak kialakulásmódjával mennyire nincsenek tisztában még komoly magyar búvárok sem — nem is szólva arról, hogy a fejlődés minden szakaszát — hazai földön képzelik el —, arra példa *Cs. Sebestyén Károly* cikke *(N. és Ny., 1933, 60.).* Amit ott a felnémet ház alakulásáról olvashatunk, teljességgel meglep bennünket. De meglep az is, hogy — úgy látszik — *S.* sem az *Ért. 1931.* évf.-ban megjelent cikkemet a „Felnémet vagy álfelnémet magyar ház?"-ról nem olvasta el, sem az *Ért. 1930.* évf.-ban közölt séma-ábráimat nem nézte meg.

[4] A kamara átvétele csupán a szóra, nem a tárgyra terjed ki. Ha a komora hangtanilag jobban illik is a középlatin *camara*-hoz, a „kölcsönzés tárgyi tekintetben teljes lehetetlenség..." mondja szerző. Ugyanígy nyilatkoztam én a magyar *konyha* eredetéről *(Ért., 1931)*, sőt a *kamara* eredetéről is. *(A magyarság néprajza, 230.)*

Ebben az esetben is hangoztatjuk, hogy a keleteurópai ház egytüzelőjű, füstös, kemencésház s a pitvarban (a korábbi ereszben) és a kamarában tűzrakóhely (eredetileg) nincs.

A két háztípus határa a Visztula-, Odera- és Morva-folyó vonala, de az *lkh*-típus benyúlik az Osztrák-Alpokba, sőt Svájcba is. E vonaltól keletre vegyülék és átmeneti formák élnek.[5]

A főzőkemence. A kemence föltalálását nem egy népnek, hanem több nép kultúrközösségének köszönhetjük. A tüzelőhelyek tekintetében éles ellentét van Közép- és Kelet-Európa között. Amott a *tűzhely*, itt a *kemence* a tüzelő, ott csaknem kizárólag a tűzhelyen, itt a kemencében főznek.

Van tehát egy *főzőkemence-kultúrkör*, mely magába foglalja Skandinávia keleti felét, Nagy-, Kis- és Fehér-Oroszországot, Lengyelországot, a Tótságot, Magyarország egy részét, a Keleti-Alpok „Rauchstube"-területét és a Szlovénséget, ahol a főzőkemencéhez természetesen egyéb házkulturális jelenségek is társulnak. (Ilyenek: szelemenes és kontyos tető, gerezdes, boronás fal, kusza szalmafedés, élés- és hálókamrák, gőzfürdőzés, magas hálópriccs, len- és gabonaszárítás, külön istállók stb.).

A kemencefőzésnek kétségtelenül Oroszország a klasszikus földje. Az orosz házbeli kemence (a finn kemencével szemben, mely a kőből épített kemencére megy vissza) a sárból rakott kemencéből származik. Csak a kis- és fehérorosz kemencék vázát fonják vesszőből. Ezeknek tüzelőnyílása a nagyoroszokéval szemben nem az ablakok, hanem az ajtó felé tekint (mint nálunk a palóc kemencéké). A muszka kemencék a három főfeladaton felül (kenyérsütés, ételfőzés, házfűtés), még öt másodrangú szerepre vannak befogva.

Lengyel földön is a kemence a legfontosabb bútor. Ez abban különbözik orosz társától, hogy szája előtt kisebb-nagyobb főző tűzpadkája *(nalepa)* is van, de ez kimutathatólag újabb, alig párszázéves járulék, a német tűzhelyes ház hatására. Ezt a *nalepát* (annyi mint „hozzáragasztott") a XIX. században a modern sparherd („ángol kemence", „cygan" = cúgos kemence, vagy „kuhnya" = konyha) váltja fel, mely készület természetesen a tót és rutén Kárpátok felé is terjedőben van.

A nyugati szlávság nyugati szárnyán a keleteurópai főzőkemencét a XIII. század óta előnyomuló, háromtüzelős német ház (tűzhely a pitvarban, fűtőkemence a házban, sütőkemence a szabadban) csaknem végleg elnyomta. A délszlávok keleti csoportja az ősi fűtő- és sütőkemencét elhagyta, udvarokban, kertekben rakott sütőkemencéi újabb eredetűek.

A német és szlovén keletalpi „Rauchstube" kemencéje nem más, mint a német tűzhely fölvétele által elváltozott keleteurópai főzőkemence. Ez korábban kiterjedt a magyar Szlavóniának azokra a részeire is, ahol ma a kívülfűtős felnémet kályha uralkodik. A szlovén szoba kemencéjében *(peč)* egész éven át kenyeret sütnek, télen pedig még főznek is. A nyári hónapokban a tűzhelyen főznek. Ez rendesen a kályha szája előtt, a pitvarban *(veža)* van.

A kemencefőzés nyugat felé messze elhatol, be egészen Svájcba és Dél-Németországba s különös jelentőséget kell tulajdonítanunk annak, hogy nyugaton Vorarlbergben, még a XIX. században is voltak egysejtű házak s bennük nem tűzhely, hanem főzésre berendezett kemence állott. (Tudjuk, hogy nyugaton nálunk is voltak ekkortájban ilyen házak.)

A keleteurópai főzőkemencékkel vethetők össze azok a hordóalakú tiroli és stájer kemencék s azok a szögletes alpi kemencék (kályhák) is, melyek fekvőhelyekkel, lócákkal vannak ellátva.[6]

[5] Erre a magyar házak kapcsán én is többször rámutattam.

[6] Ebbe a csoportba tartozik az úgynevezett *Kunst* is, melynek Baden, Északi-

Hol van már most a hazája ennek a főzőkemencének, vagy általában a kemencekultúrának? Hogy nem délen, a középtengeri melegebb tájékokon — mint sokan hiszik —, hanem északon, eleve is valószínű. Hogy a szlávok már őshazájukban ismerhették, bizonyítja, hogy az V—VI. században onnan kiköltözködő délszlávok már magukkal vitték (hiszen a bolgároktól vettük át mi magyarok is a X. század elején a *pest*-et), sőt ásatag emlékek (láda- és méhkasalakú *apró kemencék*, fazékcserepekkel belsejükben) tanuskodnak arról, hogy Podóliában már a II—IV. században voltak ilyen, kétségtelenül főzőkészületek. Ezeknek előde pedig a sütőkemence volt, melynek egyik őse viszont (a darabos kövekből rakott kemence mellett) a sárból égetett *bújdosó*, vagy sütőharang lehetett, s a házbeli orosz kemencék (*peč*, > *peči* = sütni) ma is kizárólagosan sárból, sohasem kőből (mint a fürdőkemencék: *kamenica*, > *kamen* = kő) vannak rakva.[7]

Elég az hozzá, hogy a sárkemence éppúgy lehetett a főzőkemence elődje, mint a kőkemence, s hogy az eredetileg szabadban, vagy külső házikóban állott sütő (?) vagy fürdőkemencének *a lakóházba való beköltöztetése* s főző- és fűtőszerepre való befogása klimatikus okokból a kelet- (és észak-) európai kultúrkörnek s szlávoknak meg keleti (és északi) germánoknak volt fenntartva. Keleti germán területen csakugyan feltártak két ásatag kemencét Krisztus születése körüli időkből (előtte és utána), míg a jól átkutatott nyugati germán földön ilyenekre nem bukkantak.

Kétségtelen az is, hogy a keleteurópai kemencefőzést a tűzhelyfőzés előzte meg. Elmúlásának okai közt (tűzveszélyesség, kultusz-változás) különösen figyelmet érdemel az, hogy a kemencét, a tűzhellyel ellentétben, nagyon alkalmatosan fel lehetett használni elsősorban gabonaszárításra (ószláv *ljésza* > magy. *lésza* = száraztóállvány), mely szokás ma is eleven él Oroszországban és szomszédságában. (A volgai finnek között is.) Ezeket a gabonaszárító-kunyhókat (*riga*) a szláv őskorban lakó- és háló-helyiségül is használták s például a lett lakóház gabona-aszalóházból keletkezett, amiből az következik, hogy a házbeli kemence bölcsőjénél az előbbieken kívül alkalmasint az aszalóházikó kemencéje is ott állott.

A tűzhelyes és fűtőkemence. Fentebb már mondottuk, hogy Kelet-Európa kemencében, Közép-Európa tűzhelyen főz. A két terület között fekvő széles övben, tehát Kelet-Skandináviában, Finn-, Észt-, Lett-, Litván- és Lengyelországban, Németország keleti szegélyén, Cseh-Szlovákiában, Magyarországban, az osztrák Keleti-Alpokban és Szlavóniában vegyes tüzelés és főzésmód uralkodik, vagyis a kemence és tűzhely párosodásából keletkezett tüzelőféleségek járják. Nyugat-Európában három tüzelő van, ú. m. *tűzhely* a konyhában, *kályha* a szobában és *sütőkemence* a szabadban, Kelet-Európában egy, a *peč*, mely főző-, sütő- és fűtőkemence egyszerre. Ha több tüzelő egyetlen készületbe olvad össze (lehetőleg egyetlen helyiségben), az is keleteurópai hatásnak minősíthető.

Az északi területeket (skandináv, finn, balti, lengyel) figyelmen kívül hagyva, a Szudéták (és Kárpátok) vidékeire térünk át, ahol a keleti kemenceforma nyugati átformálódását példásan tisztán nyomon követhetjük, sőt

Svájc és Voralberg a hazája. (Ez a forma hozzánk is eljutott. L. például: *Ért., 1933, 55.*, Dél-Somogyból.).

[7] *Cs. Sebestyén Károly* hosszabb közleményt szánt annak bizonyítására, hogy a torockai füles kemence az erdélyi bújdosóból származott. *(A Székely Nemzeti Múzeum Emlékkönyve, 1929.)*. Elfelejtette azonban megemlíteni, hogy egy korábbi cikkemben *(Ért., 1927, 21.)*, melyet éppen neki írtam, ezt mondtam: „Csak mellékesen említjük meg, hogy a bújdosóból szintén alakulhat, *legalábbis sütőkemence*. A torockói füles kemencét például alighanem gyanúsíthatjuk ezzel a származással." Azóta látom, hogy előttem már mások is hirdették ezt. *(Trojánovity, Păcală, Niederle, Maurizio.)*.

a tárgyi és irodalmi hagyatékok ismerete még arra is módot nyújt, hogy a fejlődésfokozatok egyes átmeneteit időbelileg is megrögzíthessük. Szabad aztán feltételeznünk, hogy a szláv tüzelők elnémetesedése Közép-Európa egyéb érintkező területein is hasonlóképen ment végbe, egyik helyen lassabban, másik helyen gyorsabb ütemben, a kultúrkapcsolatok bensőségének fokozatai szerint.

A német és cseh népi kapcsolatok a XIII. századdal, a német telepesek bevándorlásával kezdenek szorosabbá válni. A földesúri szegény irtványokra került németek megtanulják itt azt, hogy külön tűzhely és szabad sütőkemence nélkül, csupán egyetlen házbeli kemencével is meg lehet lenni, viszont a csehek rájönnek arra, hogy részükre a németekhozta szabad tűzhelyek sok tekintetből kívánatosak.

Egykorú leírás tanuskodik arról, hogy a XV—XVI. század fordulóján Nyugat-Csehországban még a füstösház volt elterjedve, főzésre szolgáló kőkemencével. Ez a házforma Cseh-Morvaországból a XVI. század folyamán teljesen eltűnt, de Tótország elmaradt zugaiban itt-ott napjainkig fennmaradt. Bizonyos az is, hogy az első tűzhely (itt természetesen csak padka) nem a pitvarban, hanem a házbeli kemence szája előtt égett, mert ilyen tüzelők Morva-Tótországban ma is felbukkannak.

A kemencéhez tűzpadka ragasztása tehát az első változás, mely a szláv kemencét érte.

A második hatalmas átalakulás a XVI. század végén következett be, szintén német hatásra. Ekkor jön létre a füsttelen szoba (nálunk: „fehérház" *ugyane tájban) olyképen, hogy a kemence száját a pitvarba irányítják* s innen tüzelnek bele. A kívülfűlő kemence cseh neve *kamna* latin: *hypocaustum),* de szerepe marad a régi főzőkemencéé (latin: *fornax).* Ez az átalakulás Tótországban még ma is tart. A tűzhely a pitvarba kerül, sok helyen két oldalról 1·5 m magas védőfalat kap; ezeket felül boltívvel fogják össze s a boltozat tetejébe hatalmas fa-, vagy cserénykürtőt tesznek, mely tehát nem kémény, mert nem a szabadba, hanem a padlástérbe nyílik.

Ez a fokozat még sok helyen föllelhető, leginkább tót vidékeken.

A harmadik lényeges átalakulás a kályha meghonosulásával következett el, mely hamarosan, még a XVI. század végén, követte a másodikat. Ezt az *apró* fütőtestet eleinte téglákból, később kályhákból építették s a házbeli nagykemence mellé állították. (Nálunk a szlovéneknél is van erre példa.) A kályhák cseh földön (a német lakosság között is) a XVII—XVIII. században terjednek el, míg Morvában később, a mi tótságunk között pedig legújabban. A Kárpátok ívén belül a *peč* még mindig fűtő-, főző- és sütőkemencének maradt.

Negyedik változás az volt, hogy a nagy sütőkemence végleg kiköltözik a házból a pitvarba, néhol olyanformán, hogy testét kinyomják a ház mögé, s csak szája marad belül.

Végül az ötödik fokozat az, hogy innen is kitelepítik az udvarba, a külön sütőházba. Ez azonban eddig csak helyenként ment végbe s így a keleti németség a nyugatitól e tekintetben legalább 500 évvel elmaradt.

A nyugati tűzhelyes- és keleti kemencés-tüzelés keveredése a tűzhely és kemenceszerszámok keveredésében is *(üst, háromláb, lábas, nyárs, nyárstartó, tűzikutya, kemencevilla* stb.) is világosan megmutatkozik.

A Szudéták és Kárpátok országaiban megállapított átmeneti formák hasonló módon érvényesek a német-szlovén határövezetre is, sőt tudjuk, hogy éppen ez az érintkezés, a német és szláv házkultúra kölcsönös egymásbahatolása hozta létre a német-szláv *Rauchstube*-t, ezt az egyedülálló sajátságos házféleséget *(Ért. 1927, 169),* mely a délkeleti szlovén kemencés és északnyugati tűzhelyes házvidékek között rekedt meg, eddig még részletesebben ki nem fejtett gazdasági és műveltségtörténeti okokból. Az ősi kemencés ház átalakulása itt is a kemence megfordításával s a tűzhely

kitelepítésével következett el, „vagyis nem a felnémet kéttüzelős rendszert vették át mindenestől, hanem az ősi kemencét alakították át kívülfűtővé és szerelték fel csempékkel".[8]

Az előbbiekből következik, hogy a szlovén ház tüzelőjének segédszerszámai épúgy vegyesek, mint a cseh-tót házé. Ősi, vagyis a *peč* leltárába tartozik közülök a *kemencevilla* és *kemenceszekér (Ért. 1931, 129)*, újabb, vagyis a tűzhelyes ház hozománya az *üst, háromláb, tüzikutya* stb. Az is természetes, hogy az ősi *peč* tisztán fűtésre való átalakítása is német befolyásra történt. Külsőleg ez abban jelentkezik, hogy a kályhát (szlov.: *kahlya, kahla*) csempékkel (ném.: *kachel*) látták el.

Itt még az a különös, de nem éppen ritka eset is előállott, hogy ezeken a szláv vidékeken a felnémet tüzelésformát tökéletesebben és szabályszerűbb formában honosították meg, mint a Keleti-Alpok későbbi településű német területein.

A horvát tüzelők részletesebb tanulmányozása minden bizonnyal sok *Rauchstube*-formát fog felszínre hozni — az átmeneti formákon felül —, melyek között közvetett befolyásolással idejutott középeurópai formák is lehetségesek. Az is föltehető, hogy sok horvát ház tűzhelye nem német-eredetű, hanem a szerb *kútya*-háztípus szabad tűzhelyéhez (esetleg részben a magyaréhoz? *B.*) igazodik, ami a tűzhely magaságából és elhelyezéséből következik.

A horvát kályha, mely nyugaton közvetlen német, keleten magyar hatás alatt állott, szintén az ősszláv kemencéből keletkezett, de főző- és sütőszerepét még ebben az új formájában is hosszú ideig megtartotta. (Akárcsak magyar társa.) Különben — keleteurópai gyakorlat szerint — sokáig sövényvázra rakott sárból csinálták, s csak később téglából és csupros cserepekből.

A horvátok egyébként a tüzelőhelyek dolgában egy fokkal megelőzték a nyugati szlávokat (cseheket), jóllehet elmaradottabbak náluk. Ez azonban bizonyára az enyhébb klímának is tulajdonítható, mely a forró sütőkemencét kivitte a házból és konyhából az udvarra. Ugyanaz lehetett a balkáni népek kemencéje eltűnésének oka is, akik, mint a mesterséges, forró levegőtől irtózó délvidékiek, szívesebben főztek a különben is gyorsabb nyílt tűz mellett.

A művelődés haladása elől a bosnyák ház sem térhetett ki. A legjelentősebb kultúrimport a felnémet *kályha* (homorú és domború csempékkel) és *szoba* ide is bevonult. Ez a kályha a német házkultúra legtávolabbi előörse Délkeleten.

A *füstlik*. A tetőn csinált külön füstliktól (vagy tegyük talán hozzá, a tetőn kidugott, törpe, fonott-sározott kürtőtől *B.*) a teljesen zárt egységes kéményig hosszú az út. Lengyel- és Tótországban még sok kéménytelen ház van s Kelet- (és Észak-)Európában az első kémények a XIX. század közepén jelennek meg. A kémények a nyugati szlávság házain középeurópai eredetűek, alig néhány százévesek. Pontos kutatások bizonyára azt fogják igazolni, hogy megjelenésük összeesik a kemencék szájának a pitvarba történt irányításával, vagyis a tűzhely kitelepítésével, mely — mint említettük — német hatásra következett be s lassan nyomul Oroszország belseje felé. Így hatol be a kémény (ném.: *kamin* > szláv: *komin*) Délszláviába is, hatalmas tölcsér formájában. Négy sarokoszlopának támasztóváza a legalsó fokon itt is sárral bevert sövényfonat.

Horvátországba nem közvetlenül, hanem magyar úton érkezett, ahol az Alföldön terebélyes sövény- és deszkakémények vannak. A déleurópai

[8] Ez az a bizonyos „álfelnémet ház", amelyről többízben szólottam *(Ért., 1930, 120., 1931, 169., 1932, 130.)* s kiemeltem azt is, hogy a „kéttüzelős helyiségre való szétkülönülés nem nálunk, hanem német földön ment végbe".

átmeneti vidéken, a Balkán felé, a hátultöltő kemencék és a pitvarbeli nyilt tűzhelyek meghonosodása a legfontosabb föltétel a terjedelmes füstölcsérek (nálunk: *pendelykémények*) kialakulására.

A pitvarbeli nyilt tűzhely fokozatos körülpalástolása az ú. n. *kürtős-* vagy *feketekonyha* létrejöttéhez, vagyis a pitvaron belül egy ablaktalan belső helyiséghez vezet, ahol a tűzhely talál helyet s amelyiknek boltozatos teteje tölcsérszerűleg a kéménybe megy át. A feketekonyha elterjedési területe mindazokat a vidékeket magában foglalja (Svéd-, Lett-, Lengyel-, Porosz-, Cseh-, Tót-, Magyar-, Horvát- és Osztrákország), melyekben észak- és keleteurópai műveltség átrétegződése állapítható meg.

Eredete kétféle. Más és korábbi a nyugatalpi szárnyé, más és későbbi a keletnémet-nyugatszláv szárnyé. Ha tudjuk azt, hogy a kürtőskonyha lelke és belső erjesztő ereje a nyilt tűzhely ezen az egész területen újabb eredetű, bizonyára az a kürtőskonyha is.

A keletnémet-nyugatszláv határvidéken a zárt kürtőskonyha még ma is jómódú polgár- és parasztházak sajátja, míg az átlagház megelégszik a többé-kevésbbé védett pitvarbeli tűzhelyekkel, amelyekben a feketekonyha elődei ismerhetők fel. Ilyen átmeneti forma a nyilt tűzhely és feketekonyha között a Szudéták parasztházainak ú. n. „vorgelege"-je, amikor a pitvar tűzhely-kocikját két, 1·5 m-nyire előreugró fal veszi körül s a rájuk boruló boltozaton terpedt ónémet kémény ül. A lengyel parasztházaknak is van ilyen, a feketekonyhát megelőző, pitvarszerű építményük.

A keleti germánoknak nem volt szükségük kéményre, mert apró épületeik sorában külön kis főzőházikójuk is lehetett. A szlávok is megéltek feketekonyha nélkül, mert házukban nyilt tűz vagy egyáltalán nem volt, vagy ha egyeseknél — német hatásra — volt is, az is a lakóhelyiségben, a füstös kemence szája előtt égett. A faház különben sem szívelheti a nyilt tüzet, vagy kénytelen azt minden oldalról védőpalásttal, tapasztással, vályogfallal stb. körülvenni olyan mértékben, hogy a tűzhely a legvédettebb helye lesz a háznak. A háborúban például a fölégetett lengyel faházaknak csupán kőből rakott feketekonyháik maradtak sértetlenül. (L.: *Ért. 1926, 140.)*

A Nyugati-Alpok feketekonyhája eredetileg (mint a keleti germánoknál) különálló kis *feuerhaus* = *coquina* volt, mely konyha alakjában beleolvadt a házba. Keleti germán területeken ezt a tüzesházat a kemence szívta magába.

A kályháskemence vagy kályha. „A szoba lelke a kemence"; ebben rejlik az a hajtóerő, mely a kezdetleges lakóhajlékból tiszta kultúr-helyiséget csinált. A kemence északországi találmány s a német kemence alapformája a Kelet szláv és keletigermán népeinek főzőkemence-kultúrkörzetében született meg olyanformán, hogy sütő- és főzőkemencét már igen korán befogták a lakóhelyiség fűtésére.

A klasszikus népeknél a mesterséges fűtésnek alig volt jelentősége. A fűtés újabb problémája a kései antik-fürdők hipokausztum-technikájával oldódott meg, mely a középeurópai kultúra kemenceépítésére is befolyással volt. A kemence a szlávokkal költözött be a Keleti-Alpokba, s a keleti germánokkal a Nyugati-Alpokba. A keleteurópai nyerskemence a germán hódítókkal a Pó-Alföldre is eljutott, ahol azt a köcsögboltozat-technikában és hipokausztum-fűtésben jártas római építőmester vette munkába s formált az eredeti belülfűlő kemencéből a forrólég-fűtés által kívülfűlő kemencét, amivel egy tiszta és előkelőbb helyiség, a *szoba* született meg.

A legrégibbb kívülfűlő kemencék persze nem kályhákból, hanem téglákból rakott boltozatos kemencék voltak. Olyanokat csak 735-ből említenek a Como-szigeti kőművescéhek szabályai. Germán hagyomány és római technika találkozott tehát itt egymással s így jött létre ez a két kultúra teremtette *szobabeli kályha*, mely a XIV. századtól kezdve a felnémet

parasztházba is kezdett leszivárogni. A németek az új technikát római kölcsönszóval (*caccalus* > *caccabus* > *kachel*) nevezték, mely név aztán a szláv nyelvekbe is átment.

A római mesterek kétféle eljárással építettek kályhás kemencéket. Vagy úgy, hogy a köcsögöket-csuprokat egymásba dugdosták s így alakí-tottak boltozat-sorokat, melyeket aztán kívülről besároztak (l.: a csávai fazekas- és a szinyérváraljai szilvaaszaló-kemencéket: *Mitt. d. Anthrop.-Ges. — Wien 1903, 329* és *Ért. 1911, 249*), vagy úgy, hogy a köcsögöket a sárból rakott kemencébe szájukkal kifelé, vagy befelé belédugdosták. Míg Délszláviában és Magyarországon a csuproskályhák honosodtak meg, Kelet-Németországban és a nyugati szlávok közt csaknem kizárólagosan a „levél-kályhák" terjedtek el, melyek közvetlenül a „téglakályhák"-ból származnak.

A fürdőházikó. A kályhán kívül ennek volt nyomós beleszólása a német lakóhelyiség történetébe, mely ugyancsak keleteurópai és római szokások találkozásából jött létre. Keleten gőz-, Nyugaton kádfürdőzés volt divatban. Amazt a korai latin szövegek *stuba*-val, emezt *balneum*-mal adják vissza.

Fürdőházikó (szláv: *bánya* < lat.: *balneum*) elsősorban az északi nagy-oroszoknál szokásos. Ennek kemencéje (*kamenka* < *kamen* = kő) mindig kőből van rakva. Második bútora a lépcsős izzasztóállvány. Innen a fürdő-házikó másik neve: *láznya* (< *láziti* = mászni.) A keleti gőzfürdőzést a szlávok hozták a Keleti-Alpokba s talán — korábban — keleti germánok Nyugat-Németországba. Így érthető, hogy a felnémet fürdőházikó teljesen megegyezik a keletivel. Izzasztóállványának neve *pfal*, az oroszban *pol*, *polok* (< lat. *palus* = oszlop, t. i. az állvány pallójának támasztódúca).[9]

A gőzfürdőzés — gyógyító célokból — a XI. század óta kezdett erő-sebben divatba jönni Felnémet földön. Az ország más részében ismeret-len volt.

Házikó hiányában kemencében is fürödtek. Ez főképen déli nagyorosz szokás. A sárkemencét forróra befűtik, fenekére szalmát terítenek s be-bújva rocskából vizet öntöznek a falakra. Ez a kemence-fürdőzés — gőz-ben vagy száraz levegőben — bizonyos betegségek ellen, elmaradt vidéke-ken, napjainkig él s még Németországban is élt a XVI. századig.[10]

A lakószoba. Kis fürdőházikók a Keleti-Alpok eldugott völgyeiben napjainkig fennmaradtak. Küldetésüket azonban a német ház történetében már a XVI. század előtt elvégezték. Ők voltak a német *lakószoba* kiindulásai, azé a magasfokú kultúrteremtményé, mely fél Európát meghódította.

[9] A lépcsőzetes palóckemence *tiszpal*-át az orosz *pol*-lal gondoltam összevet-hetőnek s nem a *tizpad* = *tűzpad*-dal, mint *Cs. Sebestyén* és *Horger* gondolta. *(Ért., 1927, 13.)*. Ma is azt hiszem, hogy valamiképen közük van egymáshoz.

[10] Idevágó magyar példákat az *Ért., 1933, 79.*, és *1911, 242.* találunk. Számuk könnyen szaporítható. Ezzel az évezredes gyakorlattal szemben, felesleges tehát — még német folyóiratban is (!) — a magyar *banyakemence* (< *bányakemence* = fürdőkemence) elnevezésének eredete ellen hadakozni. (*Cs. Sebestyén K.*: Wiener Zeitschrift f. Volkskunde, 1933.). Szerző különben maga is mondja, hogy a magyar régiségben *semmi adat nincs arra*, hogy bögrét, vagy valami más cserépedényt *bányá*-nak *(banya)* hívtak volna, amiről tudniillik a kemencét banyakemencének nevezhették volna. Az ilyen kemencéknek *kupás, szemes, csupros, tökös stb. kemence* volt a magyar neve. A délszlávban se mondják a banyakemence szemeit *bányá*-nak, hanem *lončí*-nak, *grnčí*-nak, *piskrí*-nek, *bučí*-nak stb., azaz csupornak, fazéknak stb., s a szláv *bánya* = bögre, kalitka stb. név eredetét pedig kielégítően megmagyarázta a latin *balneum*-ból *Murko* szlávista professzor, amit bizonyára tudomásul vettek a német házbúvárok is. Minderre felhívtam *Cs. Sebestyén K.* figyelmét *(Ért., 1927, 24.)*, de — úgy látszik — mi magyarok hiába írunk egymásnak.

A fürdőházikóban a tűzhelyes *(focus)* germánság egy kemencével pompásan fűthető helyiséget, a *szobát* ismerte meg, melynek ezenfelül melegtartó mennyezete is volt. Ez a második tulajdonsága különösen kapóra jött s ilyenformán a felül elzárt új helyiség úgy nézett ki, mint valami apróbb láda a mennyezetlen nagy germán *hall*-ba belerakva.

A keleti német háznak a XVI. század elejéig nem volt mennyezete, a pitvarnak pedig még később se lett. Ez a mennyezet tette tehát a fürdőházikóból keletkezett új helyiséget igazi *stubá*-vá, szobává. Maga a *stuba* szó különben az ófelnémetben serleget, mélyedést, földbeásott gödröt jelent. Ilyen putriszerű helyiségek, ganéjba vágott, vagy ganéjjal födött, téli, női munkagödrök *(genecia)* német és francia földön is voltak s a gótok hagyatékaképen Bulgáriában (téli leány-fonógödrök) ma is vannak.

A gőzfürdőházikót *(láznya)* — mint mondottuk — szláv telepesek hozták ugyan Nyugatra, de az ott a germán kádfürdő *(balneum)* egyes elemeivel gazdagodott. Ezzel magyarázható, hogy e haladottabb vegyülékformát úgy a nyugati, mint a keleti szlávok visszakölcsönözték s ezúton a germán-német nevet is átvették: a nyugati szlávok az *isztubát* (< *stuba*), a keletiek az előkelőbb *bányát* (< *balneum*). Az *isztuba* > *izba* aztán a keleti szlávoknál később a lakóház megnevezésére ment át, míg Nyugaton a *stuba* inkább a kemence megnevezésére lokalizálódott.[11]

Ha tehát a német ház *szobá*-ja lényeges részeiben (kemence, mennyezet) a fürdőházikóra vezethető vissza, akkor a fürdő- és lakószoba között egyrészt átmeneteknek kell lenni, másrészt a fürdőzésnek a mai lakóhelyiségben is nyomainak kellett maradnia. Az elsőre két példát hozunk fel. Az egyik az, hogy a finnek a litvánoktól átvették a fürdőházikót s azt lakószobának tették meg. Az új helyiséget aztán többé nem *kotá*-nak, hanem litván kölcsönszóval *pirtti*-nek hívták és hívják. (Az ősi ház, a *kota*, nyári főzőhellyé alacsonyodott.) A másik az, hogy a Keleti-Alpoknak azokban a részeiben, ahol ódivatú fürdőházikók (ma persze *aszalók*) még fennmaradtak, a fürdőházikók és lakóházikók közt ma is megfigyelhetők az átmenetek.

A második pontra annyit, hogy a Bajor—Osztrák határvidéken a kályhaszögletet *badhäusl*-nek, a kemencepadot *höllbadl*-nak mondják s még 1748-ban is tilalmazzák „a szobákban való veszedelmes fürdőzködést".

A fürdőszobát igazi lakószobává a felnémet-római területen megszületett kívülfűlő kemence avatta. Ezt — mint említettük — eleinte kőből, később kályhákból építették meg s a kályháshelyiség érdemli meg az *igazi* szoba nevet. Ebben a formájában kezdte meg hódító útját, részint önálló kultúrvándorlással, részint német kitelepítésekkel, miközben — a tárgyi alap változása következtében — a *stuba* < *isztuba* századok folyamán különböző jelentésváltozásokat is ért meg.[12]

A délszlávokhoz főképen a XIX. század folyamán érkezett el a felnémet szoba a mennyezettel s telepedett meg a mennyezetlen *kútyá*-ban „mint ládaformájú üreg". Ez azonban nem közvetlenül felnémet nyelvterületről jött, hanem Magyarországon keresztül s ezért a magyar „szoba" nevet vette föl.[13]

Bátky Zsigmond.

[11] Így volt ez kezdetben nálunk is. (L.: *Ért., 1931, 76.*).
[12] L. ehhez: *Ért., 1931, 76. stb.*
[13] L. ehhez: *Ért., 1929, 49. stb.*

Szemes termények eltartása a Mura mentén.

A Mura árterületén, amely a szabályozás előtt elég nagy kiterjedésű volt, legjobban a kukorica terem meg. A horvátok itt régente alig termeltek kukoricánál egyebet, ma is ebből termesztenek legtöbbet. A magyar falvak lakossága is szereti termeszteni, mert a muramenti gyakori ködök miatt a kalászos növények rosszul fejlődnek. Ezért e vidék legjellemzőbb terménytároló építménye a *kukoricagóré*. Horvát neve tulajdonkép *kuruźnjak*, de többnyire csak *koš*-nak mondják.

A régi típusú kukoricagóré magas, hosszúkás alapú, felül hosszant kiszélesedő, vesszőből font kosárszerű fonadék (kas), amelyet tetővel födött gerendaállvány tart egyensúlyban. Elterjedése meglehetős nagy. *Gönczi* szerint („A Muraköz népe", Budapest, 1895. 102. l.) a Muraközben is el volt terjedve, hasonlókép a Göcsejben is *(Gönczi:* „Göcsej", 475. l.). A Dráva mentén Baranyáig mindenütt megvan. Somogy megyében körülbelül Segesd—Lábod magasságáig van általánosan elterjedve, de még északabbra is előfordul. A Zselicségben is megvan; Szennán sok volt azelőtt, Csökölyről már eltűnt, de a háború utáni nehéz gazdasági helyzet kényszere alatt újból építettek néhányat a régi mintára, minthogy az újabb típusú, lécekből készült górénál jóval olcsóbb az előállítása. A góré két egymástól függetlenül készülő részből áll. A *kas*-ból vagy *kosár*ból *(koš)* és a rámából *(ram)*.

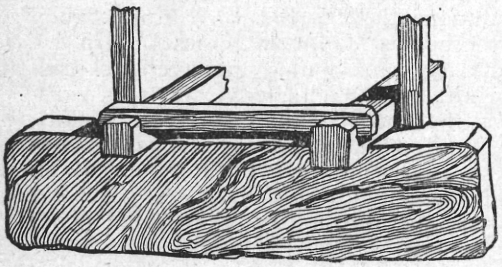
A kosarat vesszőből fonják. Minden faluban van néhány ember, aki a górékas-fonásban különösen jártas. Ezek főleg a kukoricaérés után, szeptember—október hónapokban vannak ezzel a munkával elfoglalva, amikor is pénzért, iparszerűen űzik a kasfonást. A tehetősebb gazdák ezeket bízzák meg a kaskészítéssel, a többiek maguk végzik. A fonáshoz mindenekelőtt arra alkalmas vesszőanyagról kell gondoskodni, ami már nem olyan egyszerű dolog, mint régen, mióta a muramenti füzesek javarésze a kincstár tulajdona lett. A vesszőnek nagyon hajlékonynak, rugalmasnak kell lennie, hogy a kas keskeny oldalának megfonása közben meg ne törjön. Ritkán látni olyan górét, amelynek keskeny oldalán több-kevesebb vessző hajlítás közben meg ne tört volna. Ezt teljesen kikerülni csak a leggyakorlottabb fonók tudják, azok is csak a leghajlékonyabb anyagból.

A fonóanyagot szolgáltató legjobb vesszős cserjék a Mura mentén főleg a Légrád és Zákány körüli nagy füzesekben teremnek. Ezt a vesszőanyagot ma már venni kell (vagy lopni, az utóbbi mód sokkal kedveltebb). Legszívesebben a *rekettyefűz* (kecskefűz, Salix Caprea) vesszőit használják, de ha ez nincs, jó a *kosárkötőfűz* (Salix viminea) vesszeje is. Néha, kivált régebben, egyes kasok mogyorófavesszőből készültek. Ez könnyen felismerhető, mert rendesen szúette, ami a fűzfa- vagy rekettyekasoknál nem fordul elő.

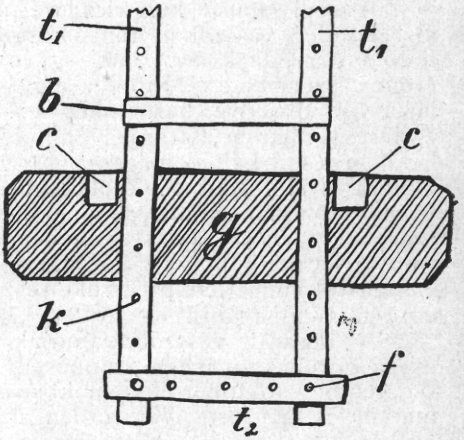
A kosár méretei nagyon különbözők. A legkisebb, amelyet láttam, 2 m hosszú, 1·5 m magas és 0·6 m széles volt. Ebbe 30—40 mérő (vagy köböl = 48 kg) kukorica fér (csutkával számítva, mert csak ebben az állapotban tartják a kukoricát a góréban). A legnagyobb méretei: hosszúság 5·6, magasság 2·6, szélesség 0·7—0·8 m; ezekbe 200—250 mérő kukoricának van helye. (Légrádon állítólag jómódú gazdáknak 7 m hosszú kasaik vannak, 3 tuskóval a kas talpa alatt.)

Mielőtt a fonás kezdetét veszi, előbb el kell készíteni a *kas talpát*. Ezt tölgygerendákból ácsolják. Régente ezt a munkát kinn az erdőn végezték. Hatalmas tölgyfarönkökből vágták ki a két *tuskót (košov trček)*, a *szárfákat (prásleca* vagy *prêslica)*, *talpgerendákat (spódnje)* és *tartógerendák*at *(gredica)*. A faragás rendszerint *ácsbárd*dal, *topor*ral történt és úgy hozták be ökörfogaton a kész anyagot arra az udvarra, ahová a górét szánták. A talp méreteit aszerint állapították meg, hogy ki mennyi mérőre

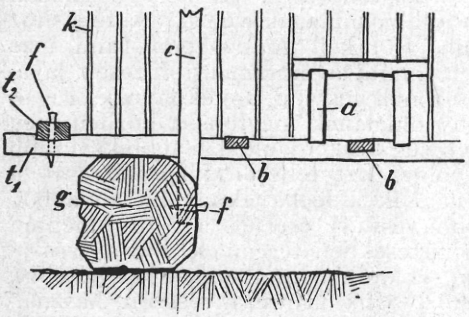
való kast akart készíttetni. A talp gerendáit egymásba rótták és faszeggel összeszegezték. (1—3. á.) A régiek a faszeg helyét előbb fúróval kifúrták és úgy verték bele a szeget. Ezután kijelölték a góréajtó helyét, berótták az egyik hosszanti talpgerendába (t_1) az ajtófélfák ágyát és beillesztették az *ajtókeretet*. Következett a kas vázát alkotó *karók (kólje)* elhelyezése. E célból mind a négy talpgerendába 20—25 cm-es térközökben lukakat fúrtak, amelyekbe a karókat beerősítették. Utóbbiak hosszúsága megfelelt a kas magasságának. Majd a tartógerendák részére vágtak ágyakat a talpgerendákba. Ezek száma 2, vagy 3 volt a kas nagysága szerint és ezekre

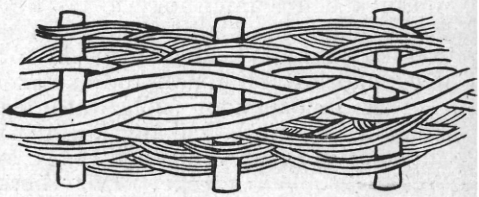
1. ábra. A talp helyzete a tuskón.

2. ábra. A talp helyzete a tuskón. g = górétuskó, c = szárfa, t_1, t_2 = talpgerendák, b = tartógerenda, k = karó, f = faszeg.

3. ábra. A talp helyzete a tuskón. a = ajtókeret. (A többi jelzést l. 2. ábrán.)

4. ábra. Kasfonat váltakozó vastagságú vesszőkből.

helyezték a kas padlódeszkáit, de csak annak teljes elkészülése után. Most a kas megfonása következett.

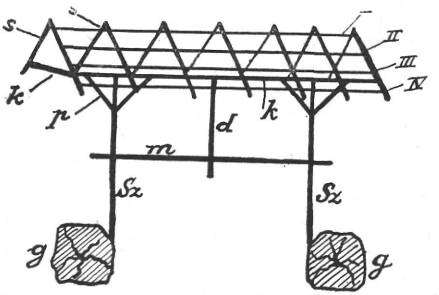
A talpgerendák lyukaiba beleszorított karók vastagsága 2½—3 cm volt. A kasfonó-mester mindenekelőtt meggyőződött róla, hogy a karók szilárdan és függélyesen állnak-e. Felállt a góréajtónál, maga mellé tétette a fonás céljaira kiválogatott hajlékony vesszőanyagot. Szerszámai: egy éles bizsók és egy fadorong. Vele szemben a kas belsejében a segédje állt. A fonás az ajtónál kezdődött és így haladt köröskörül. A mester kívülről befelé hajlította a vesszőt, a segéd pedig belülről kifelé visszahajlította. A mester kívülről ellenőrizte hogy szabályosan alakul-e a kas, nem dől-e valamely irányban és a befonott falat a dorongjával minduntalan ütögette, hogy sűrűbb legyen a fonás. A vesszőket mindig a vastagabb végükkel kezdték befonni. Ha egy vessző a vége felé járt, mielőtt az elfogyott volna, újabbat fontak bele. Felfelé a kas formája kiszélesedett és hosszanti irány-

ban kiöblösödött. Ez szükséges volt, mert a megtöltött kasból az ajtó kinyitásával ömlött ki a kukorica és ez a tölcséres forma elősegítette a kitódulást, amikor kukoricát vettek ki a kasból.

A kas annál tartósabb, minél vastagabbak a vesszők. De túlvastag a vessző nem lehet, mert akkor nem elég hajlékony és a keskeny oldal fonásakor megtörik. Ha nincs elég vastag vessző, úgy segítenek magukon, hogy néhány sor vastagvesszős fonás után néhány sor vékony vesszőt fonnak bele. (4. á.) Ma a leggyakoribb fonásmód, hogy két-három vesszőt fognak össze és azokat együtt fonják be. A fonásnál az öltések (két karó köze egy öltés) egymást födik olyanfélekép, mint a női hajfonatnál, ahol az utóbbi az előbbit borítja. Ha a kasfonat a kívánt magasságot elérte, a fonómester létrán bemászik a kasba és a kiálló vesszővégeket bizsókjával lenyesi; ilymódon a kas belseje egyenletesen símafelületű lesz.

A *górérámát* néha falusi áccsal is készíttetik; rendszerint azonban maguk a gazdák ütik össze. Részei: a *tuskók*, az *állvány* és a *tető*. (5. á.)

A tuskók kisebb-nagyobb tölgyfarönkök, amelyeknek alsó és felső lapját kissé lefaragják, hogy vízszintesen feküdjék a rákerülő kas talpa. A tuskók belső (egymás felé néző) oldalába beleeresztik a függélyesen álló négy *szárfát* és *faszeggel* odaerősítik. A szárfákat és a ráma többi gerendáit rendesen négyszegletűre faragják; régi góréknál azonban gömbölyű szárfák is előfordulnak még. A szárfák tartják a tetőt. Az állványon vannak még *szilárdító kötések*. A teljesen megtöltött kas *mellére* (oldalfalára) nagy nyomás nehezedik. Ezért ide *mellgerenda* kerül. Még további szilárdításra való a *segédszárfa* és a *pántozat*. Mindezekből ugyanannyi kerül az állvány mindkét oldalára.

5. ábra. Kukoricagóré váza. *k* = *koszorú* (vdilna), *sz* = szárfa (prásleca, prêslica), *m* = mellszorító (srednjik), *d* = segédszárfa (pomačnjik), *p* = pánt (panteče), *g* = tuskó (trček), *s* = szarufa (rožnica), I—IV = léc (letfa).

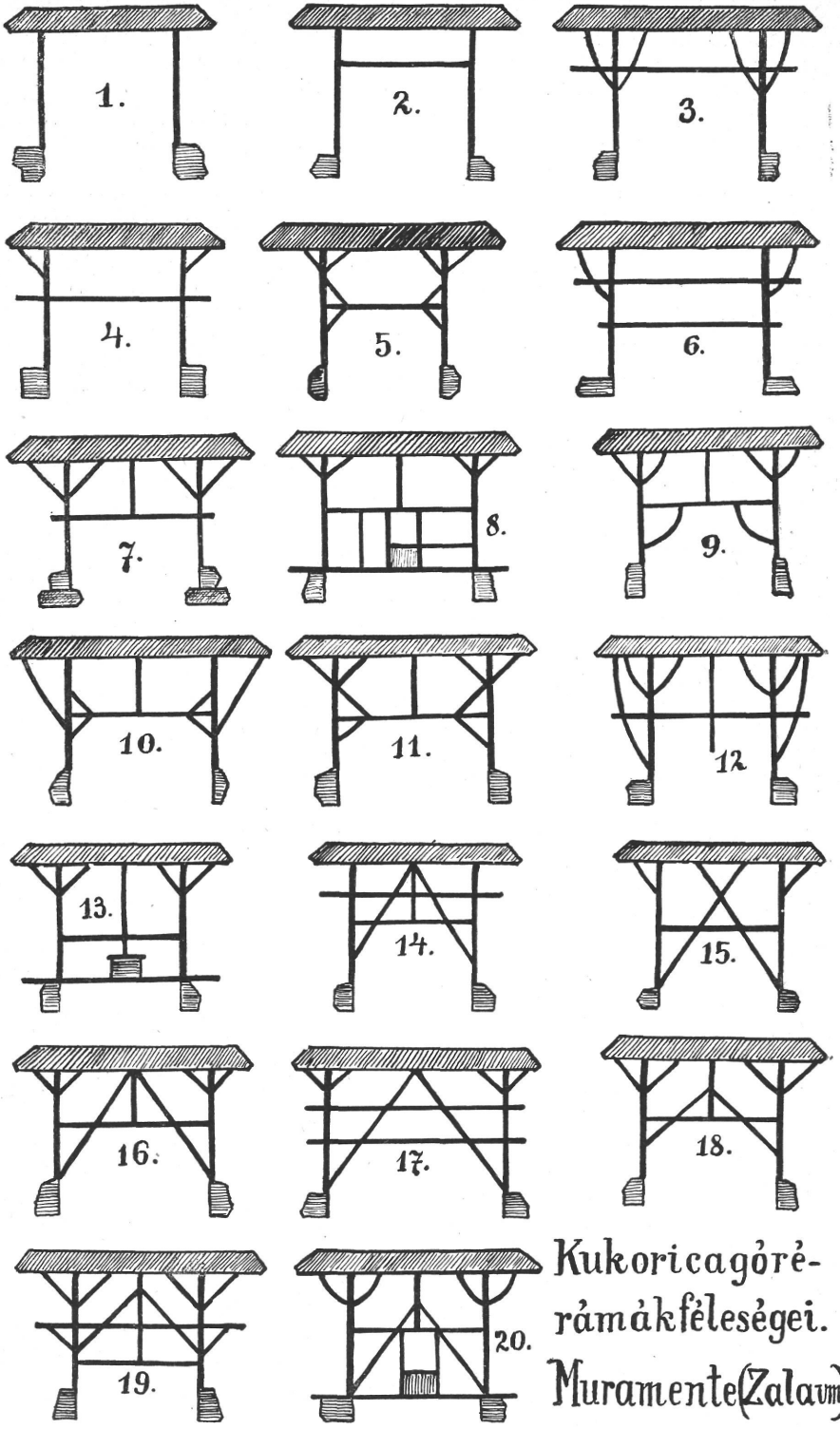
A szilárdító berendezés szempontjából a rámának háromféle típusa ismerhető fel: (lásd a mellékelt *Táblát*, amely 20 góréráma-típust ábrázol).

I. *Egyszerű rámák*, erősítés nélkül. Ma már ritkák. Rendszerint kisebb méretű régi góréknál láthatók. Ezek inkább szegény embereké, akiknél nem is igen telik meg a góré. (T. 1. sz.)

II. *Mellgerendás rámák*. (T. 2—6.) Régente a mellgerenda magasabban feküdt. (T. 2—3.) Gyakran még a szárfákon túlra is kinyúlik és belülről van a szárfákra erősítve. Újabban többnyire alacsonyabban helyezik el a mellgerendát (T. 4—5.), sőt éppen nem ritkák az olyan rámák, amelyek mellét két mellgerenda szorítja. (T. 6.)

III. *Segédszárfás rámák*. (T. 7—20.) A segédszárfa a koszorúfát köti össze a mellgerendával. Ez vagy rövid, azaz nem ér a mellgerendánál lejjebb (T. 7—11.), vagy *hosszú* és akkor azt túlhaladja (T. 12.), sőt olykor a góréajtó szemöldökfájába erősítve végződik. (T. 13.) Néha a két mellgerendás rámán is van segédszárfa, amely a második mellgerendába erősítve végződik. (T. 14. 19.)

A ráma ezen erősítő kötéseivel már régen sem voltak megelégedve. A régi górékon is gyakoriak a szilárdító pántok, amelyek ott gyakran újabb keletű erősítések és a régi könnyű *zsuppos tető*nek az újabb nehéz *sindeltető*vel (= cseréptető) való felcserélése miatt váltak szükségessé. Kétféle típusú pántot használnak:

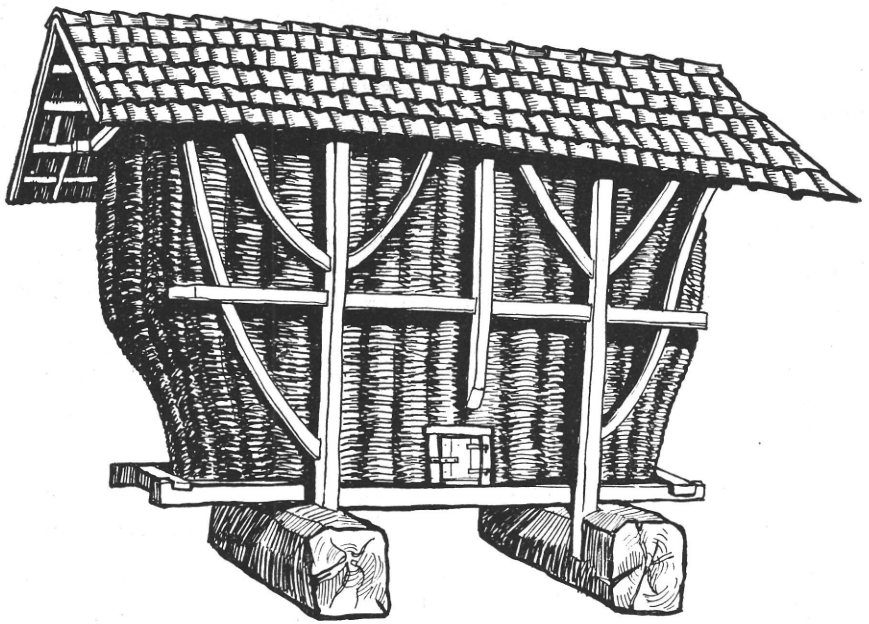

Kukoricagóré-rámák féleségei.

Muramente (Zalavm)

A) *Hosszú pántot.* Ez páros és rendszerint a koszorúgerendák közepét köti össze a szárfák aljával, keresztezve a mellgerendákat, amelyekbe szintén bele van erősítve. (T. 15—17.) A szárfák külső oldalán is vannak olykor hosszú pántok; ilyet látunk a 12. sz. rámánál. (T. 12.)

B) *Rövid pántok.* Ezek kétfélék: a) *koszorúpántok.* Az *egyes* (páratlan) pántok ritkák (T. 4. 6. 15.), annál gyakoribbak a *páros* pántok; b) *mellpántok.* Szintén ritkák, mint *egyes* pántok; (T. 9.) mint *páros* pántok régi és új góréknál egyaránt megtalálhatók. (T. 14. 18.) Érdekes a 19. sz. rámának (T. 19.) kettős mellpántozata és a 20. sz. ráma (T. 20.) erősítő pántozata. Utóbbin a mellpánt, mellgerenda a góréajtó rámájával és a talpgerendával van összeerősítve.

6. ábra. Kukoricagóré. Murakeresztúr.

A szálfák és mellgerendák egymáshoz erősítése úgy történik, amint azt a talp készítésénél láttuk, t. i. *egymásba rovás* által. A rovás általában a gerenda felevastagságáig hatol. A pántok felével vékonyabb gerendából készülnek, mint a mellgerenda. Régebben a pántvégeket keskenyebbre szabták, belerótták a gerendák külső lapjába és faszegekkel leszegezték. Újabban a pántokat is éppen úgy erősítik fel, mint a gerendákat, de ez a ráma belső, a kas felé néző oldalán történik. (6. á.)

A tető *szarufák*ból és ezekre szegezett vízszintes *léc*ekből áll. Utóbbiak tartják a *zsuppot*, vagy a *sindelt*, azaz tetőcserepet. A szarufák száma a tető hosszúsága szerint 4—6, többnyire 5 pár volt. A szarufákat a zsuppos tetőknél régebben inkább az *A)* mód szerint, a sindeles (azaz cserepes) tetőknél pedig a *B)* mód szerint kötötték egybe, azután átfúrták és faszeggel összeszegezték. A szarufák alsó végét belerótták a koszorúfába és rászegezték.

A zsupptartó léceket régente faszegekkel erősítették rá az előre kifúrt szarufákra. A lécek száma a tető hosszúsága szerint 3—5 közt válto-

zott; sindeles tetőknél rendszerint 4—5 volt. A zsuppos tetők lécei jóval gyengébbek voltak, mint a sindeleseké. Ha a zsuppos tetőt felcserélték a sindelessel (ami gyakran megtörtént), új, erősebb lécek kerültek a szarufákra.

A górétető fedésére régente zsuppot használtak, de csak kb. arasznyi vastagságban. Erre aztán ugyanilyen vastagságú nádréteget kötöttek, hogy ezzel a zsuppot az időjárás viszontagságaitól megvédjék. A zsuppkévék fektetésénél alulról felfelé haladtak. (7. á.) Először az alulról számított második lécre fektettek zsuppkévét, vékonyabb részével felfelé fordítva. A többi kévét fordítva fektették a lécekre. Mihelyt a kéve feküdt, azonnal a léchez kötötték a 3 újjnyi vastag összefont zsuppkötéllel. Ha a zsuppot nem borították be náddal (ami ritkán történt), akkor a gerincre is zsuppkévét fektettek. Ez olymódon történt, hogy a kévét közel a vastagabb végéhez zsuppkötéllel jól összekötözve kettéválasztották és így borították rá a gerincre. A tetőfedésre szolgáló nádat olyan hosszúra vágták, hogy a tető mindkét oldalát befedte. A kéve összerakásánál az egyes szálakat gondosan egymással párhuzamosan fektették, hogy a kéve minél sűrűbb legyen és a vizet ne bocsássa át. Ha a tető zsuppja teljesen be volt náddal takarva, akkor a nádat vízszintesen fekvő hajlékony botokkal megtűzdelték, azokat betűzés közben meghajlítva. Ez megakadályozta, hogy a nádat a szél elvigye. Ritkább módja volt a fedésnek a *deszkatető*. A deszkákat keresztbe szegezték a lécekre; a gerincre két keskeny, hosszantfutó összetartó lécet szegeztek, azokat felül összepászítva. Jelenleg a *sindeles fedés* a legelterjedtebb, mert legtartósabb. A sindel lerakása az általánosan ismert módon történik. A tetők végén a kasfeletti hézagot mindkét oldalon deszkákkal szokás befödni.

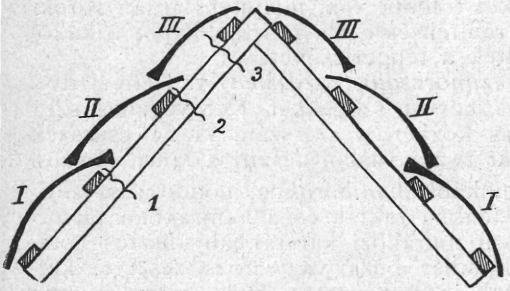
Ha a tető kész, következik a kasnak a rámába való betolása. A kas a ráma szárfái közé éppen csakhogy nagynehezen betolható. Ha a fonómester munkája nem volt pontos, akkor ez nagyon vesződséges művelet. A góré ajtaja hulladékfából készül. Ha a góré tele van, az ajtó le van lakatolva. A górékat a belső gazdasági udvaron tartják, nem messze az istállótól. Olymódon vannak felállítva, hogy a napnak és a szél járásának minél jobban ki legyenek téve, mert a górében kell a csöves kukoricának megszáradnia. A zsuppos tetejű górét olymódon töltötték, hogy a góré déli végéhez létrát támasztottak, a kas vége feletti deszkákat eltávolították és az így támadt nyíláson betöltötték a kosarak tartalmát, amelyet alulról adogattak fel a töltőnek. A góré déli oldala ezért rendszerint jobban meg volt töltve. Ennek eredményeképp a kas púpja ezen az oldalon gyakran leroskadt, vagy szétszakadozott. A sindeles górét másképp töltik. A tető középső cserepeit leszedik és az így támadt résen át ürítik ki a feladott kukoricáskosarat. Gyakran látni azonban *sindeles* górékat is, amelyeknek kasán, a déli oldalon, asszimetrikus kipúposodás, vagy roskadás észlelhető. Az ilyen górék sokáig zsuppos tetejűek voltak és már rongált állapotban kapták a sindeltetőt.

A tölgyfarámás, zsuppos-nádastetejű górék nagyon hosszúéletűek voltak. Herman János (Murakeresztúr 61. sz.) 1924-ben lebontott 100 mérő űrtartalmú ilyenfajta góréja a családi hagyomány szerint 100 éves volt. Herman Mihály (Murakeresztúr, 8. sz.) még jókarban levő góréja 1868-ból való. A górék száma egy-egy gazdasági udvarban 1—6 közt van, a gazda vagyoni állapotához mérten. A Muramentén legtöbb az 1—2 górés gazda. Ha kicsiny az udvar, akkor a tyúkólat a góré két tuskója közé építik be. Elég gyakori eset, hogy újabb építkezések miatt, vagy egyéb okokból áthelyezik máshová, vagy eladják és más telekre viszik. Ha nagyon nehéz, még a rámát is szétszedik ilyenkor.

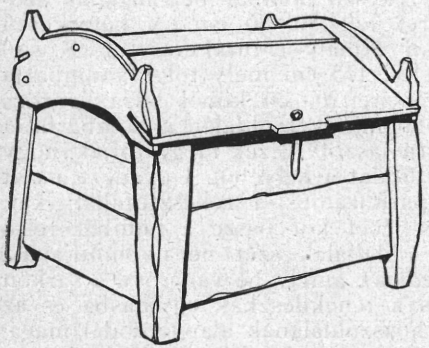
A tuskók adják meg a góré kellő szilárdságát és a nedveség ellen is megvédik. Rendesen csak néhány arasszal hosszabbak a talp a szélességénél.

Olykor azonban hosszabb tuskókat alkalmaztak és a beléjük eresztett szárfákat keresztben hozzápántolták a kiálló tuskóvégekhez. Ma már nagy fatuskóhoz bajos hozzájutni, ezért az elkorhadó régi tuskókat újabban betontömbökkel kezdik pótolni.

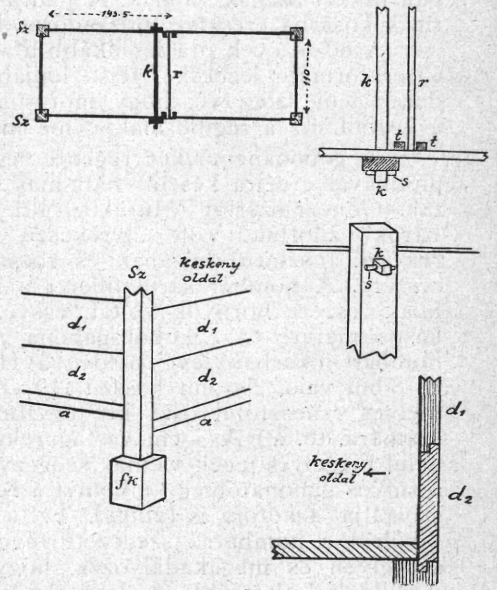
A kas keskeny oldalán a fonásközben megtört vesszők később apródonként kitöredeznek és a kason itt, meg az ajtó körül, kisebb-nagyobb lyukak támadnak. Ezeket vékony vesszők befonásával szokás kifoltozni. Az egerek, patkányok a sok résen szabadon ki-bejárnak a górába. Ellenük helyenként csapóvasakkal, de leginkább macskákkal védekeznek.

7. ábra. Zzuppos górétető fedése. Fektetés sorrendje: I, II, III, kötés sorrendje: 1, 2, 3.

9. ábra. „Szökröny" a konyhában. Gige. (Somogy m.)

8. ábra. Hombár 1878-ból. Murakeresztúr. *sz* = szögláb (vogel), *k* = kötőfa (žinga), *r* = rekesztőfal, *t* = támasztó, *a* = alapgerenda, d_1, d_2 = oldaldeszkák, *fk* = fakocka, *s* = faszeg.

Március—április havában a kukorica már annyira megszáradt, hogy morzsolható. Ekkor kiürül a góré és őszig üresen áll, hacsak morzsolás után a *csutát* (csövet) vissza nem rakják megint a górába, ami nem általános szokás. A csutát különben a padláson, vagy más száraz helyen gyüjtik és különösen a nyilt tűzhelyeken nagyon szeretik égetni, mert jó tüzet ad. A kukoricaszárat póttakarmánynak felétették a marhákkal és lovakkal. A vastagját, amit az állat nem rág meg, alomnak használták, később pedig a trágya közé került. Újabban a módosabb gazdák közt nagyon terjed az általánosan ismert *lécgóré*, amely Zala és Somogy megye északi részében már széltében elterjedt. Ezek a léces górék régóta ismeretesek a Muramentén; már *Gönczi* is említést tesz róluk 1895-ben a „Muraköz és népe" című munkájában (102. l.).

A 70-es években, akinek nagyobb mennyiségű tengerije volt, tavasszal kihordatta a górékból a pajtába és ott halomra rakatta. Ezután a *csép-hadaróval (cépe)* addig verték, amíg a szemek le nem hullottak. Ami még

a csután maradt, kézzel morzsolták le. E műveletnél a csuta is összetört. Hogy a kezet kíméljék és a munkát gyorsítsák, csutát tartottak az egyik kezükben, vagy *pilingát* (késpengét) és ezzel morzsoltak. A 60-as években használt szerszám volt a *morzsológyalú (ribeš)*, amelyet a száraz kukorica tavaszi morzsolásához használtak. Ma már ritka helyen van egy-egy belőle. Formája az asztalosok simítógyalújára emlékeztet. Felső lapjában laposvályú van, amely a kukoricacső irányítására szolgál. A gyalú a közepén át van törve, hogy a vas által lemorzsolt kukorica azon kieshessék. Még ma is sok helyen használják a *morzsolószéket (konj)*, amely az öregek szerint e vidéken a 60-as években volt leginkább elterjedve. Ennek az alacsony padocskának csuklókon járó két toldata van, melynek lapján sorokban bevert szegek vannak. A padra ráültek és ezt a morzsolólapot a kukoricás kosárba eresztve, hozzádörzsölték a tengericsövet.

A 80-as évek óta leginkább a *kézimorzsoló (rožďjálen)* van elterjedve. Citeraformájú lécecske, felső lapjába bevert szögekkel. Két végéhez szíjdarab van szögezve, hogy morzsolás közben a szerszám ki ne csússzék a kézből. Ez a régibb alakja, ma már tiszta vasból készíti a falusi kovács.

A gabonaneműeket régente leginkább *hombárok*ba, gondos asztalosmunkával e célra készült hatalmas ládákba rakták és a kamrákban tartották. *Gönczi* szerint (Muraköz, 101.) a muraközi kamrákban „lisztes hombárok" állottak. Volt egyrekeszű hombár búza vagy rozs részére, kétrekeszű (osztatú) búzának és rozsnak, háromosztatú, búza, rozs és árpa részére. A hombár sarokpillérei a négy *szögláb (vogel)*; ezekbe az oldalfalak részére hornyok voltak vésve. Egyrekeszű hombár belvilágának szokásos mérete 6—7 köböl gabona részére: 120×80×80 cm. A kétrekeszű hombár jókarban levő példánya Herman Mihály (Murakeresztúr, 8. sz.) 1878-ból való, 296 cm hosszú 110 cm széles, 115 cm mély tölgyfahombárja melyet rekesztőfal oszt két egyforma részre 20—20 köböl búza és rozs számára. (8. á.) A 3 cm vastag rekesztőfal mindkét oldalán a hombárfalra belül függélyes lécek vannak szegezve, a *támasztók*. Ezek meggátolják, hogy a súlyos gabonatömeg kinyomja a rekesztőfalat a helyéből. Ugyanezt a célt szolgálja a *kötőfa* is *(žinga)*. Ez a léc párhuzamos a rekesztőfallal; két, kívülről a hombárra szegezett függélyes lécet köt össze a hombár felső szegélyén és megakadályozza, hogy az oldalfalak szét ne nyomódjanak. Az oldalfal alatt van az alapgerenda *(gredica)*, amely be van róva a sarkon álló szöglábba. Az oldalfalak deszkái és a fenékdeszkák egymásba és az alapgerendába vannak beleróva. A láda hosszoldalának alapgerendái magasabban vannak, mint a rövid oldaléi, hogy a rovásoknak elég hely jusson a szöglábakban. Ez utóbbiak fakockákon állanak, hogy a nedvesség felhúzódása a talajból megnehezíttessék. A *hármas hombár*ok ugyanakkorák mint a kettősök, de két választófaluk van. A hombárok kedveltebbek voltak a zsákoknál, mert ezeket az egér hamar kirágta. A hombárokat mindig száraz, szellős helyen tartották. Ha csak kissé nedves volt is a hely, ahol voltak, a zsizsik belevette magát. A hombároknak ritkán volt födelük. A gabonát mindjárt cséplés után berakták és ott tartották, amíg el nem fogyott. Innét vitték a malomba őrletni, vagy a piacra. Márciusban már rendesen kiürült a hombár. Ilyentájban kezdődött a száraz kukorica morzsolása. A lemorzsolt kukoricát a hombárokba öntötték és aratásig ott maradt. Ha cséplés után volt még benne valami, azt kimerték belőle, hogy helye legyen az új gabonának. Ha még volt augusztusban napos idő, a gabonát kimerték a hombárból és az udvarra kiterített ponyvákon szárítgatták néhány napig. Ha jól kiszáradt, visszahordták a hombárba, ahol most már a zsizsiktől védve volt. Egér ellen drótból, vagy deszkából készült csapdákkal védekeztek.

Az öregek szerint régebben még egy fajta tároló készség volt a kamrákban látható: a *gabonatartó bodon*. Bár több példányáról hallottam,

eddig csak egyet láttam, Csonka Györgyét (Murakeresztúr, 103. hsz.), amely 1858 óta van a család tulajdonában. Ez a bodon kivájt nyárfatörzs (topola), 3 cm vastag szúette fallal. Átmérője 88—89 cm, magassága 123 cm. Feneke tölgydeszka; 9 köböl gabona fér bele, ezt tartanak benne mindig. A megmunkálás módja arra vall, hogy teknővájó cigányok szerszámaival készült (szalukapa stb.). *Gönczi* „Göcsej" című munkájának 434. lapján a hajlított és kerített házak alaprajzait közli. Ezeknek gabonás kamráiban köralaprajzú „hombárok" vannak feltüntetve, de ezek leírását a műben nem találtam meg.

Terménytartásra szolgál ma már a *szökröny (skrinja)* is, ez a tisztes-multú bútordarab, amely félreeső, elmaradt kultúrájú *svájci völgyek* (Glarus, Graubünden) falvaiban is fennmaradt. Ennek ugyanolyan geometrikus vésett díszei vannak, mint magyarországi testvérének, a szúszéknak (Baranya, Nógrád). Eredete a középkor első századaira vezethető vissza, minthogy legrégibb példányainak díszítése részben longobard elemeket tartalmaz. (*Robert Schmidt:* „Möbel" Zweite Aufl. Berlin, 1916. 27—28. l.) Valószínű, hogy nálunk már évszázadok óta használják. Az öregek szerint száz év előtt még leginkább a szobákban tartották, de már akkor kezdte a tulipános láda kiszorítani. Ma már teljesen kiszorult a kamrába, ahol többnyire babot, borsót tartanak benne. A Zselicség egyes községeiben még szép számmal van belőle. A díszítetlen fajta ma már ritka, de valamikor ez lehetett falun legjobban elterjedve. Öreg Farkas Jánosné díszítetlen szökrönye Gigén nagyon hasonlít a berlini iparművészeti múzeum XVI. századbeli svájci parasztszökrönyéhez. (9. á.) Alkalmasint hozzánk is már mint parasztbútor került nyugat felől. Egy erősen szúette példányát fényképeztem Kollátszegen, amely konstrukciójánál fogva és kezdetleges díszei miatt érdekes. *Seemayer Vilmos.*

Cséplés Magyarszerdahelyen (Zala m.)

Lassankint eltűnnek a falu zsuppfedeles házikói. Helyüket cserép-zsindelyes, palafedelű házak foglalják el.

Oka ennek részben a hatósági intézkedésekben található, mert építkezni csak tűzálló anyagokból szabad.

Ma még találunk zsuppfedeles hajlékokat. Nemcsak a faluban magában, hanem szőlőshegyekben is, ahol a pincék nagyobbára zsuppal fedettek. De a pajták, istállók, s más gazdasági épületek fedeleiről is apránként lekerül a zsupp, hogy helyet adjon a cserépnek, a palának.

És amint eltűnik a zsuppfedés, úgy tűnik el a munkálat is, amely létrehozza a zsuppot. A jövőben talán már csak azért készítenek zsuppot, hogy a szegényebb emberek ágyát legyen mivel kitölteni.

A zsuppkészítés nem egyszerű, nem könnyű munka. Azt szokták mondani, hogy a földmívelő munkák közül legnehezebb az aratás. Pedig van ennél nehezebb is: a cséplés. Régente kézicsépléssel választották el a szalmát a szemtől. Ma már csak azok teszik ezt, kik szegények s nem akarnak cséplési részt fizetni, vagy akiknek zsuppra van szükségük.

Ha aratás táján, vagy aratás utáni napokban végigmegyünk a falun, ütemes, pattogó hangok ütik meg fülünket. Egy háznál több, másikénál kevesebb, egyiküknél lassúbb, másokénál gyorsabb ütemek hangzanak. De mindig olyan egyenletesek, oly kimértek, minha csak zenéről, vagy tánclépésekről volna szó. A falun végighaladó idegen kérdésére aztán azt felelik a falubeliek: hogy csépelnek. Már maga az eszköz is, amellyel a cséplést végzik, nagyon érdekes. Egyszerűnek látszik, de még sem az.

A csépfej a nyelet és a hadarót összekötő, három darab szíj-tagból álló készület.* Ezek közül egy-egy másfélujjnyi széles s mintegy 10—12 cm hosszú vastag bőrpánt, vagy kápa a nyélre, illetve hadaróra van szerelve, a harmadik pedig, gyűrű formájában, a két pántot köti össze, a pántok hurkaiba fűzve. A nyélen levő bőrpánt rendesen, de nem mindig forgatható, a hadarón levő ellenben mindig mozdulatlanul fekszik. A pántokon bőrzsinórok vannak áthúzva s ezek kötésekkel vannak rögzítve. A csép három részből áll. Ezek: a *nyél*, a *hadaró* és a kettőt össze-összetartó *csépfej*. (1. á.)

A nyél 150—200 cm hosszúságú, alján vastagabb, vége felé vékonyodó, hengeralakú farudacska. Egyenes növésű fák, cserjék hajtásából készül. Legszívesebben bodzafából készítik, mert a bodza kemény, tartós, de emellett könnyű. A csépnyél teljesen síma, csak vékonyabb végén, egészen felül csinálnak rajta 3—3 helyütt körbefutó vájatokat. Ezek a vájatok arra valók, hogy a rájuk hurkolt szíjgyűrűk segítségével cséplés közben a hadaró megfordulhasson a nyélen.

Csépfejeket készen is lehet a boltokban kapni, de legtöbbjét odahaza állítják elő. Elszakadt lószerszám, nadrágszíj stb., mind alkalmas csépfej készítésére. Ha a csépfej rögzítésére szolgáló zsinórkötés tágul, azt kis faékkel szorítják meg. Ez úgy történik, hogy a zsinórkötés alá, ahol éppen alkalmasnak gondolják, kis éket vernek. A hadaróra illesztett bőr rögzítve van, úgy hogy abban a hadaró nem fordulhat meg. Ezt kis faszegek segítségével érik el. Előfordul hogy a hadarónak a bőr által szabadon hagyott végén keresztül vernek faszegeket, de megtörténik az is, hogy magát a bőrdarabot szegezik a hadaróhoz.

A csephadaró körülbelül fele olyan hosszú, mint a nyél, mintegy 1½—2 cm vastagságú hengeralakú pálca. Különféle cserjehajtásokból készül. Előszeretettel használják a barkócahajtást. De mindenféle keményfa alkalmas hadarónak. A hadaróra nem metszenek vájatokat, vagy ha mégis, azt azért teszik, hogy még jobban a csépfejhez rögzíthessék a hadarót. Egyébként „ahány ház, annyi szokás". De községek szerint is elütők a csépek. Vannak faluk, ahol a csépnyél sem fordul a fejben, hanem az is rögzítve van. Az ilyen csépnyélen hiányzanak a rögzítő vájatok, s ebben az esetben a használata is más.

Ami magát a cséplést illeti, az bonyolult, nagy ügyességet igénylő munka. Csépelni rendszerint többen szoktak. Azonban bármennyien csépelnek is, ritkán fordul elő, hogy az egyik a másik csépjére üssön, pedig ugyancsak kis helyre szorulva verik a gabonát. Csépelhet egy ember is, de ezt unalmasnak találják, azért társakat hívnak.

A cséplés munkája azzal kezdődik, hogy először is az udvaron, a pajtában, vagy ahol cséplésre alkalmas hely van, megtisztítják a földet, símára teszik, a gödröket betömik. Azután a kévéket „fejjel" egymásra fordítva, anélkül, hogy a kéveköteleket feloldanák, a földre, egymás mellé hosszú sorban lerakják. A cséplők azután végig csépelik a gabonát. Az ilyen cséplésre azt mondják, „előzik a gabonát", vagy csak, hogy „előznek". Ha két ember csépel, egymással szemben állanak fel s felváltva ütögetik csépjükkel a gabonát. A cséplésekor kimondott szabály az, hogy a cséplő sohase üssön egy helyre, mert akkor „megtörik" a szalma. Ha három ember csépel, akkor így állanak fel: (2. á., fent balra).

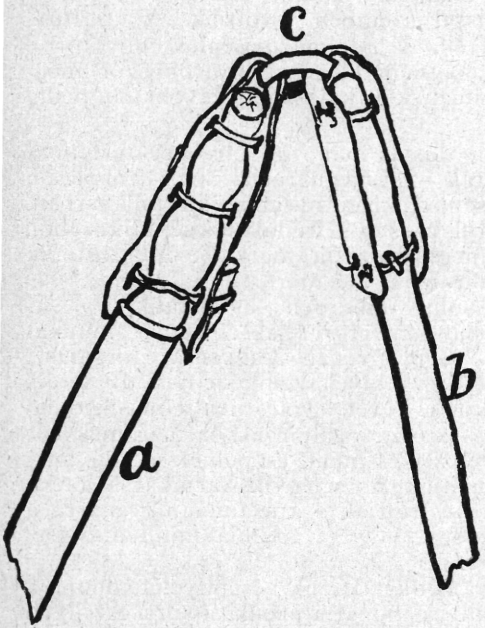
A cséplést bármelyik kezdheti. Szabály mindig az, hogy az először leütött csépnek a szemközti feleljen. Vagyis, ha hármasban történik a cséplés és az egyes kezdi, akkor a hármas üt utána, azután harmadiknak a kettős.

* L ehhez: *Ért. 1926, 142., 1. á.*, az ostor telke. B.

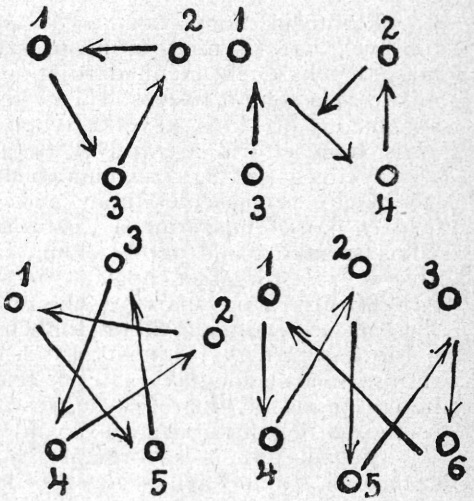
A négyes cséplőcsoport felállása így történik: (2. á., fent jobbra).

De lehet csépelni ötösben, hatosban, hetesben, nyolcasban, sőt kilencesben is. Az első ütést bármelyik teheti. Amelyik fürgébben üt először. A következőt a vele szemközt álló, vagy szemközt mellett álló. Így például ha négyesben csépelnek, kezdi az egyes számú, felel neki a négyes, utána a kettős, azután a hármas. Majd az egyes és így tovább. Az ötösben történő cséplésкor hárman állanak kettővel szemben. A három közül a középső hátrább áll, a két szélső pedig egymással félig szembe fordul. (2. á., lent balra). A cséplést itt is bármelyik kezdheti. Válaszol neki a szemközti. Mondjuk kezdi a hármas. Válaszol neki a négyes, azután a kettes, majd az egyes, végül az ötös. De más sorrendben is kezdhetik. Amilyen sorrendben kezdték, olyan sorrendben folytatják.

A hatos csoport így csépel: (2. á., lent jobbra).

1. ábra. A csépfej szerkezete. (*a* = nyél, *b* = hadaró.)

2. ábra. A cséplők (1—6) felállása.

Ha az egyes adja az első ütést, akkor ilyen sorrendben következnek a többiek: 4., 2., 5., 3., 6. A hetes, nyolcas és ennél nagyobb számú csoportokban hasonlóan történik a cséplés. Ha páratlan számú a csoport, akkor az egyik oldalon eggyel többen állanak. Ez esetben az egyik oldalon levők közül egyik-másik hátrább áll fel, de a szabályt betartják, mert a legtávolabbiak felelgetnek egymásnak, félig vagy egészen szemközt fordulva. Minél többen csépelnek, annál fürgébbnek, gyorsabbnak kell lenniök a cséplőknek. Két csép sohasem éri egyszerre a földet. Ha a cséplők közt balkezesek is vannak, akkor egymásmellé egy jobb- és egy balkezes áll fel.

A cséphadarót a csépnyél mellett körben lökik előre, miközben a nyéllel a magasba emelkedik és ott fordítják meg a levegőben.

Könnyebb az olyan cséppel dolgozni, amelyiknek hadarója a nyélen fordul. Az ilyen cséplő munkaközben észrevétlen kézmozdulattal megfordítja a hadarót a levegőben s leüt vele. Amelyik nyélen rögzített a hadaró, ott a nyelet fordítja meg a cséplő a kezében. Ez utóbbi még több

ügyességet kíván. A szemközt álló cséplők nem egy helyen állva ütögetik a gabonát, hanem haladnak előre, hátra. A távolságot mindig betartják egymásközt s még a lépésekre is vigyáznak.

Amint a leterített gabona végére érnek, az eddig hátrafelé haladók mennek előre, most pedig amazok lépkednek hátra. Két-három ilyen végigcséplés után félrerakják a kévéket. Ezt úgy végzik, hogy egyenkint valamennyit felemelik, megrázzák, kezükkel megütögetik, hogy a szem kihulljon, azután csomóban összerakják. Amennyiben később szándékoznak végleg elcsépelni, akkor „kazalozzák", vagyis úgy rakják össze, hogy az eső kárt ne tegyen benne, s szalmával is lefedik.

Az „előzés" elvégzése után következik a „szalmázás". Ekkor a kévéket feloldják s úgy „terítik" le a földre körülbelül egy újjnyi vastagon. A „terítés"-t sokan „ágylás"-nak, vagy „ágyás"-nak nevezik.

A gabonafejeket most is egymással szemben fordítják. A „terítés" tehát a gabonának a földre rakásából áll. A „szalmázó-cséplés" úgy történik, mint az „előzés"-kor. Ha a gabona nem elég száraz, többször megcsépelik, míg csak a magok ki nem hullanak a kalászból, egyébként pedig csak kétszer-háromszor.

Előfordul, hogy valamelyik cséplő lusta, nem tud „lépést" tartani a többivel. Ezt — mint mondani szokták — „megugratják". Ez abból áll, hogy igyekszenek cséphadaróját a cséppel megütni abban a pillanatban, mikor az a földön fekszik. Ha ez sikerül, a csép „elrepül" a cséplő kezéből, aki bizony az ütés következtében „megfújhatja a markát". Megtörténik az is, hogy eltörik a csépnyél, de gyakrabban a hadaró.

Akit egyszer így „megugratnak", soha többé nem lustálkodik.

Kellő végigcséplés után a gabonát „megforgatják". Ezt a munkát „előzés"-kor rendszerint a „páratlan" cséplő végzi. Vagyis a „forgatás"-kor a szemközt álló párok közül „kilép" az, akivel szemközt nem áll senki, s ez végzi a forgatást, hogy „előzés"-kor a kévét egyszerűen a másik oldalára fordítja s ugyanarra a helyre visszateszi. Szalmázáskor már másként történik a fordítás. Akkor többen végzik és nem csépelnek addig, míg a fordítás tart. A fordítást úgy is csinálják, hogy egyik karjukat a leterített szalma alá dugják és fejük felett átfordítják s a szalmát ugyanarra a helyre teszik le. Ez olyan ügyesen megy, hogy a szalma minden összecsomózás nélkül kerül a másik oldalára.

Végzik úgy is a forgatást, hogy két-két cséplő csépnyelét dugja a szalma alá s annak segítségével fordítják a gabonát a másik oldalra. Az ilyen forgatás után ismét kétszer-háromszor végigcsépelnek a gabonán.

Mikor a szalmázócséplés is bevégződik, akkor, ha nem csinálnak zsuppot, a szalmát rendszerint favellával „megrázogatják", hogy a szem kipereegjen a szalma közül. A szalmát azután kazalozzák. A szemet pedig, ha még kevés a földön, gereblyével szétszórják, nehogy újabb „terítés"-kor a cséplést akadályozza. Amint pedig a kéveterítés után sok lesz a szalma, a visszamaradt törekkel hosszú egyenes sorba seprik össze „ágylásba", vagy „ágyás"-ba.

Most a cséplők közül rendszerint a legöregebbik, hosszú cirokszálakból készített seprővel végigseper a gabonaszemeken, s lesepri róla a töreket és pelvát. Ezt nevezik „fölözés"-nek. A fölözést újabb fölözés követi. Ezt úgy végzik, hogy a gereblyével a gabonaszem aljáról a tetejére forgatják a töreket és a cirokseprővel ismét végigsepernek az ágyláson.

Fölözés után falapátokkal garmadába szórják a szemet s felseprik a cséplés helyét, s az összesepert magot a garmadához teszik. Azután kezdődik az újabb terítés és cséplés. „Garmadozás" után a falapátot nyéllel lefelé leszúrják a gabonakupacba. Ha a lapát megáll benne, akkor azt mondják: jó a termés, ellenkező esetben rossz a termés.

A cséplés befejezését, illetőleg a garmadozást a rostálás követi.

A rostálás úgy történik, hogy az egyik cséplő falapáttal telerakja a rostát a garmadából, a másik pedig terpesztett lábakkal számított derékmagasságban egyik kezével magához szorítja a rostát, a másikkal pedig erős mozdulatokkal ellöki magától, majd visszarántja, miközben a szem kihull, a törek pedig visszamarad. Rostálnak úgy is, hogy egyszerre mindkét kezükkel rázzák a rostát. Ezt „pofozás"-nak nevezik.

A megrostált gabonát még „eregetni" is szokták. Ennek módja a következő: Az eregető a gabonát falapáttal magasan a levegőbe dobja, miközben a szél a szemnél könnyebb szalmarészeket tovaviszi, távolabb rakja le, a gabonaszem pedig az eregető lába elé hull vissza.

Az eregetést a „szelelő"-rostálás követi. A szelelőrosta gyári készítmény. A vele végzett munka már nem tartozik szorosan a cséplési munkák leírásához, az már tisztítási munkálat.

Elő szokott fordulni az is, hogy nem „taktusra", ütemesen csépelnek, hanem az összes cséplők egyszerre ütik a „terítést". Ezt leginkább az ütemesen végzett cséplés bevégzéseképen, az úgynevezett „utolsó fordulóban" csinálják.

A cséplést vagy „kölcsönbe" végzik, vagy napszámbérért. A kölcsönben végzett cséplés abban áll, hogy a gabonatulajdonos nem fizet bért, hanem viszont annyi ideig csépel annál, aki az ő cséplésében résztvett. A napszámbér állhat egy bizonyos pénzösszegből, amely előre meghatározott, vagy pedig zsuppkészítés esetén a díjazás zsuppkévénkint megállapított egységár alapján történik.

A zsupp készítése ugyancsak a cséplőmunkák közé tartozik. Ha zsuppot készítenek, akkor a szalmázás után a gabonaszárat nem villával rázogatják, hanem a cséplők teleszedik markukat gabonaszárral — még pedig annak „fejes" részével felfelé — a markot fejük fölé a magasba emelik, a levegőben megrázzák, azután a földhöz ütik. Ezt többször megismétlik, miközben a törött szalmaszálak kihullanak, csak az épek maradnak a cséplő kezében.

A cséplők szalmából kis kötelet is szoktak készíteni, abba rakják a zsuppnak való szalmát, a kötél két végét kezükkel a szalmához szorítják s így végzik a zsuppkötést. Az ilyen eljárás szaporább.

A rázáskor el nem távolodott törött szálakat a földre helyezett zsuppból a másik cséplő vagy kezével, vagy pedig gereblyézés útján távolítja el. Természetesen a „zsupprázó" a szalmát mindkét kezével erősen szorítja a „fejnél", miközben a másik a „tövénél" gereblyézik.

Megtörténik az is, hogy a zsuppmarokból a tőnél kiálló törött szálakra a cséplő, illetőleg a zsupprázó reálép, miközben kezeit magasra rántja, aminek következtében a törött szálak a földön maradnak.

Nyolctíz marokból készül egy kéve zsupp. Súlya 20—25 kilogramm. A tisztított markokat rendszerint földbe vert két rúd közé rakják, hogy szét ne hulljanak. Majd kötelet készítenek szalmából és a tőtől körülbelül 35—40 cm magasságban „kötőfával" összekötik. A szalmakötél sodrással készül. A kötőfával a lekötés akként történik, hogy a zsupprázó egyik kezével a szalmakötél két végét összefogja, kissé megtekeri, majd visszahajtást csinál és beledugja a kötőfát s azzal a kötelet többször körültekeri s a megtekert részt azután a szoros kötél alá fordítja, ami megakadályozza a zsupp szétesését, a kötél szétbontását. A zsupp lekötésénél nem szabad a zsupprázónak a zsuppra térdelni, mert aki ezt teszi, azt „megcsapják", vagyis a többiek kötőfájukkal reáütögetnek. Sok helyütt a zsuppot a közepetáján is átkötik, megint mások nem teszik. Ilyen hosszú és fárasztó munka szükséges a szemkiválasztáshoz és a zsupp készítéséhez.

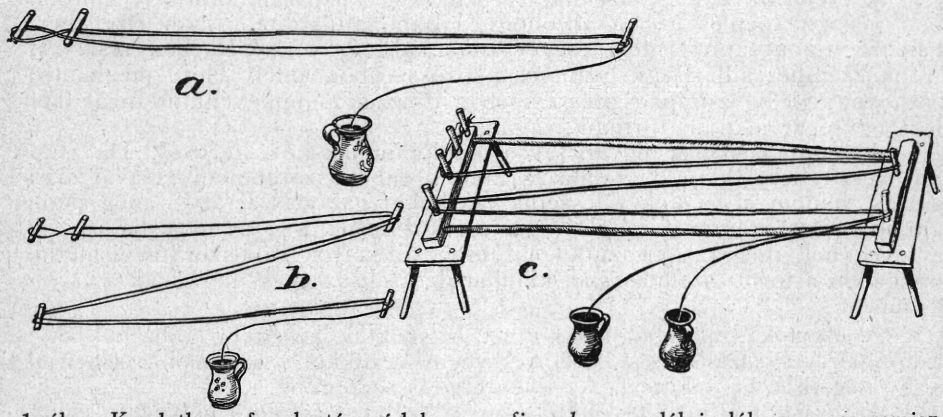
Hogy a zsuppot mire használják, azt ismerjük a mindennapi életből. Elsősorban is épületek fedésére. De használják a szegényebb emberek ágyaik töltésére. Belőle lábtörlőket, sőt faluhelyen asszonyok, leányok

dísztárgyakat, kosarakat, képkereteket is készítenek. A kenyérsütéshez használt „szakasztó", vagy „szakajtó" ebből készül háncs segítségével, szintúgy a „kopic", a „körbec" (kosár) és a véka. Felhasználják méhkasok, ajtónyílások elzárásához, szalmafonatok készítéséhez is. Termények összekötése zsuppkötéllel történik. Takarékos ember szőlőtőkéjét is zsuppkötéllel köti a karóhoz. Széket, ágyat is fon szalmából a falusi ember.

Gyutay István.

Ősi fonalvető eszköz a somogymegyei Szennán.

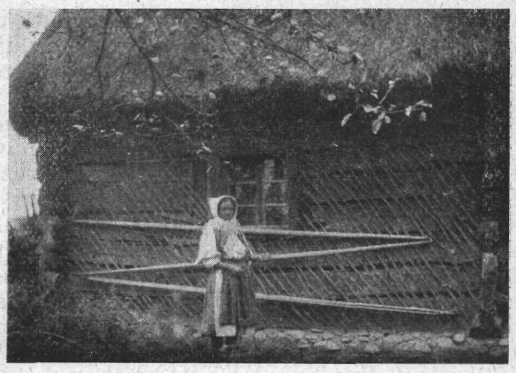
Mielőtt a jól elkészített és felgombolyított fonalat a szövőszékre föltekernék, a mejjékfonalak kereszteződését a bélfonál bevezetéséhez szükséges szádképződés (nyiladék) céljából biztosítani kell, vagyis a szövőszék hosszában futó mejjékfonalak kereszteződését páronként előre el kell készíteni, hogy a szövőszéken a nyüstök váltogató felemelése által a mejjék-

1. ábra. Kezdetleges fonalvetés-módok. *a.* = finn, *b.* = erdélyi oláh, *c.* = cseremisz.

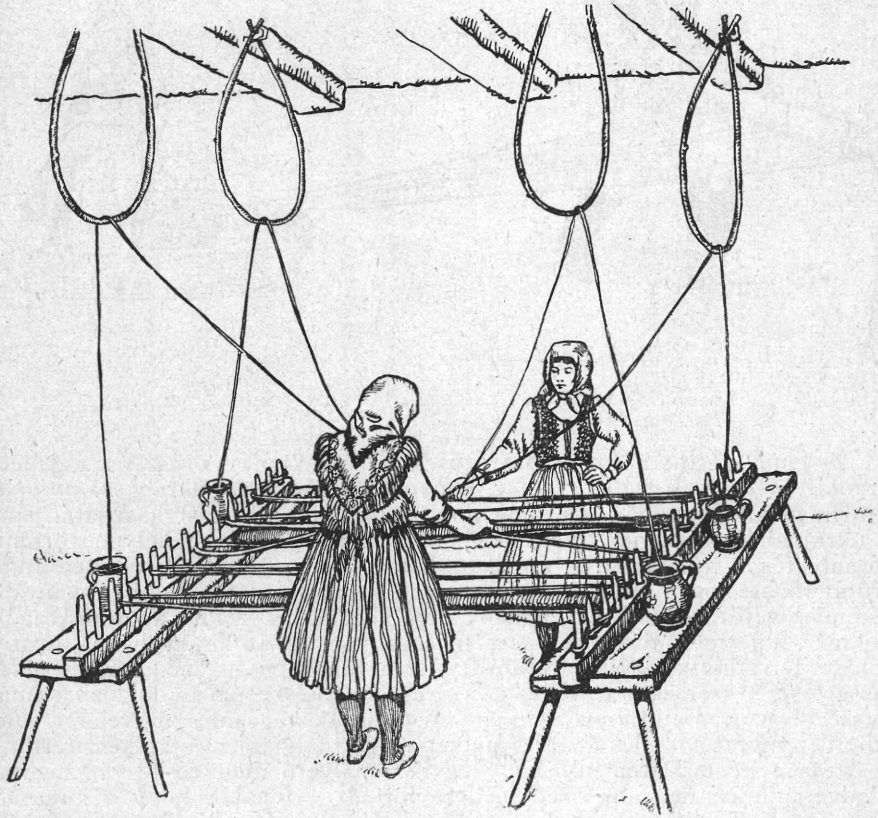
fonalak közé bedobhassák a bélfonalat. E végből szükséges a fonalvetés művelete, aminek tehát a magyar szövőszéken végzett munka legkezdetlegesebb fokán is meg kellett történnie s így kereshetjük azt a legegyszerűbb módot és eszközt, amivel a fonalvetést régebben bizonyára általánosabban végezték s ami helyenként mai napig fennmaradhatott. Elgondolás szerint is a legegyszerűbb módja a fonalvetésnek az, hogy egymástól olyan távolságban, mint amilyen az egész szövőszékre fölkerülő fonal hossza, ami egyenlő a leszövendő vászon hosszával, egy sík felületen, egyik oldalon két, másik végén egy faszeget ütnek be és akkor párosával, a fonalat az első két faszeg között keresztbe hajtva, haladnak a vetővonal másik vége felé (1. a. ábra). Talán ennek az emlékét őrzi *vetőszeg* szavunk is, ahogy helyenként még ma a forgórendszerű vetőkészüléket *(vetőkarót)* nevezik. (Vetőfa Győr, vetőszeg Sóvidék, vető Szatmár MTsz.) Ehhez a művelethez azonban egy hosszú falra van szükség, illetőleg csak olyan hosszúra vethetik fel így a fonalat, amilyen a fal hossza. Így vetették ősi soron a ház falán a fonalat például a finn népek és a baskirok. A zürjének, bár a fonalvetésnek ezt a módját már régen elfelejtették, a vásznat még ma is a *fal hossza* szerint mérik. A fehérorosz és helyenként a nagyorosz asszonyok a fonalvetést szintén az épület falán végzik s a vászon hosszmértéke itt is *sztena*, ami „falat" jelent, ahogy a finneknél is ez a hosszegység. A két alsó faszeget

a falon *csinynak* (csinyi, cenyi) nevezik. Ezeken történik a láncfonal felső és alsó szálának szétosztása. Hogy a fonalak egymással össze ne gabalyodjanak, egy különös kis lapátkát használnak erre a célra két lyukkal (riádi, sznuvavnik) s ebbe a két fonalat behúzva vezetik fel a vetőfogasra. (L. még az egyazon vetőkeretet, a huculoknál sznuvavka néven ismert készüléket, melyet *Szuchiewicz* a Huculszczyzna-ban mutat be. Tom I., 1902, 175. old.).

2. ábra. Fonalvetés falon. Tustya. (Hunyad m.)

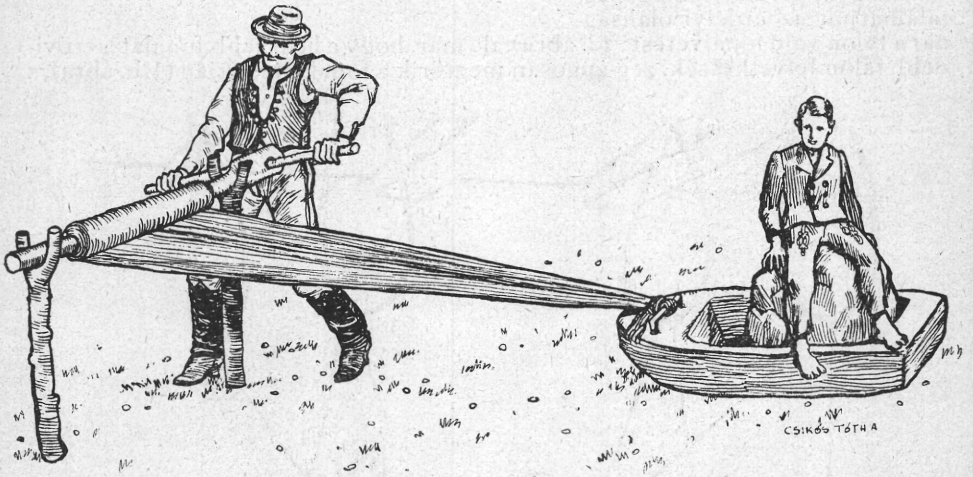
Magyar területen még megtalálhatjuk az erdélyi oláhságnál a falon való fonálvetést[1] (2. ábra), de már, hogy a hosszabb fonalat a rövidebb falon felvethessék, zeg-zugosan megtörik a fonalvetés útján (1. b. ábra), s

3. ábra. Fonalvető fogas. Szenna. (Somogy m.)

[1] Tustya, Hunyad m. (Néprajzi Tár képgyüjteménye. F. 12.164. sz.)

ezért nemcsak a keresztezés biztosítására ütnek be faszeget, hanem azért is, hogy a hosszú fonalat rövidebb téren belül is vethessék, amikor megtörve a szegeknél a fonal útját, zegzugosan haladnak ide-oda. Ha mármost a szegeket nem a falba verik, hanem egy-egy kis farúdba ütik, készen van az egyszerű szerszám, *aminek helyét változtatni is lehet* és nincsenek ráutalva, hogy a szabadban, a falon végezzék a műveletet, hanem a házba is bevihetik a készüléket (1. c. ábra). Így keletkezett a *vetőfogas*, amit a legősibb fonalvető eszköznek mondhatunk. Ebben a formájában megtaláltam ezt a somogymegyei Szennán, élő használatban. Ma már a szerszám a legtöbb európai nép kezén kiveszett. *Sirelius* szerint nyugati Finnországban már az 1700-as évek végén elterjedt a fonalvetés újabb eszköze, a forgó vetőfa, azonban a cseremiszeknél még használatban van ma is, miként ezt *Sirelius* Suomen Kansanomaista Kultuuiria II. kötetének 122. ábráján és *Haberlandt* Europa und seine Randgebiete, Stuttgart, 1926, 929. oldalán (Buschan Illustr. Völkerk. I. Bd. Taf XXXIII.) láthatjuk fényképi ábrázolásban.

4. ábra. Fonaltekerés vályúval. Csököly. (Somogy m.)

Zelenin szerint a fonalvetésre csak az északi nagyorosz és a galíciai ukránok használnak forgó vetőfát (nagyorosz *szkovalno*, ukrán *szamotoka*). Minden más keleti szláv nép még a mozdulatlan vetőfogast használja, amit az ukrajnaiak *osznivniczia*nak neveznek. Mennél szűkebb helyen történik a fonalvetés, a fonalak útját annál többször kell megtörni, de egyben annál sűrűbb fogasra van szükség s így a vetőfogas kezdetlegesebb fokán álló cseremisz vetőfogasnak csak néhány foga van. A mi szennai fogasunk azonban már fejlettebb formájú, mert 16 foga van, tehát kis szobában hosszú fonalat felvethetnek rajta (3. ábra). Ez a többfogúság még arra is alkalmassá teszi a szerszámot, hogy időnyerés céljából ketten is dolgozhassanak egyszerre azon, aminthogy Szennán így szokták végezni a műveletet, amit érthetően mutat a mellékelt rajz, melyet eredeti felvételem után készítettünk.

Ezen a képen láthatjuk, hogy egyik fonalvető menyecske zegzugosan haladva minden második szeg mellett veti át a fonalat, hogy a kimaradt szeget a másik vetőasszony használhassa. Hogy a fonalak össze ne fonódjanak s a gombolyag el ne szaladjon, igen egyszerű módon mindkét oldalon cserépfazékba teszik a gombolyagokat s abból áthúzzák 2—2 fűzvesszőből készített hurkon, melyeket a szoba gerendáinak oldalába vert szegre akasztanak.

Ezt a munkát nagyon szaporán mozogva végzik, s erre vonatkozik ez a magyar közmondás: — *úgy lót-fut, mint aki fonalat vet,* — amely egészen hasonló alakban járja finneknél és a baskíroknál is (baskírul: „bajalá halüpjüri").

Igen érdekelne bennünket ennek a szerszámnak, mely első, magábanálló lelet hazánkban, másfelé való előfordulása, aminek során kiderülhetne, hogy a *vetőszeg*nek, vetőfának nevezett forgó készülék, honnan és mikor került hozzánk. Kétségkívül nem lehet nagyon régi ott, ahol a vetőfának ma is *vetőszeg* a neve.

A vetőszeghez hasonlóan régi szerszámot találtam Csökölyön a fonálnak szövőszékre való feltekerésére szolgáló vályú, illetőleg szán alakjában (4. ábra). Ez a készülék már kimult a használatból, de még öreg emberek és asszonyok jól emlékeznek rá s így rekonstruálhattam az eszközt és használatát. A tekerőszánnal, illetőleg vályúval az utcán dolgoztak. Két-három ház kerítése hosszában kihúzták a fonalat s a fölvetett fonalköteg végét egy kampós vasszegre kötötték. A vasszeget beleütötték egy orránál csónakszerűen kihegyesedő vályúba, a *tekerő vályúba* és a vályúra nagy káposztanyomtató követ tettek nehezéknek. A fonaltömeg elülső végét befoglalták a *szüőfa* dorongjának vájatába, ott lefogták egy pálcával, melyet két végén átkötöztek, amivel a fonálnak a dorongban való bennmaradását biztosították. Most azután a dorongot két villás cövekbe, melyeket a földbe vertek, beléhelyezték és egy férfi kezdte föltekerni a fonalat a dorongra. Hogy a fonál jól feszüljön, a kőre gyerekek is ráültek.

Ma már a házban terítik fel a fonalat az asszonyok, úgy, mint az ország más részében. Egyik tartja a földön ülve vagy guggolva s a másik végzi a föltekerést egyenesen a szüőfára. *Gőnyey (Ébner) Sándor.*

Nagybajomi kapcások ősi gyapjúkallója.

A kallózással összezsugorított kötött gyapjúkapca[1] ma a somogymegyei és tolnamegyei magyarságnak csaknem általánosan elterjedt lábbelije. (Váralján a színes gyapjúfonálból kötött harisnya neve „bütykös kapca", Sárközben „csöcsös harisnya".)[2] Ennek a gyapjúkapcának készítése Nagybajomban még régimódon, mint házi kisipar fennmaradt s különösen *kallózó szerszámuk* érdemli meg tárgyi néprajzi szempontból figyelmünket. Mielőtt a szerszám ismertetésére és méltatására rátérnénk, néhány szóval leírom a kapcás mesterség menetét.

A kapcások maguk dolgozzák fel a fonál részére szükséges gyapjút. A megmosott és megtisztított gyapjút kártolóval és fonókerékkel úgy dolgozzák fel fonállá, mint a gyapjút felhasználó mesterségekben, a szőrtarisznyakészítésben, szűrcsapómesterségben, gubacsapásban stb. A fonalat felhajtják csévére, azután a motringba felhajtott gyapjúfonálból kötik a kapcát három tű segítségével, közönségesen ismert kötéstechnikával.

Tutyit is kötnek, de ennek a papucsszerű, csak a lábfejet védő lábbelinek talpát és sarkát két kötőtűvel dolgozzák ki. A szemek száma szerint növekszik a tutyi nagysága: kislánynak való tutyiba 37—40 szemet, felnőttnek 38—51 szemet kötnek, a legnagyobb tutyi 63 szemből áll. A meg-

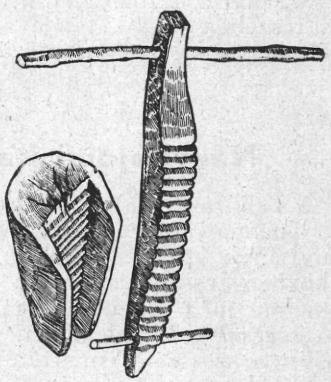
[1] A kapca bolgár-török eredetű szó, mint K. Katona L. a Magyar Nyelv, XXVII. k., 126. l.-on kimutatja.

[2] A somogyi kapca magasszárú gyapjúharisnya, mely a lábat a térden felül is védi. Erre veszik fel a gyapjú tutyit a lábfej védésére. A tutyit házilag megtalpalják. Régebben vászontalpat varrtak rá, újabban elhasznált autókerék gumiját hozták divatba, mint tutyitalpat.

kötött kapcák, tutyik és kesztyűk további kezelése a *kallózás*, melyet igen kezdetleges és figyelemreméltó *kallóvályú*ban vegeznek (1. ábra). A kallóvályú kemény tölgyfából durván kiácsolt hasábalakú, 120 cm hosszú, 48 cm magas, 39 cm széles tömb, közepén félhengeresen kivájva. A vájat alján harántul 15 éles borda van belefaragva. Ugyanilyen 15 harántborda van a kallóvályúba beilleszkedő félhengeres kallókeréken is kifaragva (1. ábra). A kallókerék félkörének közepén vékony vastengely van átdugva, mely kétoldalt szabadon nyugszik egy-egy bevájt vaspárnán s ezen előre-hátra mozgatható. A kallóvályúba belehelyezik a megkötött darabokat, forró szappanos oldattal leöntik s rájuk helyezik a kallókereket, melynek bordái és a vályú bordái között gyúrják, kallatják a tutyikat, kesztyűket és kapcákat a kallókerék ide-odaforgatásával. Ezt a műveletet egymásután ötször megismétlik, mire az egyes darabok csaknem ötödére húzódnak, zsugorodnak össze. A kallókerék féllábbal való lenyomását még télen is mezítláb végzik a kapcás mesterasszonyok.

1. ábra Kallóvályú. A kallókerék a vályún fekszik. A kesztyű — amint a lány kezében lévő darabon látjuk — az első kallózás után még csak kissé zsugorodott össze.

2. ábra. Kézi gyapjúványoló. Ászár. (Kisázsia).

Ennek a leírt kallóvályúnak közvetlen eredete nyugatra vezet. Valószínűleg a Keleti-Alpok tájékáról került hozzánk, ahol hasonmását még kezdetlegesebb változatában *Geramb* írja le a karintiai lódenkészítők kezén.[3] A szerszámnak *Geramb* szerint az a lényege, hogy a kallómunkát a kerék, illetőleg a karintiai eszközben bordás kallógerenda végzi ide-odamozgatással s nem ütő és döngető eljárással, mint az országból ismeretes más kallószerszámok esetében.

[3] Bátky volt szíves felhívni figyelmemet Geramb művére, mely a Wörter und Sache 12. kötet, 37—46. oldalán található, Ein Beitrag zur Geschichte der Walkerei címen.

Az ide-odamozgatással végzett kallózás elnevezéseit *Geramb* német nyelvterületen a „walgen" ige gyökerére vezeti vissza, melynek régebbi alakja, a „walka", helyről-helyre való húzást jelent és latin területre is ebből ment át az olasz gualcare- és francia gaucher-ra, sőt a latin volvo-, ó-szláv valaiti-ra, melyek szerinte ugyanazon gyökérhez tartoznak. *Geramb* ezért joggal teszi fel, hogy az ősi jelentésű szó az eredeti szerszámmal az ide-odamozgatott bordás kallóvályúval együtt került át a germánságtól a latin területekre, jóllehet, ma a kallózási művelet a németeknél is döngöléssel, bunkózással jár. Ezért becsesek az ősi eljárással működő szerszámok a tárgyi bizonyíték szempontjából. *Geramb* egy weiseneggi lódenkallóból való primitív készüléket mutat be, melyet ott „Walchstuhl"-nak nevezenek és a parasztság a karintiai Thomashansl-ban és környékén még ma is használja. *Geramb* ezt az egy esetet tudta felmutatni a „walken" tárgyi igazolására s reményét fejezi ki, hogy az eszköz fel fog még vetődni. Mindenesetre e szerint kell becsülnünk a nagybajomi kallót is, de vannak az eszközhöz tökéletesen hasonló készülékek másfelé is. Györffy Kis-Ázsiában, Ászár közelében talált teljesen elhagyott vidéken egy ilyen szerszámot (2. ábra), s a finnek házi posztókallózó malma is lényegében ugyanez az eszköz. (Ebből az elterjedésből fel kell vetnünk a gondolatot arra nézve, hogy nem került-e a gyapjúnemezelő szerszám kelet felől a birka elterjedésével kapcsolatosan az Alpokba s onnan sugárzott északra és terjedt visszafelé keletre hozzánk is.)

A nagybajomi kapcsok kallóját azonban semmiképen sem hagyhatjuk figyelmen kívül és tovább kell nyomoznunk ennek az ide-odamozgatással működő kallószerszámnak elterjedését, mert az eddig magyar területen egymagában áll. *Gőnyey (Ébner) Sándor.*

Tiszaháti tőkéskapu.

Még a közelmultban is hatalmas tölgyeseiről ismert Tiszaháton (Szatmár, Ung, Bereg), egy ódonképű kapuforma — *tőkés- vagy sorompóskapu* — maradt fenn. A kapu (1. á) legegyszerűbb alakjában busa tönkőben végződő természetes fatörzs, melyet bunkós végével olyképen helyeznek rá, pontosabban csapolnak bele egy földbeütött culápba, hogy a fatörzs azon egyensúlyban fekszik s ha nyugalmi helyzetéből kimozdítják, vagyis kinyitják, jóformán önmagától ebbe a helyzetbe lendül vissza, azaz bezáródik. A sorompó tehát függő szerkezet, billenős nyitással. A kinyitás úgy történik, hogy a súlyos tönköt a testtel ránehezedve lenyomják s a rudat felemelve oldalt fordítják. Ezzel az elvvel vannak szerkesztve a járóművek feltartóztatására való városi sorompók is. A vámsorompókat lánccal és kulccsal le is szokták zárni s éppen a tiszaháti falvakról olvassuk a mult század közepéről, hogy azoknak kapuit (a mezőkapukat) idomtalan fából készítik, nyikorgó, recsegő sarokkal, s az ilyen, magát bekerítő falut többi testvérei, „kócsos" (kulcsos) városnak gúnyolják.[1]

A telkek kapuin a gyalogközlekedők s az apróbb jószág ellen, a sorompó rúdjára, fonott ágakat, lészatáblákat, vagy karórácsozatot is szoktak szerelni, mely természetesen együtt mozog a rúddal. Sok helyen ezt a rácsozatot tartják lényegnek, mert a léces konyhaverécéket is sorompós ajtóknak hívják.

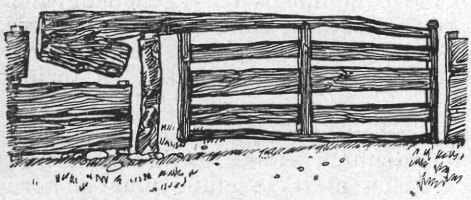
Tudjuk, hogy a régi magyar várak latorkertjein is voltak sorompók,

[1] *Vahot:* Magyar föld és népei. V. k.

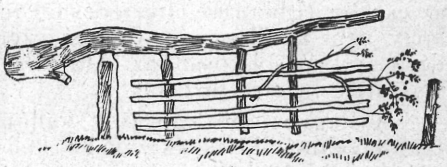
sorompóskapuk, vagy korlátok és ösztörük, természetesen erős rácsozattal ellátva.[2]

A sorompó német eredetű jövevényszó. *Horger Antal* azt mondja, hogy a német *schranke* szó egy hazai német alakjának átvétele. *(M. Ny. XXII : 282),* viszont *Petz Gedeon* szerint a német *schrankenbaum*-ból, illetve annak ugyancsak nyelvjárási, talán bajor alakjából származtatandó. *(U. a. XXIII : 145),* ami tárgyilag is inkább elfogadható, mint a pusztán *korlát* jelentésű *schranke* átvétele, melyből a magyarban *saráng* lett.[3]

E szerint föltehető, hogy sorompóskapuink ősei német földön keresendők. Várkapuinkra gondolva, ezt esetleg el is fogadhatnánk s azt hihetnők, hogy innen kerültek azok le, talán többé-kevésbbé egyszerűsített és változott formában a falukerítésekre, majd ezekről a portákra, amint azt néhány parasztkapu és kerítésforma esetében ki is lehet mutatni. Ezzel szemben áll azonban az, hogy ilyen paraszt sorompóskapuk Németországban is vannak mezőföldeken. A 2. ábrán mutatunk be egyet *alnémet* területről.[4] Hogy ezt ott *schrankentor*-nak hívnák, forrásunk nem említi.

1. ábra. Tőkéskapu. Penyige (Szatmár m.).

2. ábra. Sarampós kapu. Alsó-Németország.

Amint láthatjuk, alakilag teljesen megegyezik a mi penyigei kapunkkal. Van-e már most és milyen kapcsolat van a kettő között? Azt, hogy semmi közük egymáshoz, a *sarampó* szó német eredete alapján aligha tételezhetjük fel. Két eset lehetséges. Vagy az, hogy kapunk a tárgyi kultúrjavak vándorlásának rendes dinamikus útján érkezett hazánkba német földről, amint azt például római eredetű makkos fazárainkról *Viski* mutatta be szemléletesen *(Ért. 1931),* vagy pedig az, hogy közvetlen német betelepülők hozták magukkal. Az első esetben persze azt kellene igazolnunk, hogy ez a kapuforma a közbülső területeken is megvan, vagy megvolt — amit sajnos nem tudunk —, a második esetben pedig azt, hogy csupán a szóbanforgó vidéken és környékén volt meg, vagy van meg, amit eddig szintén nem tudunk. Ha ez az utóbbi derülne ki, akkor azt mondanánk, hogy régi német (éppen alsónémetországi) beszármazottakkal (Szatmár, Bereg) került ide, azokkal, akik — szerintünk gyaníthatólag — az

[2] Az ecsedi vár 1669-i inventáriumában (Báthory-bástya), kőboltos, béllett, vasdeszkás, pántos *külső sarampóról* olvashatunk s ugyanott van ez is: „Az híd végén való *gémes kapu* mellett vagyon egy *öreg tőkekapu* is, mely vastag deszkával vagyon korozva. Ezen kapun lévő kis ajtó, vassarkos, hevederes." *(Szatmár vm. mon., 465.)* Úgy látszik ebből, hogy a sorompós kapu egyik, főleg hidak elzárására szolgáló, talán korábbi válfaját *gémes kapu*-nak hívták. (L. *Okl. Sz.* „Gém" címszavát.) Lehet hogy ennek a gémes kapunak *gémje* (sorompója) csak egy, függőleges síkban mozgott, mint a kút gémje, nem pedig kettőben, mint a tőkekapu tőkéje. (V. ö.: üsthorog és szolgafa.)

[3] *Beke Ödön,* régi kultúrszavaink szorgalmas kutatója a magyar *sorompó*-t újabban szintén a német *schrank*-ból származtatja ilyenképen: német *schrank*-ból magyar *sramp* s ahhoz az *ó* járulékhangzó (pl.: *stall* > *istálló, Nyr. 1929, 104.).*

[4] *Zeitschrift d. Vereins für Volkskunde, 1906 : 74.*

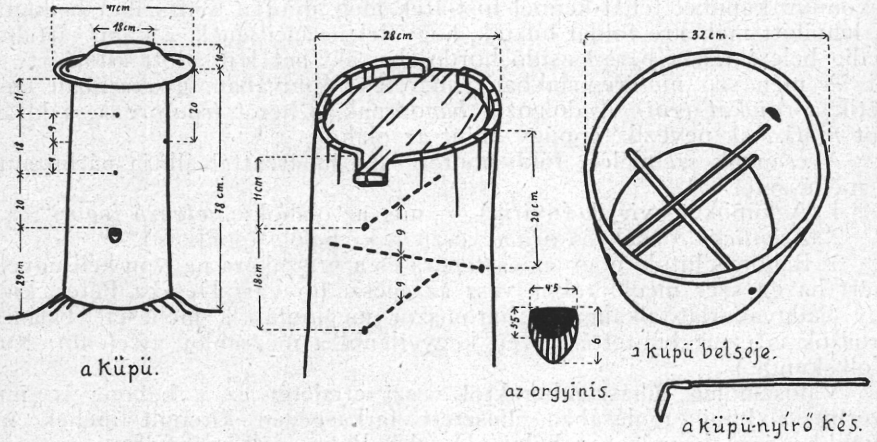
ugyanitt jelentkező magas technikájú, de azért ősi, csupros szilvaaszaló kemencetípust is (*Ért. 1911, Györffy* cikke) ideplántálták a kezdetleges földkatlanszerű aszalók itteni hagyományos, híres szilvatermelő tartományába.

Bármiként van is, e mentshelyen fennmaradt mindkét kultúrjavunk megérdemelné a tüzetes utánajárást, elsősorban az élőformák összegyüjtését s előfordulásuk pontos földrajzi körülhatárolását.

Bátky Zsigmond.

Régimódi méhészet Moldvában.

A moldvai csángók ma vaskos oláh szakkönyvek és a foksáni méhészeti intézet utasításai szerint rendezik be méheseiket. A *priszáka* (= méhes) ma is szép tágas gyümölcsös, melyben a küpük (ol. *stuchi* = kaptárak) dél felé fordított nyílással sorakoznak. A kert végiben azután

gyakran látható még egy-két régimódi küpü is, melyet azonban csak abban az esetben használnak, ha a kirajzott méh számára nincs kéznél üres küpü.

A régimódi méhészetre vonatkozó adataimat mind Deszka Péter jugáni lakostól vettem, kinek apja: Józi nagy méhész volt. Az oláh műszavakat is az ő közlése alapján, dialektikus formában adom.

Egy régimódi küpüt és méreteit a mellékelt képen mutatok be. Ez fatörzs, melynek belsejét *kiásszák (seapă)*, falát 2—3 cm vastagságra hagyják és felül deszkával *(fenek = fund)* zárnak el. A küpü felső részében három *botocskát* helyeznek el, végeikkel annak oldalába erősítve. A méhek ezekhez ragasztják a *lépeket (faguri)*. A köpü *likja* (az *orgyinis*, ol. *orghiniș*) félköralakú, kifelé tágul. A küpüt minden évben *beszikárják* (*lichesc* = tapasztják) sárral, hogy az esetleges hézagokon idegen bogarak ne jussanak bele, tetejére pedig nagy *cseréptálat* borítanak. Alul nem zárják el deszkával, hanem a földre állítva, széleire földet húzkodnak. Így felemelve, alul bele lehet nézni.

A küpüket csak néhány nagyobb méhész telelteti újabban a szabadban. Általában a szinben *(tindă)* vagy egy lakatlan házban teleltetik. Régebben vermelték: „földbe teletetik vala: ásznak egy *likat* a füldbe, égetik meg fával, sze teszik be". Ezt a likat *hurubának*, oláhul *temniț*-nek is hívták és létrán jártak bele. Ma is gyakori ez a pincetípus, csakhogy most nem égetik ki. Ha itt nem fértek el a küpük, a házban is teleltették egy

részüket. Ilyenkor nem volt szabad erősen fűteni, hogy a *méz* (ol. *miere*) meg ne romoljon a lépekben. A méhteleltető likba vagy hurubába csak lámpa nélkül lehet lemenni, mert világosságra előjöttek volna a méhek.

Tavasszal, Gyümölcsoltó Boldogaszony már kint találja a küpüket a priszákában. Kapáláskor (Úrnapján) kezdenek a küpük rajzani. A méhész egy kisebbméretű küpüt erősít egy hosszú rúd végire és a gyümölcsfák egyikén függő rajt egy botra tűzött égő rongy füstjével beleszédíti. Ilyenkor arca elé egy szitát tesz, majd inget húz fejére. A rajfogó küpüből a méheket csak este rázza bele végleges küpüjükbe, miután ennek belsejét *rajburjánnal* bedörzsölte és mézes vízzel megköpdöste.

Egy küpü egy évben rendesen három rajt ereszt. Illés-napon *nyírni* kezdik a küpüket, hogy ne rajozzanak többet. Egy hosszú nyélre derékszögben erősített pengével (l. a rajzot) levágják a lépek alsó felét, s ebből főzik a *szonkolyt* (oláh: *soncoli*), egy gyengeminőségű mézet, melyet *zsenticének* is hívnak és *ordát* főznek belőle.

Ősszel azután megemelgették a küpüket. A harmadszori rajzásnak rendszerint nem volt ideje eleget gyüjteni — télen elvesztek volna éhen, a könnyű küpüket tehát kénnel füstölték meg, miután nyílásaikat bedugták. A lehullott méhekre földet húztak, hogy fel ne éledjenek, a küpü tartalmát pedig belerázták a bâra-i zsidó hordójába, aki hét lejt adott kilójáért.

A méh szó *méféreg*-alakban ismeretes Moldvában, gyakrabban emlegetik a *rajokat (roi)*. A dolgozót *bândár*nak, a herét *trântor*nak, a királynőt *mátká*nak nevezik, éppúgy, mint az oláhok.

A csángók szemlélete több ponton is a juhászattal állítja párhuzamba a méhészetet.

1. A küpüket nyírják (nyírik), — míg az oláhok: *„retează faguri"*.
2. *Zsenticét* főznek és *ordát* vesznek ki belőle (sonkoly).
3. Babonás hitük, hogy az esztenára és a priszákára nagyon kell ügyelni, mert ha egyszer meglopták, elvész az egész. Így járt Deszka Péter, kinek egy hadgyakorlat alkalmával háromszor meglopták a méhesét. Talán az oroszok is ezért büntették ilyen kegyetlenül a mézrablót. (*Zelenin:* Russ. Volkskunde.).

Valószínűleg juhászemberektől veszi eredetét az a babona is, mely szerint a küpü nyílásában illesztett farkasgégén kirepült méhek más küpükbe járnak mézet rabolni. Deszka Péter vallásos felfogása szerint azonban a farkasgége alkalmazása „bűn az Isztentűl, tolvajság!" A farkasgégén eresztésről és a farkas testrészeivel való varázslásról lásd *Györffy István* cikkét *(Ethnogr., 1932, 82—85. l.)*, ahol Gáll Imre, a gödöllői állami Méhészeti Szakiskola igazgatója közlése alapján a moldvai csángók szokását említi, kik tavasszal hangyákkal szórják be a kasokat, hogy a méhek szorgalmasak legyenek.

Megemlítem még, hogy valami *bormézet* is ismernek, de nem készítik, mert szőlőjük van. Akinek van méze, a pálinkát azzal issza, minden pohár pálinkába egy kanál mézet eresztvén. Ételekbe nem igen használják a mézet.

Lükő Gábor.

Juhtartás és tejgazdaság Kalotaszegen.

Kalotaszegen a közös juhtartás dívik, melynek a haszna is közös. A juhot tavasszal hajtják ki a legelőre, mihelyt az idő engedi. Legkorábban március végén mehet ki a juh, legkésőbb pedig május elején. Ősszel addig marad künn, míg az első hó le nem esik. Tavaszi kihajtáskor külön választják a bárányokat. Ezek többé nem szopnak, így a juh egész tejhozama a gazdáké, akik Magyargyerőmonostoron a tejjel a következőképen gazdálkodnak.

Több-kevesebb gazda 180—200 magyar rackajuh közös nyájban való tartására és közös tej haszonvételére megállapodik. A bárányokat az *összefejés* éjfélén *elhányják* és külön nyájba terelik. A juhokat már hajnalban megfejik s kihajtják legelni. A kihajtás és *összefejés* napján nincs tilalmas, kiki ott legeltetheti juhait, ahol akarja, tehát akár a más vetésén is. Egyóra tájban az anyajuhot összefejésre a *kosár*hoz hajtják, mely ekkor a falu végén van. A kosár körül padokat helyeznek el, ezen ülve kiki megfeji a saját juhait. A fejésnél 4—5 megbízott gazda ügyel fel, hogy csalárdság ne történjék. Némelyek ugyanis a tejet úgy szaporítják, hogy titokban vizet öntenek bele, esetleg a juhot a tejbe vizeltetik. Mikor a próbafejés megtörtént, a tejet kupával megmérik, és ki mennyi tejet fejt, aszerint kapja a tejet egész évben.

A tejet kupával mérik. 1 kupa = 4 fertály. 1 fertály = 2 félmeszely. Félmeszely = 2 porció. Az összefejés után az egész kifejt tejmennyiséget összeöntik, megmérik, aztán az egészet eladják. Ennek az árán pálinkát vesznek s ebből isznak áldomást a bemérés örömére. Különben a kihajtás és összefejés nagy mulatság és ünnepség keretében történik, mely maga külön leírást érdemelne.

A *turma* (= juhnyáj) tejhozamán a kupa és tört részei alapján osztozkodnak. Ha például összefejéskor valamelyik gazdának a juhai összesen egy kupa tejet, s összeméréskor pedig a gazdák juhai összesen 30 kupa tejet adtak, az első renden, vagyis 10 nap mulva az egész nyáj egyszeri fejésre az egykupás gazdának tejel. A juhot ugyanis háromszor fejik naponta s a harmincadik fejés tizednapra következik be. Az egykupás gazda tehát a harmincadik fejésen megkapja az egész nyáj 30 kupányi tejét. Ha a beméréskor csak félkupa teje volt egy gazdának, akkor minden második rendben kerül reá a sor. Ha fertály teje volt, akkor a negyedik és a nyolcadik rendben kapja meg az egész nyáj tejét. A rend annyi fejésből áll, ahány kupa volt az összes tej a beméréskor, ha tehát 40 kupára mérték az első fejés alkalmával, úgy a 40-ik fejéskor változik a rend, vagyis a 14. napon. A juh azonban később kevesebb tejet ad. Az első renden a gazda a kupa és félkupa után kap tejet. A második rendben a félkupa után már nem kap, csak a fertálykupa után. A harmadik rendben a félkupa után kap, de a fertály után nem. A negyedik rendben a kupa és fertály után, az ötödik rendben a félmeszely után, a hatodik rendben a félkupa után, a hetedik rendben a fertály után, a nyolcadik rendben a kupa és a porció után. Kilencedik rend már nincs. Vagyis az első rendben a kupa és félkupa után kapja az egész tejet két ízben, tudniillik a reggeli és déli fejést. A nyolcadik rendben kap a kupa és a porció után szintén két fejést. Ezek a rendes juttatások a tejhaszonból. Vannak azonban rendkívüli juttatások is, miket különböző szolgáltatásokért adnak, mégpedig akkor, ha az első rend véghez ment.

Egy gazda adja az esztenát, aki ezért három fejést kap a második rend kezdetén. Utána a tejhordó szamár gazdája kap egy fejést. A tejesbödönök tulajdonosa, aki azokat rendben tartja, szintén kap egy fejést. Az üst után is jár egy fejés az üst gazdájának. A nyíró-olló élezése után, a fenést végző iparos szintén kap egy fejést.

Kost a nagyobb gazdák tartanak s 200 anyajuhra egy nyájba 6 darabot engednek. A nyájbeli kos után gazdája minden rendben kap egy fejést és egy éjszakai ganéjt.

A juhász is kap minden renden *egy tejet*, vagyis egy fejést, azonkívül négyheti ganéjt s ott trágyáz, ahol akar, de ha úgy tetszik, el is adhatja. Ezenkívül kap minden juh után 3 kupa búzát és 10 fillért, és kap bocskorpénzt. Tart két bojtárt s néhány kutyát. A bojtárokat ő fizeti. A juhász az élelmet természetben a gazdáktól kapja. Akié a tej, az köteles élelmezni a

pásztort, bojtárjait s a kutyáit. Nyírni a pásztor tartozik a juhot, de azért külön nem kap semmit. Évente csak egyszer nyírnak.

A juhok aklát *kosárnak* nevezik. A kosár több darabból álló, vesszőből font kerítés. Egy darabja négy méter hosszú és egy méter magas. Egy kosár rendesen 40 darabból áll. Minden gazda négy juh után egy darab fonott vesszőfalat tartozik a juhásznak kiadni a közös kosárhoz. 200 juh után tehát 50 darab falból áll a kosár. A kosarat a juhász egy éjszakánál tovább nem tarthatja egy helyen. Ahány juha van a gazdának, annyi éjszakán át van a földjén a kosár, mely, amennyire csak lehetséges, földjének formájához igazodik. Ha szántója nincs, akkor rétjére vagy kaszálójára teszi a kosarat a juhász. A *változásért* a pásztor nem kap semmit.

A bárány külön nyájban jár, de éjszaka egy kosárban hál a fejős anyákkal, azonban attól egy fallal el van különítve. Napközben az egyik bojtár őrzi a bárányokat.

A tejért az igényjogosult gazda megy az esztenára s a csacsi hátán hazaviszi. Ha lerakta otthon a tejet, a tejesedényeket és a csacsit a következő soros gazdához viszi.

A hazavitt tejet, lefölözés nélkül, disznógyomorból készült oltóval rendes hőmérséklet mellett megoltják. Ha megaludt, az egészet ruhába töltik s addig szorítgatják, míg a savó teljesen ki nem folyt s ekkor ruhástól felakasztják száradni, lehetőleg olyan helyre, ahol a nap süti. A sajt 4—5 nap alatt megérik, *megkel*. Ezután karéjokra szelik, jól összegyúrják. Az így készült *túrót* fabödönbe gyömöszölik s kövekkel lenyomtatják.

A túró egy évig, sőt tovább is eláll, különösen, ha hideg helyen tartják. Füstölni nem szokták. Tömlőt, kászut nem használnak túrótartásra.

A tej melléktermékét, a lecsurgott savót is felhasználják. Ha felforralják, zsiradékja összefut, ez az *orda*. A felforralt, még a savóval együtt levő orda a *zsendice*, melyet melegen esznek. Ha az ordát kiszedik belőle, az üres savó csak disznóknak való eledel.

Kedvelt erdélyi eledel a *bálmos*, mely a következőképen készül: A ruhában lévő sajtból kicsurog az első sárga savó, amelyből — mint mondottuk — zsendicét, illetőleg ordát szoktak csinálni. Ebből a savóból a sajthoz visszaöntenek 1—2 litert s ezt ismét óvatosan kiszorongatják a sajtból. Ez a második savó, az úgynevezett fehér savó, mely vajas, zsíros. Lábasba öntik, felforralják s közben tengerilisztet hintenek, kavarnak belé, s ha felfőtt, kész a bálmos.

A kosokat szeptember 21-én engedik a juhok közé s havazásig, a juhok széthányásáig maradnak ott. Széthányás után a juhot a háznál, az udvarban nappal kiskosárban tartják, éjszakára pedig behajtják a *pajtába*. Kora tavasszal itt ellik meg.

Kecskét nem tartanak a juhnyájban, azt mindig külön őrzik. Reggel, kihajtás előtt s este, hazahajtás után, a háznál fejik meg.

A juhot júniusban szokták nyírni, nyírás előtt nem úsztatják s nem mossák meg. Nyíráshoz a rúgós, egy darabból hajlított, ősi formájú ollót használják.

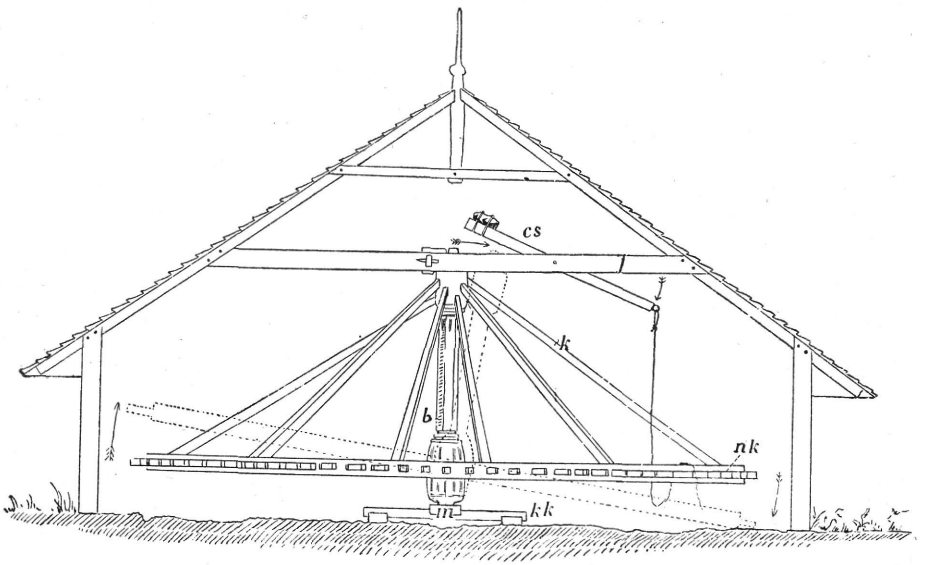
A berbécsbárányt nem szokták kiherélni. Ha tenyésztési célokra nem alkalmas, vagy nem szükséges, akkor levágják és megeszik. Torra, lakodalomra — ha ideje van — bárányt vágnak, egyébként juhot. Az esett juhot nem eszik meg. A juhhúst többféleképen készítik el. *Tokányt* főznek belőle sok hagymával és krumplival. Fokhagymásan is főzik, továbbá káposztával. A faggyút semmire sem használják, hanem eldobják éppúgy, mint a juh beleit. A fiatal bárány beleit azonban összevágva zsírban meg szokták sütni, ezt az eledelt *kotkosá*-nak nevezik. A juh körmeiből kocsonyát csinálnak.

Györffy István.

A szárazmalom „keringő"-je.

A „keringő", amelyről alább szó lesz, a szárazmalom *hajtó-*, vagy másképen *nagykerekének* találó, népi elnevezése. Találó azért, mert az állatnak, mely a nagykereket vontatta, körbe-körbe járni, keringölni kellett. (*Kazinczy Ferenc*, annak idején, talán ennek a keringölésnek példájára ajánlotta a német „Walzer"-nek „keringő"-re, vagy „kerengő"-re való magyarosítását!?) A keringő, a szárazmalommal való kapcsolatában, mint tájszó, eddig csak Zemplén megye területéről van följegyezve. És pedig egyszer Szürnyegről, kétszer Tokajhegyaljáról, ilyen értelemben: „szárazmalom nagykereke", — „szárazmalom hajtókerekje". (L.: *„Magyar Nyelvőr"*, *X., 326., XIX., 383. és XXV., 48.)*

Mióta *Szabó Kálmán dr.* a kecskeméti városi tanács régi jegyzőkönyveit néprajzi szempontból átvizsgálta, azóta tudjuk, hogy a keringő szó a szárazmalommal kapcsolatban Kecskeméten is élt. Erre vonatkozólag álljon

1. ábra. *kk* = koszorúkötés, *m* = medvegerenda, *b* = bálvány, *j* = járom, *cs* = csapógerenda, *k* = küllő, *nk* = nagykerék.

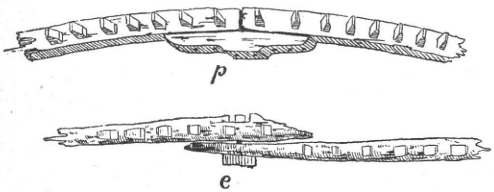
itt két adat: 1799-ben egy bizonyos valaki engedélyt nyer, hogy „két malomházra való malmot két keringőre" csináltathasson. — 1812-ben a tanács „egy keringőre való malom építésére" ad helyet és engedélyt.

Mikor 1906-ban a Kecskeméten és határában található szárazmalmokat néprajzi szempontból először megvizsgáltam, a malom keringőjét már csak abban a vonatkozásban emlegették, hogy az a nagykerék fölé épített, zsúppal, náddal, vagy zsindellyel födött sátorszerű építménynek a neve. 1928-ban a kecskeméti szárazmalmokat újból meglátogatni óhajtván, a városban egyetlen ép szárazmalmot sem találtam már. A pusztulás tökéletes volt. A malomházakat szükséglakásokká alakították, a *kőpadokat*, a tölgyfából remekbe faragott *kőpadelejekkel*, a *nagykerekeket* a hajtóerőt közvetítő *orsókkal* tüzelőnek fölvágták. (Erről a pusztulásról akkoriban a „Budapesti Hírlap" 1928 november 20-i számában „A ‚malomház' és a ‚keringő" cím alatt számoltam be!) Ez a pusztulás indított arra, hogy a szárazmalom-építésre, helyesebben: malomfaragásra vonatkozó, közel har-

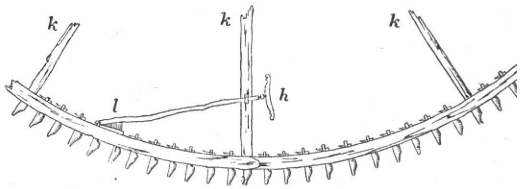
minc esztendővel ezelőtt gyüjtött adataimból és rajzaimból, a nagykerékre, vagyis keringőre vonatkozó fejezetet a malomkutatással foglalkozó szaktudomány rendelkezésére bocsássam.

*

A keringőt tölgyfából faragott hosszú és széles *talpakból* állították össze. (Az egész keringő kerülete 20—22 ölnyi volt!) A talpakat *papucstódással*, vagy *egymásratódással* erősítették egymáshoz. (Az egymásratódás volt az egyszerűbb, tehát ősibb!) A talpakba fúrt lyukakon át illesztették be a somfa-, vagy akácfából a *fogmérő*, vagy *fogmódla* segítségével egyformára faragott *fogakat* és pedig a keringő nagyságához mérten 340-től egész 470-ig való darabot. Megerősítésük a talp másik, belső oldalán, a *fogfarkon* át ütött és fából faragott *fogfarokszeggel* történt. A lyukak, illetve fogak egymástól való távolságát a *fogtávolságmódla* szabta meg. A talpakból *összerótt* és *megfogazott* keringőt a merőleges helyzetben álló, vastag tölgyfaderékból díszesen kifaragott *bálvány* tartotta az alul és felül belerótt *küllők*, illetve *karfák* segítségével. Minden talpra egy-egy küllő és minden küllőre egy-egy karfa jutott. Ahol két talp összeért, oda torkollott be a küllő is. Mindezeket erős faszögekkel csatolták egymáshoz. A karfa mindig a küllőbe volt beleróva. A bálvány alsó vége a *koszorúkötésen* (négy darab négyszögformában egymásba rótt keményfagerenda!)

2. ábra. p = papucstódás, e = egymásratódás.

3. ábra. k = küllő, l = lógó, h = hámfa.

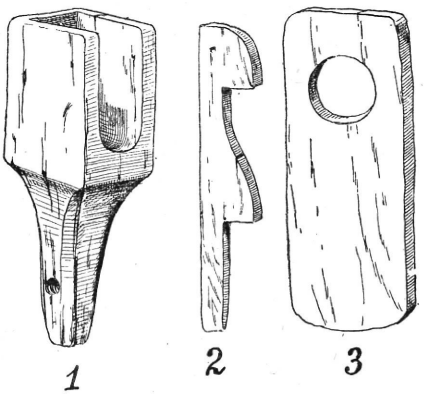
nyugvó *medvegerendában* (hogy miért „medve", nem sikerült kinyomoznom!), felső vége pedig a *járomgerendában* vassal bélelt *pörsölyökben* forgott. A keringő egyik talpfájához és küllőjéhez erősítették a *lógót*, néha kettőt is, hármat is. A lógó végére akasztották a *hámfát*, amelynél fogva az állat, leginkább ló, a keringőt körbe-körbe vontatta. A vontatás mindig lépésben történt, melynek egyenletességét az egyik küllőn pipázva ülő, kezében a gyeplőt tartó *ostoros ember* szabályozta. A ló csak úgy tudott a keringőbe lépni, vagy onnan kilépni, ha a *csapógerendát*, vagy más nevén: *váltógerendát*, a rája szerelt hosszú kötél segítségével megrántották, amikor is a bálvány, a keringővel együtt kissé előre dőlt.

A keringő hajtóerejét a malomkő orsójához, a *kisorsóhoz* a *nagyorsó* közvetítette, mely okból a nagyorsó felső, igen vastag fatányérjába erős fafogazat volt beleróva. A hajtás folyamata már most így alakult: a lóerő a keringőt megindította, a keringő fogazata belekapaszkodott a nagyorsó cséveszerkezetébe, a nagyorsó tányérfogazata pedig a kisorsó cséveszerkezetébe, mire a felső őrlőkő forogni kezdett. Az orsók *csévének* nevezett vastag és erős fapálcáit a *csévmódla* segítségével méretezték egyformára. El lehet mondani, hogy a csévék és fogak megfaragásánál és elhelyezésénél tetőzött a malomfaragás tudománya. Az orsók csévéit, meg a keringő fogait ugyanis olyan pontosan kellett méretezni és elhelyezni, hogy forgásközben, a csévék és fogak között csupán *egy búzaszemtávolságnak* szabad volt lenni. Ha erre nem ügyeltek, a malom egyenetlenül járt, ami azután a liszt minőségét rontotta. (A liszt minőségét pedig a városi tanács min-

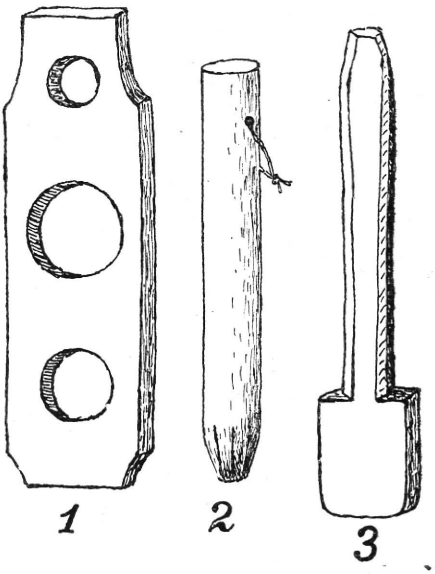
den időben figyeltette és azt a szárazmolnárt, aki rosszul csévézett vagy fogazott malommal őrlött, pénzbírsággal sujtotta.)

*

A keringő sátorszerű födelének oldala, a régi följegyzések tanusága szerint egykor teljesen nyitott volt. Alatta pedig nemcsak közgazdasági, hanem közigazgatási tevékenység is folyt. Kecskemét város tanácsa 1801-ben elrendeli, hogy a „tizedek" gyűlései ne zárt helyen, hanem *a régi szokás szerint, továbbra is a malom alatt tartassanak.* (Vagyis a sátor alatt!) Viszont, Harsányi István prépost-plébános ugyanezen évben panaszolja el a tanácsnak, hogy a szárazmalmok nagykereke és orsója tíz esztendő alatt csak katolikus részről harminc gyermek halálát okozta. A prépost-plébános javaslatot is tesz, mely szerint „a malmokat lécekkel be kell szegesztetni és csak ahol a vonójószág bévitetik a malomba, ott lenne egy kapu mindenkor zár alatt". A tanács a javaslatot akkor elvetette, mert „a bélécezésben sok féle akadálok adnák elő magokat és a kívánt célt ez által mindenekben nem lehetne el érni". Hogy a belécezést illetőleg a tanács mikor tért jobb belátásra, a tanácsi jegyzőkönyvekből eddig még nem derült ki, csak az bizonyos, hogy a szárazmalom keringősátorának kerítetlen állapotára ma már a legöregebb polgárok sem emlékeznek

4. ábra. 1. = fogmódla. 2. = fogtávolságmódla. 3. = csévmódla.

5. ábra. 1. = fatábla fog- és csévemértékkel. 2. = csévemérő. 3. = nagyorsó tányérjához való fogmérő.

Madarassy László.

A „kucik" és „pocik" eredetéhez.

Néprajzi leírásokban gyakran találkozunk ezzel a kemencezug, tűzhelyszöglet jelentésű két szóval. Régi és mai közmondásokban és szólásokban is sűrűn forognak, mert e meleg zugolyok nagy szerepet játszottak (s részben játszanak) a paraszthaz belső életében, amennyiben hagyományosan itt vetettek vackot az öregeknek, betegeknek, itt fonogattak estén-ként az asszonyok, játszottak nappal a gyerekek stb.

Az alakváltozataikban is hasonló két szóról nyelvtudósainknak az a véle-

ményük (*Szinnyei:* MTSz., *Simonyi* és *Beke:* Nyr., 46., 170., 62., 130.), hogy a kettő ugyanaz a szó, tehát *tárgyilag is* ugyanazt jelölik. Holott — szerintünk — sem az egyik, sem a másik föltevés nem helyes.

Lássuk előbb mi a *kucik?* Azt mondjuk, hogy a sarkos-kemencés berendezésű ház velejárója. A legegyszerűbb esetet véve föl, a ház sarkában, a földrerakott kemence és a ház fala közt támadt üreg, sarok, szegelet, zug, más néven sut, vagy szurdik.

A *kucik* vagy *kocik*, annyi mint „kályha szöglet", írja *Borbás Vince* a palóc Litkéről *(Nyr.: 4., 172.)*, helyreigazítván egy korábbi közlést, mely azt *pad*-nak mondja. Több helyen a kucikot valóban *szuglá*-nak *(zugla)* mondják *(MTSz.)*.[1]

Ha a kemence idővel fölemelkedik a földről, azaz aljazatra rakják, a kucik is magasabbra kerül, sárpadkát, vagy emeltebb ülőkét kap. Így könnyen érthető, hogy az eredeti „szöglet" jelentés lassanként e sárpadkára, aztán az egész kemencét körülfogó és szintén háló-pihenőhelynek használt padozatra, vagy csak a kemence szája előtt lévő keskeny tüzelőpadkára, majd végül a kemencétől egészen elvált, önálló tűzpadkára megy át, arra, amelyiket más néven *tőc*-nek, *tőcik*-nek stb. mondanak. Ahol a kemencének két, padkás szurdika van, egyik az öregasszonynak, másik az öreg gazdának (például Karcagon, Debrecenben, *Ért., 1909 és 1912, Györffy, Ecsedi*), az előbbit *kucik*-nak, az utóbbit *sut*-nak (esetleg megfordítva) hívják. További részletekre nem térünk ki.

Tudnunk kell már most, hogy hazánkban nem mindenütt vannak (vagy korábban méginkább nem mindenütt voltak) kemencés lakóházak. Itt elég legyen csupán annyit mondanunk, hogy a kemencés háztípusnak ősi soron legklasszikusabb hazája — úgy látszik — a palóc Felföld, utána Dunántúl nyugati része, majd az Alföld nyugati, nagyobbik fele. Ha tehát a kucik — mint mondottuk — a kemencésház természetes velejárója, akkor azt kell várnunk, hogy a szó is ezeken a területeken járatos. Valóban azt látjuk, hogy a *kucik* és alakváltozatai *(kocik, kucig, kucék, kucó, kuckó, kuszkó)* csakugyan ezen az országrészen él, mégpedig — a szórványos adatok szerint is — legáltalánosabban a Palócföldön. Dunántúlon inkább a *kuckó* (helyenként *kuszkó*) alak járja a *szurdik*-kal elkeverten, az Alföldön a *kuckó* és *kucó* a *kucik*-kal és *sut*-tal vegyesen. Az egyes alakok pontos geográfiai fölvétele sajnos, nem áll rendelkezésünkre, pedig ebből — nem is szólva időbeli jelentkezésükről — a szó (és tárgy) szülötteföldjét, kisugárzásának hazáját is, ide s tova meg lehetne állapítani.

A *sut, sutt, sutty*, a *suttom* formában régi szó, sokkal régibb, mint a *kucik*. Még nála is régibb a *szurdik* (szurdok stb.). Eredetileg mindkettő térszíni — topográfiai megnevezés, s helynevekben és dűlőnevekben ma is, különösen Túladunán, szanaszét előfordul. Innen mehetett át nevük a szűkület, zug fogalmával a kemencesarok öblének megjelölésére is. Nyelvészeink a sutot is, szurdikot is magyar szónak tartják.

Mi a véleményük aztán a kucikról és társairól? Ezt már régóta a szláv, közelebbről tót *kut* (kuty), *kutik* (kutyik), *kutka* (kutyka) = szöglet, sarok, kemencezug, szögletben álló tűzhely szóval vetik össze (l. például: *Simonyi, i. h.).*

[1] A „*kuc* kereköggyék, lapis domboroggyék" somogyi népmese „rejtélyes varázsigéjének" első részében az van, hogy a szögletes kerek (a lapos meg domború) legyen. A *kuc* (alakváltozat *cuc*) szóban (mely föltehetőleg elvonás a *kuckó*-ból vagy *kucik*-ból, v. ö. *poc* a *pocok*-ból: *Nyr., 41., 81., Horger*), tehát nyilván benne van a szög, zúg fogalma *(Nyr., 28.229.)*. Hogy a *kuc* (*kuckó, kucik*) itt csakugyan a szögletet jelenti, ahhoz v. ö. ezt: „Annak a kerekdédségnek nincsen *szurdokja*" (azaz *szugolya, szöglete: NytSz).*

A tót *t* (ty), magyar *c* változást *Simonyi* két példával (tót: *kletka* és *lapatka*, magyar: *kalicka* és *lapocka*) valószínűsíti. Talán idevág az a példa is, hogy Alsózemplénben a polyvatartót *kocinká*-nak, ugyanazt Vasban *kutyoló*-nak, Göcsejben *kutyu*-nak mondják (Gönczi: Göcsej és *MTsz.*), vagy hogy a *bucok* szónak *butuk, bötyök* s a *kucorodik*-nak *kutyorodik* alakjai is vannak stb.

A *kucik* palócföldi honosságához vegyük még hozzá azt, hogy *kemence* szavunk északi szláv eredetű (a legelső *Kemence* helynevek is a tót Felföldön bukkannak fel) s hogy a palóc kemence többféle gyakorlati használata és formája, továbbá részeinek megnevezése szerint is *(cselesznyeg, szapha, siska, pol?)* kétségtelenül közvetlen szláv hatásokat árul el.

Mindezek alapján azt gondoljuk, hogy nyelvészeinknek igazuk van, vagyis a kemencével szoros genetikai kapcsolatban lévő *kucik* is tót eredetű.[2]

A keleti országrészben, elsősorban Erdélyben és a vele szomszédos alföldi területeken a tűzhelyes vagy kandallósházak uralkodnak, melyek a házközépen, majd a házsarokban a puszta földre rakott tűzhelyekkel indulnak el s csak lassan emelkednek a föld fölé, kapnak aztán a tűz védelmére oldalsó falazatokat s a szikrák felfogására tapasztott, gömbölyű cserényernyőket, majd kajhákból épített, kockaalakú készületeket, gócokat

[2] E sorok írása után jelent meg *Horger Antal* „Kócipór" című cikke a *Szegedi Füzetek*-ben, ahol azt mondja: „szó sem lehet a *kucik* szónak tót eredetéről", legfőképen azért nem, mert országszerte el van terjedve, mégpedig éppen a nép között. Pedig ha jövevényszó volna, csak akkor terjedhetne el a nép nyelvében *országszerte*, ha előbb a művelt társadalmi osztályokban is meg lett volna. Szerinte „az egész szócsalád története azzal kezdődött, hogy volt egykor egy kuckó, zug, szugoly, sut jelentésű *kusz* szó, mely még ma is megvan a *kusz — lik* és *kusz — kuria* összetétel előtagjában, folytatódott pedig azzal, hogy ennek más-más kicsinyítő-becéző képzőkkel több származéka (1. *kucik*, 2. *kucó*, 3. *kuckó*, 4. *kucka* (? *B.*) és 5. *kusza* (? *B.*) támadt. Magának a *kusz* szónak eredete egyelőre ismeretlen".

Ennek a magyarázatnak azonban a nehézsége van, hogy ilyen *kusz* szót a régiségből nem tudunk kimutatni, sőt az *sz*-szel képzett alakok (például *kuszkó*) sem fordulnak elő a régiségben.

Kniezsa István kollégám szíves volt kikeresni számomra, hogy a tótban a *kutyik, kutyera* és *kutyicsek* alakok mellett (a két utolsónak jelentése: 1. kis kamrácska, 2. kemence alatti kuckó) *kucik, kucera* és *kucicsek* alakok is járatosak, mert a keleti tótban minden ty *c*-vé vált, tehát a *kucik* alakot *közvetlenül* is átvehettük a tótból. A keleti tótban különben hosszú magánhangzó nincs.

A *kusz — lik* alak is egyszerűbben magyarázható szerintünk ilyenképen *kut — lik* (= kályhalyuk, Léva) > *kuszlik* > *szuszlik* > *szuszlék* (= zug, kuckó, e két utóbbi alak Vasban és Csallóközben, *MTsz.*). A *k — sz*-hoz v. ö. *kuckó* és *szuszkó, köszköpü* és *szöszköpü, kuszkura* és *szuszkura, konnyad* és *szonnyad* stb. (U. o.).

Ha aztán — mellékesen szólván — azt olvassuk, hogy „a borzas, kócos stb. jelentésű székely *kóci — Boris* tájszónak sincsen eredetileg semmi köze sem a *kóc*-hoz, sem semmiféle *Boris*-hoz, hanem alaki és jelentésbeli értelmesítése az értelmetlenné vált **kucikporos* > *kóciporos jelzőnek", akkor újra azt kell mondanunk, hogy — szerintünk — aligha lehet tekintet nélkül hagyni ezeket az analógiákat: *bócér — Kata* (bócér, bócéros, kócéros = kócos), *buha — Mári* (buha = borzas), *szösz — pila* (szösz — pösz = szöszke — pöszke = szöszke = kenderhajú, eredetileg szőrös, v. ö.: a senyedékfű = szőröske = szőrösfű = szöszke fű = szöszfű, *NytSz., bodor — Éva, MTsz.*), vagy *torzas — borzas parasztok (NytSz.*, torzos — borzos = torzomborz, *MTsz.*), de talán még az ilyeneket sem: *kóbori — Bori, kuka — Miska (MTsz.)* stb.

vagy cserepeseket. A terjedelmes gócalja, a meleg tűzhelylap, fölötte a cserepessel, éppoly kedves tanyázóhely, mint a kucik.

A tűz megrakásához hozzátartozik az, hogy a rőzsék ne a földre kerüljenek, hanem, legalább egyik végüket, valami aljazatra helyezzék, *alápeckeljék*. Ez az aljazat kezdetben egy alkalmatosabb fatuskó, később agyagból formált, majd annak folytatásaként vasból kovácsolt vánkosféle volt, amit a régiségben és részben ma is *tűzfejaljnak tűzvánkosnak fejfának* és *tüzikutyának* hívtak, vagy egyszerűen csak *pecek*nek, *pocok*nak mondtak, ahogyan ma is mondják. Pockok és tüzikutyák kizárólagosan nyílt tüzelők velejárói. *(Ért. 1909 és 1910, Szilády.)*.

Ezeket az ide-oda rakosgatható sárpockokat idővel a tűzhelyre rögzítették s azok a kétoldalról védőfallal körülfogott, négyszögletes tűzhely sarkában kaptak végleges helyet, apróbb párkányok, pici padocskák alakjában. Nevük a Felső-Tiszavidéken *ászok*, a keleti országrészben *ponk*,[3] aztán *pocok (pucok, pucék, pocik, pucik, pucuk, puckó)*, de (akárcsak a *kucik* esetében), ez a név (éppen úgy a *ponk* is) átment a tűzhely egy részének, vagy magának az egész tűzhelynek megnevezésére is. Átment aztán természetesen annak a tűzhelysaroknak megjelölésére is, ahol az alápockolás történt, ahol a sárpocok meghúzódott. (L. például: *Ért., 1933, 50. l., 2—5. á. és u. a., 1932, 21. l., 12—14. á.)*.

Hívják ezt a sarkot, különösen Erdélyben, *sut*nak *(sot, sod, sutu, sód, sott)* is, de természetesen így hívják néhol a tűzvédő falazatot és a tűzhelypadot is.

A magyar *pocok*nak *(< pecek*nek) tehát, mint előljáróban mondottuk, sem tárgyilag, sem nyelvileg nincs köze a tótból került *kocik*hoz s nem „mellékalakjai" egymásnak. (L. pl. *Beke:* i. h. *köszméte > pöszméte, kocik > pocik* stb.)

A tűzhelysarok öblét hívják még itt-ott Erdélyben *(Ért., 1931, 20.) gudu*nak is. (L. még *MTsz.: gudu* = kis lyuk, zug, búvóhely, Erdély.) Ez alkalmasint a *koda* (= vízvájta mélyedés), *kodó* (= kéregbödön) szavakkal függhet össze. A *gudu* megnevezés átment aztán a mellette lévő apró *füttő*re (sütőre) is. *(Ért., 1903, 214.)* Hogy milyen viszony van a *gudu (* kudu)* s a *kudor* (= kemenceöble, Vas m.) és *kudari* (= parázstartó fazék, Székesfehérvár, *MTsz.)* között, egyelőre nem látjuk egész világosan. (V. ö. talán: *konda > kondár* = kondás *MTsz.)*.

Egymagára áll eddig a *kemence möge, sut, kuckó* jelentésű csiki *kuncs (MTsz.)*. Ez minden valószínűség szerint a szász *kint* (= ofenwinkel *Fr. Teutsch:* Bilder aus d. Kulturgeschichte d. Siebenb. Sachsen 1928, I. 39.) szó kölcsönvétele. (A *t > cs* változásra v. ö.: *kandal* és *kancsal, hentereg* és *hencsereg, kuntorog* és *kuncsorog* stb. *MTsz.* A német *kint < kent < kant* magyarázatát l.: *Archiv f. siebenb. Landeskunde 1897 : 619.* Lehet, hogy ideoszthatő a hegyaljai *kondi, kandi* (= kistűzhely, *MTsz)* is.

A *kondiba jár, kondizik* (= fonóba jár *MTsz)* pedig átvitt értelemben használtatik. A fonóházban a kemencesarokban ülő legényeket a németek is *ofenwinkelsitzer*nek csúfolják. *(Wörter u. Sachen XIII : 161.)*.

Bátky Zsigmond.

---

[3] Az *ászok* etimonja az *Etym. Sz.* szerint ismeretlen. Azt gondoljuk a bajor-osztrák *åsn*nal (rőzse és világló-forgács tartórudak a konyhában) függ össze. (L.: *Wörter u. Sachen, 1926, 115.*). A *ponk* (csak Erdélyben járatos), alkalmasint a német *bank* (= pad) átvétele.

Teknővájó cigány és munkája.

Az ide-oda vándorló cigányok a fúrás-faragás, kovácsolás mesterségének igen sok ősi vonását őrizték meg. Az alábbiakban a zsujtári (Abaúj m.) Szász József teknővájó oláh cigány *(kovotare)*[1] munkáját mutatjuk be, akivel 1933 nyarán a borsodmegyei Martonyi község határában találkoztunk. Előbb vegyük sorra szerszámait, azután munkájának menetét és életmódját. Szerszámai:

Kusztura (külön cigány neve nincs), a teknő szarvát simítják le vele vagy a kanál *kipucolására* szolgál (1. á.).

Kanálvájó (szkabu, szkáb), az evőkanál, főzőkanál homorú felületének megmunkálására használják (2. á.).

Kétnyelű kés (mezdrjávo), a teknő, szakajtó külső részét simítják le vele. Van keskenyebb és szélesebb pengéjű. A kés élét fából készült tokkal védik. A keskenyebb pengéjű a szakajtó füléhez való, hogy *gömbölyűre* tudjon kifordulni (3., . á.).

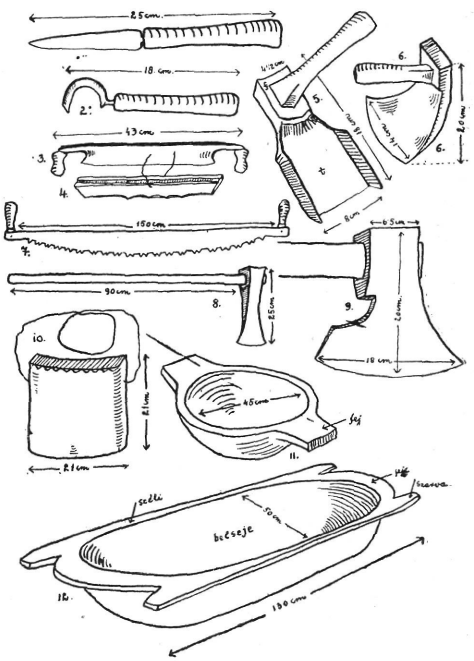
Kapocska (tyjeszla), többféle fajtája van. A szakajtóhoz való kapocska hajlása görbébb, homorúbb, mint a teknőhöz való kapocskáé, hogy a szakajtónak megfelelően *kisebb helyen* megforduljon. Nagyságra megegyezik a teknőhöz való kapocskával. A sertésvályú kapocska táblája nem hajlított. A kapocskákat a teknő, szakajtó belső és külső részének, a vályú belsejének kidolgozására használják (5., 6. á.). Nyelük bükkfából készül.

Keresztvágó fűrész (füréz), fogainak elrendezése miatt *bokorfogú* fűrésznek is nevezik. Ezzel vágja el a cigány a teknők hosszúságának megfelelő darabokra a kidöntött fát (7. á.).

Fejsze (szökurje, szekurje, elsősorban a fa kidöntésére szolgál (8. á.).

Bárd (mutye), a teknőhöz való, ékkel és fejszével kettéhasított fát ezzel faragják egyenesre a széthasadás mentén (9. á.). Nyele akácfából készül.

Mejdeszka (tyeptár (10. á.). A cigány, amikor szakajtót készít, ezt a nyakába akasztja és ehhez — nem pedig a melléhez — dűti a szakajtót, amikor kétnyelű késsel dolgozik rajta. A mellén fekvő része kissé homorú, hogy a *mejjet ne rontsa*, az eleje domború. A két széle *le van hasgatva, hogy a kés jobban tudjon fordulni* (l. 2. 3. á.): azaz nem egészen szögletes.

1. ábra. Teknővágó cigány szerszámai. 1. Kusztura. 2. Kanálvájó. 3. Kétnyelű kés. 4. Késvédő tok. 5. Vályúkapocska (*t* = tábája, *f* = foka). 6. Kapocska. 7. Keresztvágó fűrész. 8. Fejsze. 9. Bárd. 10. Mejdeszka. 11. Szakajtó. 12. Teknő.

Vasszerszámait a cigány a falusi kovácscsal készítteti el. Ha valamelyiknek kicsorbul az éle, *fénkűvel (arser)*, fenőkővel hozza helyre a csorbát. Szerszámait lehetőleg hűvös helyen tartja, betakarja használat után forgácscsal, mert a napon meglágyulnak.

A teknőcsinálók ott ütik fel sátorfájukat, ahol megfelelő fát tudnak

[1] Zárjelben a megfelelő oláhcigány kifejezéseket közlöm.

szerezni. Teknő, szakajtó stb. készítéséhez legjobb a topolya, *fűc* és fehér nyárfa. Kanalat bükkfából is készít. Művészkedni, faragványait cifrázni nem szokta. Az elkészített holmi felét, egyharmadát a fáért cserébe adja a cigány a fa tulajdonosának.

Készít teknőt *(tróke)*, szakajtót vagy fatálat *(szakasztó)*, kanalat *(ljingura)*. Teknő van a nagysága szerint: *sütő, mosó, szalonnasózó, gyúró*. Az egészen rövid teknőnek *mosogató* a neve. Megrendelésre készít szusztert, disznóöléskor a zsiradék eltartására szolgáló *vajlingot* stb.

A kidöntött fát a teknő hosszúságának megfelelő darabokra az *asszony fűrészeli el* a gyerekkel. Az ura csak szükség esetén segít. A cigánynak igen gyakorlott szeme van, a fa magasságát mindig meg tudja állapítani s ebből látja, hogy merre szabad döntenie, hogy kárt ne tegyen valamiben.

Az elfűrészelt darabokat faékkel *(panå)* és fejszével ketté hasítja. A hasításnál három egymástól egyenlő távolságra ütött éket használ, amelyek hossza körülbelül 30—35 cm. Hasítás után a fát a hasadás mentén bárddal símára faragja, a héját leszedi. Azt mondja, hogy a bárddal *obrazálódik* a fa. Munka közben a bárdot félkézben fogja.

A bárddal való megmunkálás után a teknőnek való fa belsejét, az úgynevezett *bélfát (hof)* kiveszi, amiből szakajtó készül. A bélfa kivevése úgy történik, hogy a teknőnek való fa két végét annyira kivési, hogy kétfelől éket tudjon aláverni, azután a két ék segítségével kihasítja. Minden teknőből csak egy szakajtóra való bélfát lehet kivenni. Készülhet a szakajtó *színfából* is (amikor a fából csak szakajtót faragnak, belsejét nem veszik ki).

A teknő és szakajtó további megmunkálása lényegileg ugyanaz:

Először fejszével kinagyolja *(iszkobit afare)* vagy *szkobálja*. Fejszével *vésődik is*, de csak nagyjából. Amikor a kapocskával belül dolgozik rajta: *usurálja*, a külső részét: *retunzsálja*. A teknő, szakajtó belső részeinek gömbölyűnek kell lenni, mint a *hódvilág*. Amikor a peremeket a kétnyelű késsel *egyenesbe veszi* a cigány, *abrazálja* a teknőt, amikor a belsejét egészen símára dolgozza: *ljimpozálja*. A külső részét retunzsálás után kétnyelű késsel is simítja. A teknőnek, szakajtónak mindenütt egyforma vastagnak kell lenni, ezért a kapocskával óvatosan történik a munka. A cigány már az ütések hangjáról megösmeri, hogy nem vágott-e be mélyebben a szükségesnél a teknő oldalába vagy fenekébe. Ha vékony a hang, nem kell olyan mélyen ütni a kapocskával.

A kapocskával való ütéseknek egymásba folyó nyomai maradnak a fán, amelynek *dátyin* a neve. Ezeket kétnyelű késsel simítja le.

A cigány szabályszerűen úgy dolgozik, hogy leül a földre, a forgácsra s két lábát maga előtt hosszan elnyújtja vagy alsó lábszárát maga alá húzza. Előtte van a *faragófa, műhelyfa* vagy *műhelytőke (sopljer)*: egy tekintélyes vastagságú faág s faragás közben erre teszi a teknőt, szakajtót. Ha erősebben meg akarja támasztani, akkor a bal lábának is oda dűti.

A kanál belsejét a kapocska sarkával is kinagyolhatja s azután fog hozzá, hogy a kanálvájóval símára kivésse.

A cigány néhány teknőt, szakajtót csak kinagyol és azután dolgozza ki, de azokat, amelyeken nem dolgozik, forgáccsal takarja be. A kidolgozott holmikat dunna alatt is szokták tartani. Vigyázni kell rájuk, hogy hirtelen ne száradjanak mert megrepedeznek.

A szakajtó átlag 40 cm átmérőjű, a teknő, mint fentebb említettük, lehet hosszabb-rövidebb, egy rendes nagyságú teknő szélessége körülbelül 50 cm, hosszúsága 130 cm, mélysége 25 cm. De lehet mélyebb és laposabb. Részei: (l. 1. á. 12.) a feje *(káp)*, szarva *(kernyi, karnyë*, az oláh coarnå), nevezik fülének vagy *filének* is *(kápuj)*, széli *(márdzsina)*, belseje *(podenlontru)*, fenek *(fund)*. A szakajtónak szarva nincsen, csak feje, fenekének külső része nem teljesen domború, mint a teknőnek (1. á. 11.).

A forgácsot főzéshez használja fel. *Igeŋ szapora vele a főzés.*

A cigány ide-oda való vándorlása közben igen egyszerűen él. Van saját szekere, rossz lova. A szekérre felpakkolja holmiját, családját s megy addig, amíg munkát nem talál. A kikérdezett zsujtári cigány elbarangol Hevesbe, a Nyírségbe is. Ha uradalmaknál telepszik meg, rendszerint az istállóban húzza meg magát.

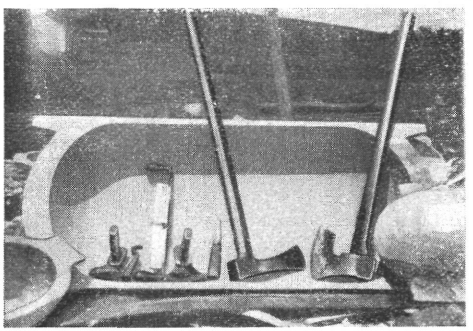
Ha valahol az erdő szélén, kint a határban kell megtelepednie, *kunyhót (kulyiba)* épít a következőképen: két ágast *(furke)* lever, azt fent összeköti egy gerendával *(berand)* s ehhez kétoldalt, ferdén gallyakat támaszt, amit

2. ábra. A szakajtó fenekének lesimítása. A nyakban a mejdeszka.

3. ábra. A szakajtó abrazálása. A nyakban a mejdeszka.

4. ábra. Teknővájó cigányszerszámok.

5. ábra. A teknőhöz való fa vésése. Mellette a műhelyfa.

még a lekapocskált forgáccsal és főként fakéreggel (*szkrc*, az oláh scrâț) fed be. Ha olyan helyen dolgozik, ahol nincs árnyék, akkor rendszerint lever három botot (a középső bot rendesen nincs párhuzamosan a másik kettővel, hanem körülbelül 50 cm-re a másik kettőt összekötő vonaltól), s rádob egy ponyvát, lepedőfélét *(ljepegyen)* és ennek az árnyékában végzi munkáját. Ennek a primitív építménynek sátor a neve, de *kulibának* is nevezi. (A fentebb említett kunyhót *kulyibának* mondotta.)

Egy-két főzőedényen kívül nem is hord mást magával (ezek már gyári holmik). Az élelmiszert rendesen csere útján a helyszínen szerzi be a gazdasszonyoktól (babot, borsót, krumplit). Ha tud annyit összeszedni, hogy télire is maradjon belőle, akkor odahaza tölti a telet (Sz. J.-nak háza

van Zsujtáron), ellenkező esetben vándorolni kényszerül. Ha feleségének szüksége van asztalra, lever négy karót, arra egy darab deszkát helyez s az asszony azon dolgozhat. Kedvenc eledelük a hamu alatt sült pogácsa *(punye)* és a málé *(malej)*. Kenyeret nem sütnek. Ha valahol patak mellett telepszenek le, előszeretettel fogyasztják a nyárson sült halat. Tűzhelyet alkalomszerűen építenek. Ez leginkább két egymásmellé tett kődarab vagy tégla s ezekre helyezik *a* főzőedényt. Forgáccsal tüzelnek. Érdekes tűzhelyféleség az úgynevezeit *butug* (tulajdonképen tuskó, tőke-félét jelent): ez nem más, mint egy 15—25 cm magas, kettévágott tőke (olyan darab, amelyből már szakajtót sem lehet készíteni, mert rövid). Erre helyezik a főzőedényt és magát a tőkét gyújtják meg. A kettévágott tőke a téglát, követ helyettesíti. Amikor a tőkék már annyira elégtek, hogy a főzőedény leesne róluk, mindig összébb tolják őket.

6. ábra. A szakajtó lyimpozálása.

Ezeket jegyeztük fel a cigány társaságában töltött egy-két óra alatt. Az elmondott adatok szerinte nemcsak rá, hanem apjára, nagyapjára is vonatkoznak, akik szintén teknőkészítéssel foglalkoztak s akiktől mesterségét tanulta.

Gunda Béla.

Szentesi fazár.

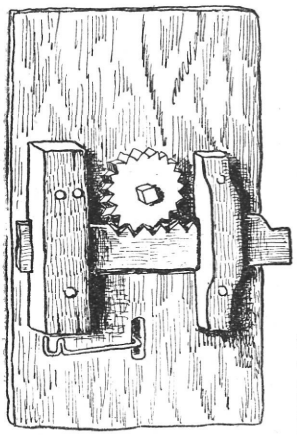
Értesítőnk 1931-i évfolyamának második füzetében részletesen foglalkoztam hazai makkos fazárainkkal, a fazárak hazai és külföldi formáival. Említettem, hogy szerkezetük sokféle s e sokféleségben *Leinbock* két típust különböztet meg. E kettő közül az egyiknek nyitására egy kéz is elég, mert a kulcsot magába a reteszbe toljuk s mihelyt a makkokat a betolt kulccsal fölemeltük, ugyanazzal a kulccsal (kézzel) a reteszt is kihúzhatjuk. A másik fajta nyitására két kéz kell; ennek nyitásakor egyik kézzel (azaz a kézben levő kulccsal) föl kell emelni a reteszbe esett egy vagy több makkot s eközben a másik kézzel a reteszt a zárvárból hátra kell húzni, hogy az ajtó kinyílhasson. Hazai földön mindkét típus előfordul. *Leinbock* szerint a kétkéz-zárak észak- és kelet-, az egy kézre járók dél- és középeurópaiak. Itt bemutatott szentesi zárunk az előbbi, azaz a kétkéz-zárak közé tartozik s különössége a retesz fogaskerékkel való hajtása. Ilyen fogaskerekes formát már *Delachaux* is talált az Alpokban s be is mutatta.[1] Dolgozatomban jeleztem, hogy hasonló példány talán a Sárrétről is elő fog kerülni[2] s hogy a szentesi múzeum fazára ezzel a svájcival majdnem azonos. Dolgozatom megjelenése után *Hollósy István* komádi főszolgabíró úr — kérésemre — szíves volt a sárréti forma mintáját elkészíttetni s múzeumunknak megküldeni. Ez a példány a közönséges, kívülről nyitható *tolitós* (reteszes), de nem makkos záraktól csak abban különbözik, hogy a fogazott reteszt nem kallantyús kulcs, hanem kívülről mozgatható fogas-

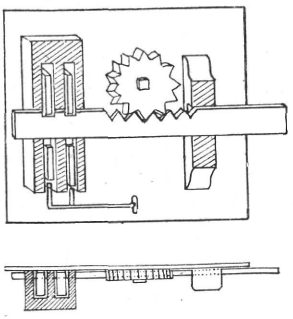
[1] *Th. Delachaux:* Divers types de serrures de bois des Alpes. Schweizer. Arch. f. Volkskunde. 1917, pag. 24., fig. 9.

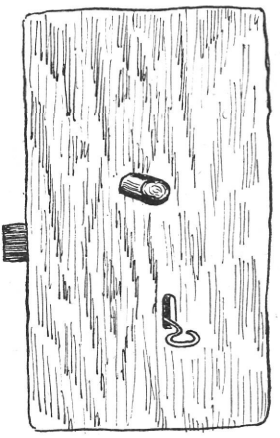
[2] Id. h., 18. jegyz.

kerék húzza hátra, de reteszrögzítő makkjai nincsenek, tehát nem tartozik a makkos zárak csoportjába. A szentesi fazár azonban — amelynek rajzát a Szentesi Múzeum utólag szíves volt rendelkezésünkre bocsátani — makkos; két ejtő makkját kétfogú kulcs emeli föl (l. az ábrákat). Ha a két makk fölemelésével a retesz vízszint mozgathatóvá válik, a fogaskerékhez rögzített — az ajtón kívül levő — fogantyúval a kereket forgathatjuk s ezzel a reteszt előre-hátra tologathatjuk, azaz a zárat nyithatjuk, zárhatjuk.

E szentesi zárat azért tartom bemutatásra érdemesnek, mert a

Szentesi fazár. Jobbról: az ajtó külseje, balról: az ajtó belseje felől nézve; közbül a szerkezete. (Szentesi múzeum.)

fazárakra tartozó, előttem ismeretes szakirodalmi ismertetések közül eddig csupán *Delachaux* közöl hasonlót, tehát eddigi tudomásunk szerint csupán az Alpokból került elő. Megvan tehát az Alföldön is, ahol az efféle fazárak különösen szőlőskertek kapuin láthatók. *Viski Károly.*

A régi zalai pásztorok dohányzókészsége.

A faköze. Ez nem egyéb, mint az öreg, odvas bükkfáknak elkorhadt, elpudvásodott belső része, amelyet a pásztor tapló helyett használt, acéllal és tűzkővel kiütve azt. Előnye a taplóval szemben az volt, hogy nem kellett főzni és puhára kalapálni, mint a taplót, hanem azon módon lehetett használni, amint kiszedte az odvas fából. A régi pásztorok azért is szerették jobban a taplónál, mert könnyebben fogott tüzet amannál, mindig száraz volt és minél jobban fújt a szél, annál jobban égett. („Ha van faköze, aggyon nekëm is" mondották, ha kértek belőle.)

A dohányzacskó. A régi pásztorok csak *kostökből* csinálták. A pásztor már a levágáskor kiválasztotta a kostököt, aszerint, amint nagyobbat vagy kisebbet akart, számítva arra is, hogy a *sallang*ra is fussa. Mikor az állatról a kostököt *lëvëtte*, a bőr húsos oldalát mésszel bekente és 24 óráig állani hagyta. Ezután a szőr könnyen levált róla, könnyű volt tisztára *kopasztani*. Most langyos vízben kimosta, összetört *házi sót* és *timsót*, felefelerészben összekeverte, szárazon ráhintette a bőrre és úgy állani hagyta 48 óráig. Ezután újra kimosta és lécekből készített szögletes *farámára* feszesen ráhúzta. Ezt a rámát *őrözés* közben állandóan magánál hordta. Amikor észrevette, hogy valahol a száradás következtében ráncosodni kez-

dett, *símára kihúzogatta.* Végül a bőr síma, fehér és olyan puha lett, mint a keztyűbőr. Most levette a rámáról és kezdte kiformálni, ami kézzel való idomítással történt. Szépen türelmesen addig húzogatta, amíg ki nem alakította a *zacskót* és a *tányért.* Ez az utóbbi eleinte nagy volt és a karimájából kellett a *sallangokat* kiszabni, ami rendesen *bizsókkal* történt. Majd a tányér peremét *lyukasztó vassal* körülcifrázta. Ezt a szerszámot is maga csinálta a pásztor oly módon, hogy drótszegre bádogot hajlított rá úgy, hogy a vége lyukas maradjon. Ezt a végét élesre reszelte és ha belenyomta valahol a bőrbe, lyukat ütött rajta.

Acél. Ezt falusi vagy tanyai kováccsal csináltatták. Lyukas volt, de csak azért, hogy használat közben hüvelykujjukat beledughassák és így biztosabban tarthassák.

Tüzkő. Így hívták a kovát, amelyet a kicsiholáshoz használtak. A szántóföldeken az ekevas szokta felszínre hozni. Ez a legjobb. Akad a folyókavics közt is, de ez ritkán olyan jó. *Kiütésnél* (így mondták a csiholást) bal kézzel fogták a tűzkövet, a hüvelykujjal rászorítva a faközét; jobb kézzel tartották az acelat. A hüvelykujjat átdugták a lyukon, a mutató- és középső ujjal tartották a szerszámot oly módon, hogy a hegyes vége felfelé álljon és függélyesen, felülről lefelé ütötték meg az acéllal a tűzkövet mindaddig, amíg a kipattanó szikra bele nem kapott a faközébe.

Pipafej. A régi pásztorok, ha megvolt a hozzávaló kézi ügyességük, szerették maguk csinálni a pipát. A fejét kifaragták száraz, öreg *diófából,* kicifrázták kosfejjel, emberfejjel vagy faragott virággal. Ha a külseje készen volt, kifúrták és belül *bádog*gal kibélelték, hogy el ne égjen. A pipafej *kupak*ját sohasem készítették maguk, hanem a falusi boltokban készen vették a pakfongból készült pipakupakot, amelynek formája *csúcsos* volt.

Pipaszár. Ezt a pásztor mindig maga csinálta. Régente erre a célra száraz *kökény*fát (Prunus spinosa L.) használt. Ebből szép hosszú, görbe pipaszárakat készített; rendes hossza fél méter volt. A tüskéket óvatosan lemetszette a szárról és mindegyik tüske helyére egy-egy sárgarézből való *gömböstüfej*et erősített, összesen vagy 20—25-öt. Ezek szépen ragyogtak és ezért nagyon kedveltek voltak. A kökényfa-pipaszár a szívástól szépen megfeketedett. Az ilyet nagyrabecsülték, akár az úri osztály a maga kiszívott tajtékpipáját. A kökényfa-pipaszár, ha állandóan használták, idővel puhulni kezdett és akkor kézzel addig hajlítgatták, amíg a megkívánt görbeséget el nem érte. A *görbület íve* a mai pipaszárakkal ellentétesen mindig *lefelé* fordult. Még 30 év előtt itt-ott lehetett látni ilyen görbe kökényfaszárakat. Ezt lassanként a *kecskerágítófából* (Evonymus europaeus) készült világos színű pipaszár szorította ki, amely mindig díszített volt. Később igen megszerették, mert nagyon könnyű volt kifúrni és faragni. Spanyorozással, mocsokvirággal vagy faragott virággal díszítették.

Pipaszurkáló. Ez mindig sárgarézből való volt. Drótostótok is árulták, de többnyire a pásztor maga készítette *sárgarézkalán* (sárgarézkanál) nyeléből, a végét jól kihegyezve. Széleit *vasmetsző*vel körülcsipkézte, a csipke közepébe pedig *árral* lyukat fúrt. Ebbe sárgarézdrótból készült kampót akasztott, az „S"-et, amely felül a zacskóról lelógó sallanggal volt odakötve.

Seemayer Vilmos.

Kaparó- és merítőháló.

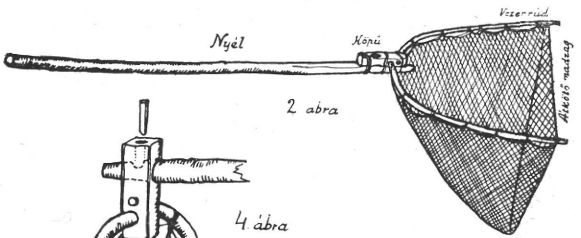
Békésdobozon 1934 telén az alábbi érdekes hálófajtát találtam, amely eddig ismeretlen halászati irodalmunkban. Ezt a hálót télen merítő, nyáron kaparó halászásra használják. *Banner* a Feketekörös torkolatvidékének

halászatát tárgyaló dolgozatában[1] említi ugyan a kaparóhálót, de nem ebben az összetett formájában.

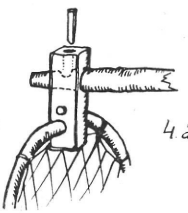
A szerszámot egy fiatal halászlegénynél láttam, amint a községen keresztül kanyargó Holtkörösben halászott (1. ábra). A háló *nyélből* áll, amelyre dróttal *köpü* vagy *fej* van kötve. A köpübe fúrt két lyukba illesztik a villaszerűen szétágazó *vezérrudat*. Ennek két végét az *átkötőmadzag* tartja össze. Ez utóbbira és a vezérrúdra kötik fel a csúcson végződő hálót (2. á.). Merítőhálónál a nyél a vezérrúddal egyvonalba fekszik, kaparóhálónál pedig derékszöget alkot. Ezt úgy érik el, hogy ilyenkor a nyelet nem kötik a köpühöz, hanem az abba fúrt lyukba illesztik (3. á.). A beillesztés módját a 4. á. mutatja, ahol azt látjuk, hogy a köpü a rúd felett át van fúrva, sőt még félig a rúd is, és ebbe a lyukba faszeget ütnek. A kaparóhalászást zavaros vízben kell végezni, amikor árad a Körös és *csak addig, amíg árad,* mert tiszta vízben nem sokra megy vele az ember. De zavarosban pár óra alatt 10—20 kg halat is összefog vele a jó halász, aki kiül a partra s a hálót óvatosan magafelé húzogatva halászik. Merítő halászáskor télen a lékekhez gyűlt halak összefogására használják.

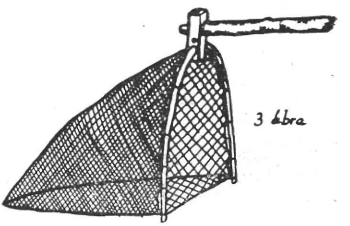
1. ábra. A háló alkalmazása merítő halászásra.

2 ábra

4 ábra

3 ábra

A kaparóhálót *Herman*[2] is és *Banner*[3] is a legutolsó halászszerszámnak tartja, mert a vele való halászat nem jár valami sok haszonnal. Ezzel szemben a doboziaknak igen kedvelt szerszáma és sokra is becsülik.

Gunda Béla.

[1] *Banner János:* Dolgozatok a Ferenc J. Tud. Egyetem Arch. Int.-ből, Szeged, 1926. 210—217.

[2] *Magy. Halászat könyve I. 329.*

[3] *i. m.*

ANZEIGER

XXIV. JAHRG. DER ETHNOGRAPHISCHEN ABTEILUNG DES UNGAR. NATIONAL-MUSEUMS 1934 I-II. HEFT

Seite 1—16. GUNDA, B.: *Beiträge zur Sachethnographie von Kom. Borsod.* (Hausbau und Hausinnere.) Abb. 5—29. = Backofen und Feuerstätten-Formen.

Seite 17—26. BÁTKY, Zs.: *Hauslandschaften und Kulturbewegungen im östl. Mitteleuropa.* Besprechung einiger Abschnitte von Bruno Schier's unter obigen Titel erschienenen Werk (Reichenberg, 1932), mit Rücksicht auf die ungarischen Beziehungen.

Seite 27—35. SEEMAYER, V.: *Aufbewahrung der Körnerfrucht in der Drau—Muhr-Gegend.* Abb. 1—6.: Maiskörbe und deren Struktur. Abb. 8.: Konstruktion der Speicher. Abb. 9.: Stollentruhe für Getreide.

Seite 35—40. GYUTAY, I.: *Dreschvorgang im Kom. Zala. Besprechung des Fortganges vom Roggendrusch,* mittels 3—6 Drescher. Abb. 2. = Aufstellung der Drescher zur Arbeit.

Seite 40—43. GÖNYEY, S.: *Uralte Form eines Kettenaufschlage-Gerätes in Szenna.* (Kom. Somogy.) Abb. 1.: Primitive Kettenaufschlag-Methoden: *a)* finnische, *b)* siebenbürger-wallachische, *c)* tscheremissische. Abb. 2.: Wallachischer Kettenaufschlag an der Wand. Kom. Hunyad. Abb. 3.: Kettenaufschlag-Hacken. Szenna. Abb. 4.: Fadenaufwickeln. Csököly. (Kom. Somogy.)

Seite 43—45. GÖNYEY, S.: *Altertümliche Walke der Wollstrumpf-Verfertiger in Nagybajom. (Kom. Somogy.)* Abb. 1.: Wollstrumpfwalk mit dem darauf liegenden Walkrad, in der Hand des Mädchens ein etwas zusammengeschrumpfter Wollhandschuch. Abb. 2.: Primitive Walke, Kleinasien.

Seite 45—47. BÁTKY, ZS.: *Schrankentore in der oberen Theiss-Gegend.* (Abb. 1.: Kom. Szatmár, Abb. 2.: Norddeutschland.) Das ungarische Tor ist vermutlich durch die frühen deutschen Siedler hierher gelangt.

Seite 47—48. LÜKŐ, G.: *Altertümliche Bienenzucht in der Moldau.* (Links: Bienenstock, rechts: Innere des Bienenstockes.)

Seite 48—50. GYÖRFFY, I.: *Schafzucht und Milchwirtschaft im Kalotaszeg.* (Kom. Kolozs.)

Seite 51—53. MADARASSY, L.: *Konstruktion und Arbeit der Tiermühle in Kecskemét.*

Seite 53—56. BÁTKY, ZS.: *Zum Ursprung der Wörter „kucik" und „pocik"* (= Ofenwinkel). *kucik* ist slovakischen Ursprunges (aus dem Wort *kut* = Winkel), *pocik* ist ein ungarisches Wort (aus *pecek, pocok* = als Feuerunterlage dienender Holzscheit). Jenes ist in den Häusern mit Backöfen vorzufinden, dieses in den Herdhäusern.

Seite 57—60. GUNDA, B.: *Holzbearbeitung der Zigeuner und die dazu gehörenden Geräte.* (Anfertigung von gehöhlten Backtrögen.) Kom. Borsod.

Seite 60—61. VISKI, K.: *Holzschloss aus Szentes.* Mittlere Abb.: Konstruktion des Schlosses; links: Innenseite der Tür, rechts: Aussenseite der Tür.

Seite 61—62. SEEMAYER, V.: *Die Rauchutensilien der einstigen Hirten im Kom. Zala.*

Seite 62—63. GUNDA, B.: *Schweifnetz und Hebenetz.* Doboz. Kom. Békés.

Seite 64. Anzeiger. (Deutscher Auszug.)

A szerkesztésért és kiadásért felelős: Dr. BÁTKY ZSIGMOND.

Kir. Magy. Egyetemi Nyomda. 1934. Budapest, VIII, Múzeum-körút 6. sz. (F.: Czakó Elemér.)

A MAGYAR NEMZETI MÚZEUM NÉPRAJZI TÁRÁNAK
XXVI. ÉVFOLYAM **ÉRTESÍTŐJE** 1934. 3—4. FÜZET

Pajtáskertek Nemespátrón (Somogy m.).

A belsősomogyi dombvidék nyugati oldalán elterülő *Nemespátró* határa már a *csiszolt kőkorszakban* lakott hely volt.[1] E vidék tájföldrajzi jellegét nyilván már a multban is egyaránt megadták a hatalmas tölgy- és bükkerdők és a kiterjedt füves térségek. A hallal bővelkedő *Dráva* folyó csak 10 km-nyire folyik ettől a termékeny tájéktól, amely idcális tartózkodóhely volt a vadászó, halászó, legelőgazdálkodást folytató honfoglaló magyarság számára. Nem csoda, ha őseink ezt a vidéket már igen korán megszállták. Szent István idejében[2] a délnyugati országhatárt védő gyepűvonal (a Muratorkolat és a Dráva vonalától) e terület közelében húzódott nyugatra a német birodalom felé, Pátró tehát közel esett a besenyő vagy székely határőrtelepekhez.[3] Első lakói talán szlávok voltak; erre utal néhány dűlő régi neve (Górica, Borotvány). Az okiratok Pátrót eleinte *Patruh* (olv. Pátruch) néven említik.[4] Ez később *Patroh*, majd *Pátro* lett.[5] A XV. sz. elején *Berzencei Lóránt* fia, *György* nyeri adományul.[6] Nemespátró, mint neve is mutatja, *curialis* község volt és a XVII. sz.-tól kezdve *protestáns nemes* birtokos családok lakják.[7] Ezek közül a Dömötörfy, Győrffy, Bebők, Szakáll, Fekete és Szmodits nevű családok ivadékai elszaporodtak; ezek teszik ki ma is a lakosság túlnyomó többségét. A török beütésekor a Pátrótól északra eső *Pata* nevű falu elpusztul. Ugyanígy jár a szomszédos *Ságh* község nagy templomával, klastromával együtt, de elpusztul a régi *Pátro* is, amelynek tégláit ma is fel-felveti a Górica-dűlőn szántó ekevas.[8] A község mai helyén csakhamar újraépül; régi határát megtartja, sőt az bővül is az elpusztult Pata határával. A hódoltság ideje alatt nagyjában változatlanok a birtokai.[9] A lakosság a hagyomány szerint a töröknek mezei robotmunkát végzett és gabonájára, borára is dézs-

[1] A község lelkészénél, *Mesterházy Sándor ev. esperes* úrnál a szántóföldeken előkerült szép *neolitkorú csiszolt kőbaltákat*, a szomszédos *Ságh-pusztán* pedig pattintott szilánkot és cseréptöredéket tartalmazó kultúrréteget láttam.

[2] *Karácsonyi János:* Értek. a történettud. köréből. XXIV. 2. 1916.

[3] *Hóman Bálint:* A székelyek eredete. *Magyar Nyelv 1921. 102.*

[4] *Bátky Zsigm.* szíves szóbeli közlése.

[5] *Patruh* magyar személynév volt egy hasonló szláv személynévből. Ez meg a *patriti* = nézni, tekinteni, hozzátartozni szláv igéből van képezve (*Melich János* megállapítása). A *Pátro* írásmód még a XIX. sz. elején is használatos volt.

[6] *Csánki Dezső:* Somogy vármegye Monografiája, 128. l.

[7] *Dömötörfy, Győrffy* (régen *Györgyfi*), *Bebők, Szakáll, Bolla, Fekete, Bögri, Daxner, Bálint* stb. Hogy az 1755-ben Gyékényesen lakó *Pátrói András* családja pátrói származású nemes család volt-e, arra nézve nincsen még adat.

[8] *Mesterházy Sándor:* A nemespátrói ág. ev. egyházközség története. Csurgó, 1903. 5. l.

[9] *A nemespátrói ág. hitv. ev. egyházközség levéltára. 13.* (1742.) *21.* (1760.) *44.* (1741.)

mát vetett a török.[10] Ezt a hagyományt egy 1742-ből való tanuvallomás megerősíti.[11]

A ma és a régiségben fennálló dűlőnevek, és a dűlőkben előforduló helynevek a következők (fekvésüket lásd a mellékelt *Határrajzon*, amelyen a dűlők számozása azonos az ittenivel): *1. Belső telek*, Jerikó, a mai Gödör régi neve (5 ház állott rajta), Fösőkert (a templomtól keletre), Ivángödör (a paplaktól keletre, 150 lépésre), mellette Ivánkút és Nagykert. *2. Kertalja. 3. Góricza* (szláv, jelentése domb), Vadoskert, Szűrűskert. *4. Bucsai alja. 5. Telekvölgy. 6. Bakacz. 7. Kelő, Cserti kert* (1758-ban családnév). *8. Bucsai. 9. Borbásirtás*, Füstöskert (1834-ben melléknév). *10. Bordakert*, Pálkert, Pikókert. *11. Nagy Görind* (*gerind* a Bodrogközben a. m. halom, domb, v. ö. *Kántor Mihály*, Ért. 1926. 83). *12. Bóbabükk. 13. Pata*, Kalapos-rét, Bagókút (Bagolakút, 1743), Tüskés rét (1743), Patai kút (1743) Patai folás (1742) és a mellette levő kifolyó kút (= forrás). *14. Szőkevölgy*, a régiségben Szőkehegy nevű mező (1742. tényleg domb), Hosszi sűrű (1742), Fűzkút (1723). *15. Hegyes földek. 16. Hosszi rét* (1723), Sásrét (1723). *17. Csapás*, Pápafialla (= főalja, 1741). *18. Róna. 19. Csontanyér*, Avasalja (a nyugati rész). *20. Gyertyános*, Czillőke, Örvényeskert, Huszárkert (1762-ben családnév). *21. Szőlők alatt. 22. Tóth erőse. 23. Rákberek. 24. Törcsök szőlője. 25. Zimbus* (a hagyomány szerint itt régen kocsma volt). *26. Zálogos*, Gátszeg (északkeleten, régi itatóhely). *27. Erdepajta*, Erdepajtai kert. *28. Falu földje, 29. Tóth kaszálás*, Sarokkert. *30. Medvés*, Medvésbükk (1723). *31. Kecskehát*, Kecskeháti hegy (1728), Kecskehátmező (1728). *32. Disznóhát. 33. Kövesbükk*, Ládáskút (1760). *34. Kalán erdei*, Kalánbükk (északon), az Kalány erdeje (1723), Siposvölgy, Sipos gátja (1723). *35. Puszta szőlő. 36. Kis erdő* (1728), Pap irtása keleten, Gardos délen, Sásos délnyugaton. *37. Fösö irtás*, a határ legmagasabb pontja, 242 m. t. sz. f. m. *38. Borotvány*, Nyalás (Nyálás, 1760) északon (átmegy a Kis Erdőbe is), Nagyrét. *39. Határrét. 40. Kistelek. 41. Rigóc. 42. Temető.*

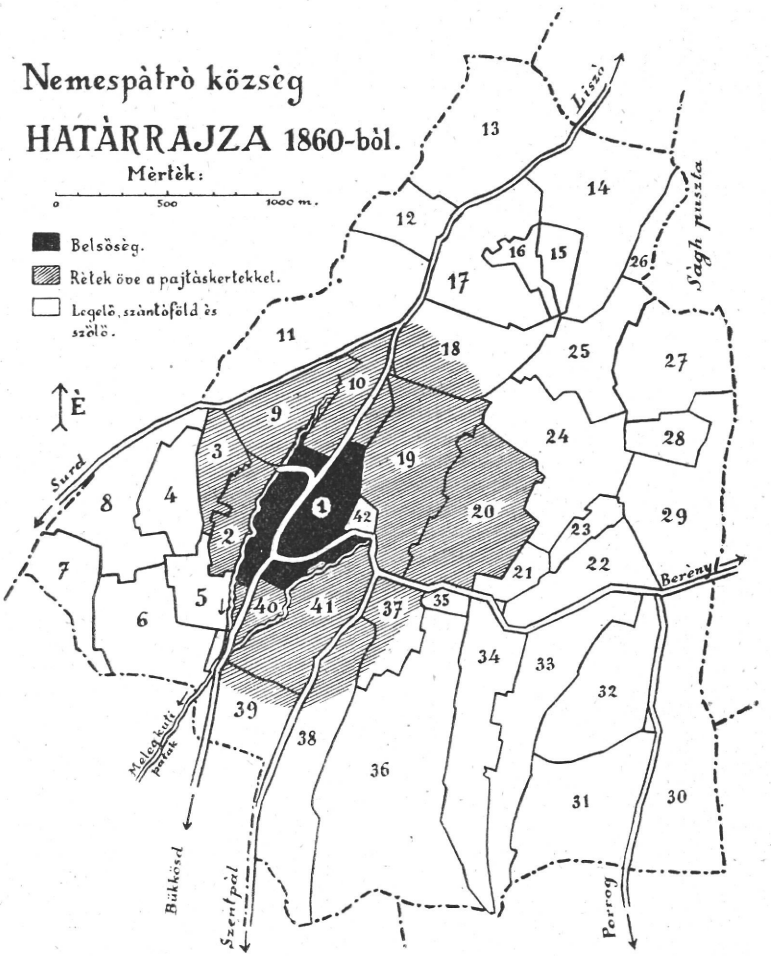
Nemespátró 2100 k. hold kiterjedésű határának tájföldrajzi arculata minden valószínűség szerint hosszú századokon át alig változott, legalább is a régi, minden esetre a hódoltság előtti időből származó dűlőnevek és egyéb helynevek erre utalnak. A dűlőnevek egyrésze tanusítja, hogy a megszállás idején a határ részben erdős volt: Borbásirtás, Gyertyános, Kalán erdeje, Felső irtás, Csapás, Bóbabükk, Rákberek, Erdőpajta, Medvés, Kövesbükk, Kis Erdő. Ezek az első öt kivételével ma is erdővel borították. A dűlőnevek többsége azonban arra mutat, hogy a határ jó része már akkor is füves legelő-kaszáló terület lehetett: Kertalja, Telekvölgy, Bordakert, Pata, Hosszi rét, Róna, Szőlők alatt, Törcsök szőlője, Falu földje, Tóth kaszálás, Puszta szőlő, Határrét, Kistelek, Temető, Kecskehátmező, Kelő. A helynevekben rejlő tulajdonnevek nagyobb része (Iván, Bucsai, Borbás, Kalapos, Borda, Tóth, Törcsök, Kalány, Sipos, Örvényes, Gardos) még az okiratokban sem fordul elő. Egy részük él még család-, vagy melléknevekben (Cserti, Füstös, Pál, Pikó, Huszár). Némelyek eredete homályos (Bakacz, Bóba, Csontanyér, Czillőke, Zimbus, Borotvány, Rigócz).

Az 1860-ban készült telekkönyvi térképen a falu a Belsőtelek nevű dűlőre szorótkozott. A lakóházak a liszó-bükkösdi út két oldalán szanaszét épültek. Az egyetlen szabály, amelyhez ragaszkodtak, az volt, hogy a pitar az ajtók-

[10] *Mesterházy* i. m. 6. l. és *Mesterházy Sándor:* A somogyi ág. ev. egyházmegye története. Nagykanizsa, 1932. 52. l.

[11] *Id. levéltár 13.* (1742) Illés András 48 éves tanu vallja, hogy: „gyakorta az attyával járulván, amidőn az Sághi foláson általoljut volna, mondván az attya néki: fiam, ez ám a pátroi erdő, mellette lévő szántóföldeknek egy részét *kanizsai török földes uraknak számáro szántották pátroiak*. Kanizsa megvétele után mindenkoron pátroi Nemös Uraimék azon Szőke hegyen lévő mezőt... birták..."

kal dél felé nézzen. Utcáik nem voltak; a házak közt keresztül-kasul lehetett járni, mert a telkek nem voltak bekerítve. Az egész gazdálkodás kinn folyt le a határban, tehát a faluban nem kellett gazdasági épületeket emelni. Hogy ez a gazdasági élet milyen volt, arról a pátrói egyházi levéltárban levő tanuvallomási jegyzőkönyvek adatai teljes mértékben felvilágosítanak. A határ

1. á. A község határrajza 1860-ból.

legnagyobb része az állattenyésztés céljait szolgálta. Szarvasmarhát, sertést, juhot egyaránt tartottak.[12] A marhákat az erdőbe is bebocsátották, a disznókat az erdőn makkoltatták. Hogy erdei juhászatuk volt-e, arra nincs adat. Szántóföldeik a határban elszórva mindenütt voltak, leginkább a szőlők aljában. A szántás-vetés már a hódoltság idején a rendes művelési ágak közé tartozott; erről több adat van. Hogy a XVII. század óta Pátrón lakó nemesség mikor jött be, honnét származott és honnan hozta magával gazdálkodó rendszerét, adatok híján ma már meg nem állapítható. Annyi bizonyos,

[12] *Id. levéltár 4.* (1737). *9.* (1736). *12.* (1713). *13.* (1710). *21.* 1734). *23.* (1728). *30 b.* (1723). *44.* (1703).

hogy a hódoltság alatt megszakítás nélkül folytatták a régi gazdálkodásmódot, amiben a török nem akadályozta őket. A XVIII. sz. elejéről való tanuvallomásokban többször szerepel a *szőlő*.[13] A régi dűlőnevek közül több is mutatja, hogy ez a gazdálkodási ág itt is régi lehetett (21. Szőlők alatt, 24. Törcsök szőlője, 35. Puszta szőlő.) A XVIII. sz. elején és derekán lefolyt határsértési perek tanusága szerint a pátróiak gyakorta nagy erőfeszítéseket tettek, hogy határaikon tágítsanak. Kanizsa visszavétele után (1690) megszabadulva a török nyomás alól, életviszonyaik megjavulhattak. Ez időtájt ugyanis sok ház épült, ami a lakosság erős szaporodására vall. Ennek velejárója volt az állatállomány erős elszaporodása és a legelőhiány beállása.[14] Ez a körülmény szülte azt az erőszakos terjeszkedési vágyat, *legelőéhséget*, amely a pátrói nemességet másfél évszázadon át annyit foglalkoztatta. A török kiverését követő első időkben az elhagyott Liszó határát használták;[15] ezt azonban 1715-ben betelepítették és így a pátróiak innét kiszorultak. Mindazáltal mindent megkíséreltek, hogy legalább kisebb területeket foglaljanak el a liszói határból.[16] Nyugat és kelet felé nem terjeszkedhettek, mert ott keményöklű földesurak voltak a szomszédok. Annál inkább megtehették ezt déli irányban, ahol a távollakó szentpáli földesurak a lehető leglanyhább ellenőrzést gyakorolták.[17] A lopvaterjeszkedés módja a *becsúszás* volt. A kiszemelt erdőrész fáit *„aszalással elvesztették"*,[18] majd kiirtották és a földjét felszántották.[19] Idők multán, ha ez a csalafintaság észrevétlen maradt, megismételték és az elfoglalt földet *kicégérezték*.[20] Az ily módon nyert területeket legeltetésre és kaszáló céljaira is felhasználták, sőt még *„istállókat"* (pajtáskerteket) is építettek rajtuk.[21] Az erőszakos foglalások eredményezte határsértési pereket váltakozó kimenetellel vitték a pátróiak. Annyit kétségkívül elértek, hogy a vitás területeket (Pata, Szőkehegy, Borotvány, Kis Erdő és Kalán erdeje dűlőknek a határból ma is előreugró részeit) végérvényesen megtarthatták. 1816-tól kezdve ezek a perek megszünnek, de már a XVIII. sz. írásaiban is gyakran olvasható, hogy a legelőhiányon még ezek az erőszakos foglalások sem segítvén, a pátróiak kénytelenek voltak *nyári füveltetés* céljából a szentpáli földesuraktól *erdő-*

[13] *Levéltár 30 c.* (1703) „Szőlő árkánál", (1723) „régi szőlő a Kecskés hegyen" — 33. (1723) „egy régi szőlőárok" — *24.* (1721) „Gyertyányos szőlőhegy".

[14] *Levéltár 30 c.* (1720) A pátróiak Ságh-pusztán panaszkodnak, hogy: *„kicsiny a határuk, nehezen élhetnek rajta"*.

[15] *Levélt. 30 b.*

[16] *Levélt. 38.* Az 1741-i határperükben a pátróiak hamis tanukat állítottak annak igazolására, hogy a török időkben a pátró—liszói határ ugyanaz volt. Lásd még: *Levélt. 44.* (1741). *49.* (1742).

[17] *Levélt. 39.* (1757) 24. fatens Johannes Göbölös: „Szentpál földesurai soha jó tisztet, gondviselőt nem tartottak, hanem csak az eszem-iszomra *agottak*, beültek Surdra egy szobában, az árendát incassálták s azután *dudáltatták magokat*, jól megrészegettek, azzal szekérre ültek, elmentek."

[18] *Levélt. 39.* (1757) A kiszárított, de még lábon álló erdőt *aszalásnak* mondják. — *36.* (1741) „Pápafőallában egy darab *aszalás*omat eladom..."

[19] *Levélt. 39.* (1757) „Látván Nemes Pátroiak, hogy Szent Pálnak földes urai az erdővel nem gondolnak, úgy kezdettek *irtással becsúszni* és akképpen tulajdonították el az igazi szentpáli határt." — *21.* (1760) „A Kis Erdőt is... irtanyi kezdeték Nemes Pátroi helységbeliek s *minden esztendőben bellebb menvén*, azok is birják."

[20] *Levélt. 45.* és *47.* (1816) „a pátroiak egy darab erdőt, melynek hossza 210, szélessége 8 ölet teszen, kivágtak, a szántóföldet pedig és a mellette lévő Sűrűt *felállított ágakkal kiczégérezték*."

[21] *Levélt. 39.* (1757) „Nemes pátroiaknak a minémű *Kaszálói és Istálói* vannak, tudja a tanu, hogy ott se kaszálók, se istálók nem voltak, hanem mind erdő volt."

ket bérelni[22] és fűbért fizetni. Kaszálókat is béreltek ugyanattól a földesúrtól bizonyos évi *boglapénz* fejében.[23] *Makkoltatás* céljaira szintén Szentpálon béreltek tölgyerdőket.[24] Az akkori idők örökös hadakozásban eldurvult erkölcsi felfogása mellett nem csodálkozhatunk azon, hogy XVIII. sz.-beli peres iratok szerint a pátróiak szívesebben hajtották barmaikat a tilosba, idegen területre, mintsem hogy bért fizessenek. Az akkori gondatlan ellenőrzés mellett ezt főleg éjjel, kockázat nélkül megtehették. A bőségesen kínálkozó alkalmakat ugyancsak kihasználták.[25] Néha mégis előfordult, hogy a szomszédok tilosban érték a pátróiak barmait és azokat elhajtották. Ugyanezt tették természetesen a pátróiak is a kezük ügyébe tévedt idegen jószággal.[26]

2. á. Régi pajta.

3. á. Régi pajta.

A falubeli öregek bemondása szerint a hagyomány azt tartja, hogy a régiségben az egyes családoknak kiutalt és pontosan körülhatárolt birtoka nem volt. Mindenki ott épített házat a faluban, ahol akart, ott foglalta el a határban a pajtáskertjét, ahol teszett neki. Ez könnyen ment, mivel szántóföld nagyon kevés volt. Az utódok később ezt a földet maguk közt felosztották. A régi családok leszármazottai többnyire közel maradtak egymáshoz. A *Szakáll* lehetett a legősibb család Pátrón, mely alkalmasint már a hódoltság előtt is itt lakott és vagyonos lehetett; legalább a régi helynevekből (Szakáll-hegy, Szakáll-erdeje 1723. Szakáll nevű folyás 1742.) erre kell következtetnünk. A Szakáll-féle pajtáskertek eredetileg a falutól északnyugatra 200—250 m-re levő kaszálón egy csoportban állottak a Kertalja-

[22] *Levélt. 9.* (1736) „ellenben ez után az erdőn nem lészen szabad szarvasmarhájokat őrzeni, hanem a sarju bétakarítása után egyedül csak a rétekben."

[23] *Levélt. 39.* (1757) A boglyapénzt boglyánként fizették.

[24] *Levélt. 13.* (1742) *30 c.* (1723) *39.* (1757)

[25] *Levélt. 21.* (1760) Tertius fatens: „A Kis Erdőt mindenkor úgy hallotta, hogy Surdi urasághoz tartozandó lett volna s jóllehet Pátroban volt, bérességiben s étszakának üdein pátroi gazdának ökreit azon Kis Erdőben legeltetni elhajtotta, de mindenkor félve őrzött rajta, mert magok is pátroi nemesek azt mondották, hogy szentpáli határhoz tartozandó legyen." — Nonus fatens: „midőn Szentpálon marhát őrzött a tanu, akkor maga marháit a Kalán erdein őrzötte ugyan, de pátroiak marhája is szabadon járt rajta." — „... beszéllette a Fátens attya, hogy pátroi Bálint Márton számára hordott s azon Bálint Márton mondotta a Tanu attyának, azon rét szentpáli földön vagyon ugyan, de a meddig birhatja, birja." — *Levélt. 39.* (1757) „Se a tanunak, se több pátroi lakosnak szabad nem vala nyilvánvaló makkoltatás és más usus, némelykor ha étszakának idején titkon a megirott jeleken általmentek is pátroi sörtések, de hajnalra megint visszahajtotta sörtéseit." Quintus Fatens: „s ha valamikor étszakán loppal általbocsátották a marháikat, regvelt meg nem várták, hanem azon sötét étszakán visszahajtották."

[26] *Levélt. 13.* (1742) *16.* (1742) *23.* (1728)

dűlőben. A XVIII. sz.-ban a földbirtok legalább nagyjában már az egyes leszármazott családok kezében volt; adásvételi szerződésekben, végrendeletekben már egyes személyek rendelkeztek telkeikkel, földjeikkel. Hogy ez a helyzet Pátrón mikor alakult ki, errevonatkozólag adatokat nem találtam. Pontos határokról azonban még most sem lehetett szó. Ennek a helyi hagyomány szerint a vármegye csak 1860 táján vetett véget, kiküldvén a maga indzsellérét telekkönyvi térkép szerkesztése céljából.[27] Megjegyzendő, hogy a falu nemesi község lévén, ott tagosítás sohasem volt. A telekkönyvi térképen feltűnő, hogy milyen sok a szalagos (feltűnő hosszú, nagyon keskeny) birtoksáv. Az osztozkodáskor veteményeskertre és gyümölcsösre mindenik örökös számot tartott; ezért az osztozkodás rendszerint hosszanti irányban történt. De nemcsak a belsőségen, hanem a határban is így volt ez.

4. á. Régi pajta.

Nemespátró határának a belsőséget környező része hatalmas szilvásokkal borított kaszáló volt. Ezen voltak a *pajtáskertek* az állat- és terménytartásra szolgáló *istállós pajtákkal*. Az 1860-ból való *Missik* mérnök szerkesztette telekkönyvi térképen a következő dűlők azok, amelyeken pajtáskertek voltak: 9. Borbásirtáson *3*, 10. Bordakertben *6*, 18. Rónán *4*, 19. Csontanyéren *26*, 20. Gyertyánoson *31*, 38. Borotványon *2*, 41. Rigóczon *21*, 2. Kertalján *6*, 3. Góriczán *5*, 39. Határréten *3*, 40. Kisteleken *1*, összesen *108 pajtával. 1788-ban* kb. *100* volt a *porták száma*;[28] valószínű tehát, hogy abban az időben minden nemesi családnak megvolt a maga pajtája. A pajtáskerteknek az akkori falu szélétől való távolsága 100—700 m közt váltakozott. A legtöbb 300—500 m-re volt a falu szélétől. Írásos adatok azonban arról is szólnak, hogy a XVIII. sz.-ban jóval kijebb is voltak pajták.[29] Előrevitték azokat a szentpáli határba, azt a látszatot keltve, mintha az mindig pátrói lett volna. Ellenben a szomszédos Kalány erdejében a tanuvallomások szerint sohasem voltak kertek.[30] A 27. Erdőpajta dűlőnév azt mutatja, hogy itt is volt előretolt pajta, de éppen ez a megkülönböztetés árulja el, hogy az ilyen távoleső pajták csak kivételek voltak. A határnak kaszálóktól és pajtáskertektől elfoglalt belső területét legelők széles gyűrűje övezte. Ez régente elfoglalta a határ legnagyobb részét; ehhez képest a felszántott terület jelentéktelen volt és inkább a magasabb fekvésű szőlők körüli lan-

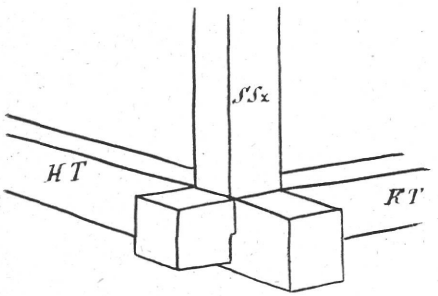
[27] Az öregek előadása szerint ez így történt: Eegyütt a kis *Misik* Kaposvárrul és aszonta: „Embörök, mindön embör ott lögyön a fődjénél, mer akinek én adok, annak lösz, akinek nem adok, annak nem lösz". De sönkise tutta, hány néccögöl a birtoka. Három év mulva gyöttek a németöt földkóstolók; ezök mögmértek mindönt és mögmonták, kinek mennyije van.

[28] *A nemespátrói ág. hitv. ev. Eklézsiának Matriculája. 1788—1818.* Az 1778-iki házszámok alapján.

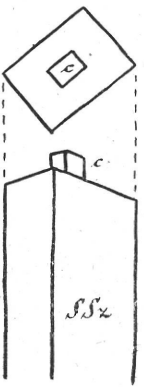
[29] *Levélt. 21.* (1760) „A pátroi istálók a Nyaláson a szőlőhegy mellett..." — „a pátroi istállók a borotványi kút körül." — *Levélt. 34.* (1723) „az Hosszú rét mellett az *kerten* áltol menve." — *Levélt. 39.* (1757) „A pátroiak Kaszálói és Istálói" délen vannak egy tanu szerint szentpáli földön, ahol azelőtt erdő volt.

[30] *Levélt. 30/a.* (1723) — Pedig a *Levélt. 30/b.* jegyzőkönyv szerint 1690 táján már szántották is a pátróiak a Kalány erdeje irtásait.

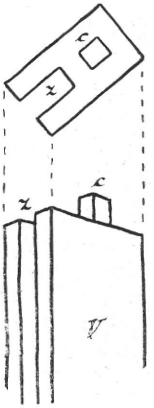
kás lejtőkön oszlott meg.[31] Idővel a lakosság és az állatok szaporodása szükségessé tette, hogy az évente megművelt területet megnagyobbítsák és takarmánytermesztésre is előre kijelölt területeket használjanak. Valószínűleg még a XVIII. sz.-ban szokásba jött a külső határ hármas felosztása és ezzel a háromnyomásos gazdálkodás. 1. *Külső mező:* Magában foglalja a délkeleti dűlőket: 30. Medves, 31. Kecskehát, 32. Disznóhát, 33. Kövesbükk, 34. Kalán erdeje. 2. *Fösőmező:* 11. Nagygörind, 12. Bóbabükk, 13. Pata, 14. Szőkevölgy, 15. Hegyes földek, 16. Hosszi rét, 17. Csapás, 18. Róna, 25. Zimbus, 26. Zálogos,

5. á.

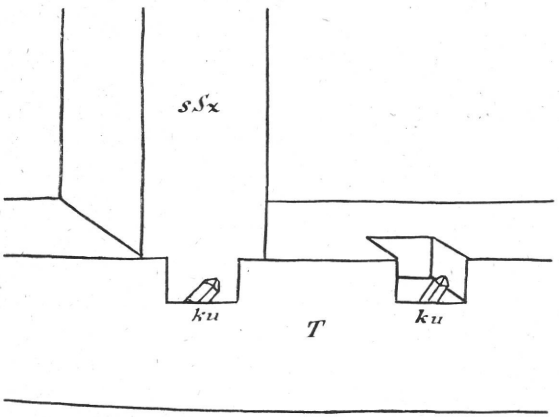

6. á.

7. á.

5. á. Pajtasarok beállazott talpakkal. *HT* = hosszútalp, *KT* = kereszttalp, *SSz* = sarokszögláb.
6. á. Sarokszögláb (*SSz*) *c* = csir.
7. á. Vendégszögláb (*V*), *c* = csir, *z* = zsilipelés.

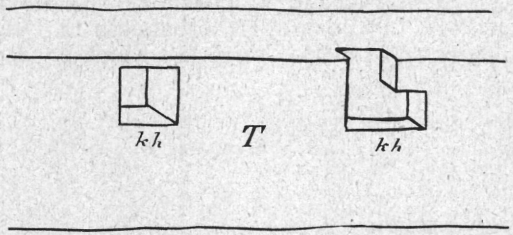

8. á. Segédszögláb, *T* = talp, *Ku* = kulinkószög.

27. Erdepajta. 3. *Alsó mező:* 38. Borotvány, 39. Határrét, 6. Bakacz, 7. Kető, 8. Bucsai, 24. Törcsök szőlője, 4. Bucsai alja, 3. Góricza, 9. Borbás irtása, 5. Telekvölgy, 2. Kertalja. A többi dűlő szőlő volt, vagy mívelésre fel nem

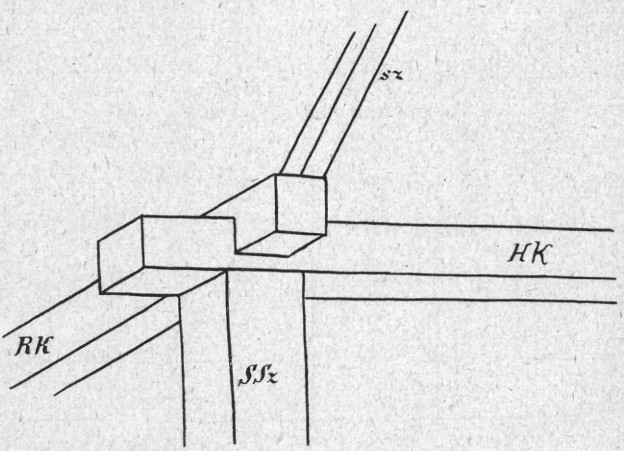
[31] A szőlőtelek közepén volt a *pince* (présház). A magasabban fekvő oldalon volt a szőlő, amely *röndökben* (sorokban) volt tőkével beültetve. A teleknek alacsonyabb fekvésű része volt a *pince alla*, amely kaszáló volt. Mai neve *düllő*.

használt terület. E három mező közül egyik felváltva mindig *szabad mező* volt, vagyis *parrag*, amelyen nem termesztettek semmit. Szent Iván napja után szántották fel először. Őszig legeltettek rajta, de ősszel bevetették búzával, rozzsal. Ugyanebben az esztendőben a másik mezőben búzát és rozsot termesztettek, a harmadikban pedig kukoricát, bükkönyt, különböző

9. á. Talp (*T*) fölülről, kétféle karóhellyel (*Kh*).

takarmányféléket. A réteken június hónapban kaszáltak, de azért a szabad mezőn egész nyáron át *őröztek* (legeltettek). Az őszi vetések ideje után azokon nem volt *őrzés;* ekkor kezdetét vette a réteken való legeltetés, nemcsak a szabad mezőn, hanem mind a három mezőn. Mindenütt ott, ahol rétek voltak; már pedig minden dűlőben akadt valamelyes. A szabad mező rétjeit Szent György napja után megkímélik, hogy később megkaszálhassák

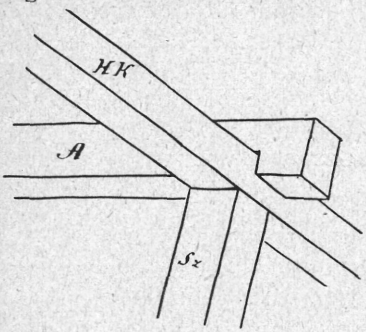
10. á. Pajtasarok koszorúi (*HK* és *RK*, hosszú és rövid), *sz* = szarufa.

és télire való szénát gyűjtsenek. Ezeken történt a hirhedt *szétőrzés*. Éjjel ráhajtották az állatokat a rétekre. Amint láttuk, évszázadok folyamán rászoktak az idegen területen való legeltetésre. Amikor ennek a lehetősége megszűnt, egymás földjén folytatták ezt. Még ma is megvan az a szokás, hogy ősszel, amikor a széna már be van takarítva és a kaszálás abban az évben befejeződött, a gazdák ráhajtják marhájukat egymás rétjére.

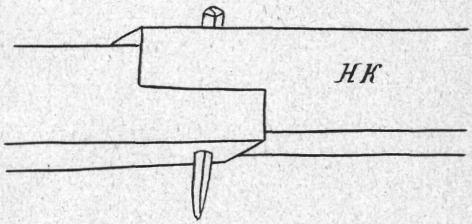
A pátrói régi gazdasági élet középpontja a határban levő *pajtáskert* volt. Ilyen, kinn a határban levő *kerteket* egyebünnen is emlegetnek a régiségben.[32] Úgylátszik, hogy *Györffy István*nak az *alföldi kertes városok*-

[32] *Papp László: Ért. 1930. 28.* Kecskemét 1688. évi tanácsjkvében: Dani Mihály szolga így felelt: „... kimentem a *kerthez* a 8 Eökrön és szekeren, de a bocskoromat otthon felejtettem."

ról írt klasszikus munkájában[33] az *ólas-* vagy *szérűskert* névvel jelölt gazdasági telephelyek egyenértékűek a pátrói pajtáskertekkel. Ha ez így van, akkor ezek a *kertségek* sokkal régibb közös ősre utalnak vissza. A nomád magyarság a sátortáboron kívül tartotta állatait és ezt a szokását áthozta régi fal-

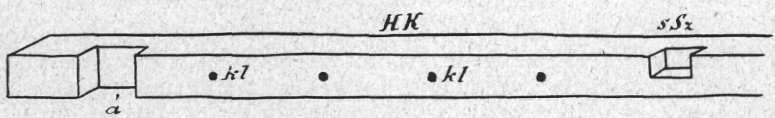

11. á.

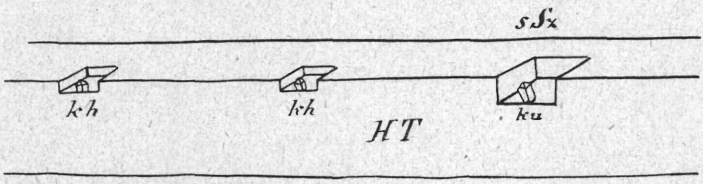

12. á.

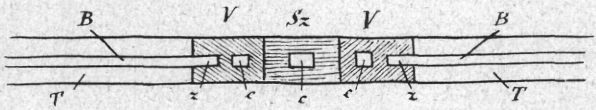
11. á. Átófa (*A*) helyzete a hosszúkoszorúfán (*HK*), *Sz* = szögláb.
12. á. Koszorútódás, *HK* = hosszú hoszorúfa, *f* = faszeg.

13. á. Hosszú koszorúfa (HK) alsó lapja. á = állazás, *sSz* = segédszögláb, *kl* = karólik.

14. á. Karóhelyek (*kh*) és segédszögláb (*sSz*) kulinkószöggel (*ku*) a hosszú talpon.

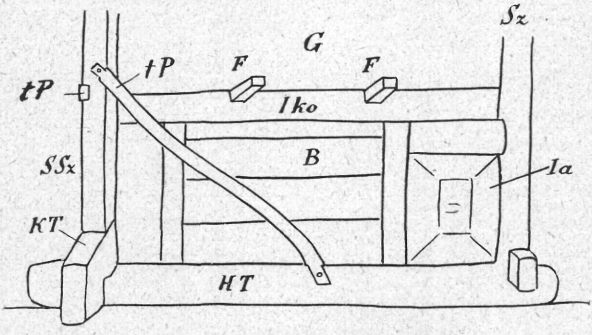
15. á. Istálló hosszú falának alaprajza. *T* = talp, *Sz* = szögláb, *V* = vendégszögláb, *B* = borona, *c* = csir, *z* = zsilipelés.

vaiba. Annál is inkább megtörténhetett ez, mert jó ideig csak télen élt a falvakban; tavasztól őszig kinn a határban sátorlakó maradt és kertes gazdálkodást folytatott.

A részben vagy egészben máig fennmaradt pajtáskertek és a róluk szóló hagyományok, emlékek teljes mértékben tájékoztatnak arról, milyenek voltak régente. Kiterjedésük különféle volt; legtöbbjük 1, 2, 3 k. hold területet foglalt el; kivételképen akadt 5, sőt 10 holdas is. A pajtáskertek rendesen be voltak kerítve és pedig vagy *hasogatványkerítéssel* vagy *ele-*

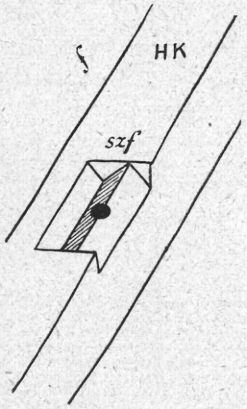
[33] *Györffy István: Az alföldi kertes városok. Ért. 1926. 115.*

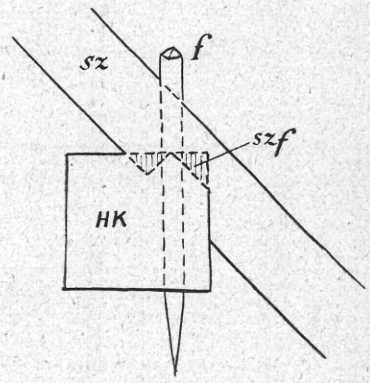
ven gyepűvel. A hasogatványkerítést rövidebb-hosszabb hasított tölgyfa-boronából állították össze. Ezeket vagy *tüskekötés* foglalta össze, vagy faszögekkel vízszintesen leszegezett *hevederléc.* A hasogatványkerítés a hajdúsági *latorkert* párja.[34] A gyepűkerítés ültetett eleven (tölgy, bükk, mogyoró, gyertyán) sövény volt; közéje oly sűrűn ültettek *gelegenyét*

16. á. Istállófal. *HT* = hosszútalp, *KT* = kereszttalp, *SSz* = sarokszögláb, *Ia* = istálló ajtaja, *B* = borona, *Iko* = istállókoszorú, *F* = figerenda, *G* = góré, *Sz* = szögláb, *tP* = talppánt.

(galagonyát), hogy gyakran ez tette ki az ültetés felét. Ezt az eleven gyepűt évente nyesték-gondozták. Rendesen csak egy méter magasságra hagyták megnőni; teteje is méter széles volt. Olyan sűrű volt, hogy sem a jószág, sem a baromfi nem tudott rajta átvergődni. Voltak azonban magasabb

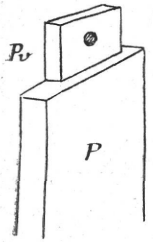
17. á. 18. á.

17. á. Szarufészek (*szf*) a hosszú koszorúfán (*HK*) oldalról.
18. á. Ugyanaz metszetben, *sz* = szarufa, *f* = faszeg, *HK* = hosszú koszorúfa.

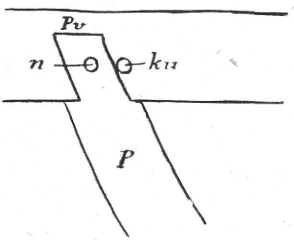
gyepűk is; így a Cserti-kert gyepűje 4—5 m magas volt. De nemcsak a pajtáskerteket kerítették eleven gyepűvel, hanem néhol nagyobb területeket is. Így a Bordakert-dűlő egészen be volt kerítve kisebbrészt *szőlővenyicséből* készült kerítéssel, nagyobbrészt azonban eleven gyepűvel, amely régente nem volt annyira gondozott mint ma. Ezzel elejét vették annak, hogy a

[34] *Györffy* i. m. 110.

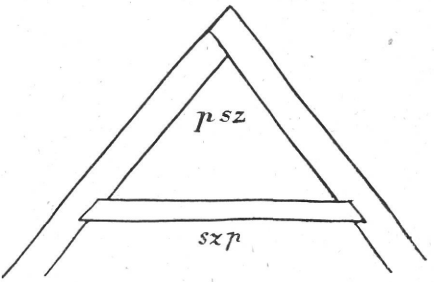
jószág a *högyre* (szőlőbe) ne tévedjen. A régiségben is megvolt ez a kétféle fajta kerítés.[35] A pajtáskertek neveiket az egykori tulajdonosoktól nyerték. E családnevek némelyike még előfordul a XVIII. sz. Matriculáiban,[36] mások már rég letűntek,[37] tehát a kertek közül sok nagyon régi lehet. Olykor előfordult a multban, hogy a gazda mindenestől kiköltözködött a kertbe és

19. á.

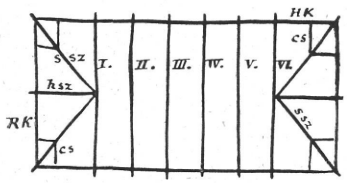
20. á.

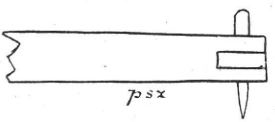
21. á.

19. á. Pántvég (*Pv*).
20. á. Ugyanaz szöglábon, *n* = nagyszög, *ku* = kulinkószög, *P* = pánt.
21. á. Párszarufa (*psz*), szarufapánttal, (*szp*) összekötve.

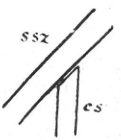
odaépítette zsuppos talpas „*szobáját*" (a háznak Pátrón is szokásos neve). A Borbásirtás-dűlőn levő Füstöskertben is volt egy *tölgyfahasogatvánnyal* kerített zsuppos szoba. A pajtáskertek területét rendesen kaszáló födte. Az öregek szerint volt olyan kert nevű hely is a határban, amelyik ember emlékezete óta nem volt bekerítve. Valamikor az ilyen is kerített lehetett, de ennek már az emléke is elveszett, *gyepülése* pedig nyom nélkül elpusztult

22. á.

23. á.

24. á.

22. á. Tető, *HK* = hosszú koszorúfa, *RK* = rövid koszorúfa, *ssz* = sarokszarufa, *hsz* = homlokszarufa, *cs* = csonkaszarufa, *I—VI.* = párszarufák.
23. á. Párszarufák egymáshoz kötése.
24. á. Csonkaszarufa (*cs*) megtámasztása a sarokszarufához (*ssz*).

A pajták kivétel nélkül mindig a pajtáskertben állottak. Gyakran közös kertben több pajta állott, nyilván egykor rokoncsaládoké, mint pl. a Kertalja dűlő „Szakáll-pajtái", vagy a Gyertyányos dűlőbeli Örvényeskert „Dömötörfy-pajtái". A régiségben mindig csak *istálló* néven említik a

[35] *Levélt. 45.* (1816) Első tanu (40 éves): „... egyenesen bükkösdi Lázár János sessionális búzaföldje és pátroi Bebők András földjei közt megy a határ, melyet rész szerént *kertölés*, rész szerént *eleven gyepülés* különböztet." — „és az *eleven gyertyános gyepü*" — 2. tanu (72 éves): „a Bakaczi mezőn keresztül bükkösdi Lázár János földje végében lévő bokroknak, ezektül pedig a *hosszú rétek* gyepűjének itt rész szerént *eleven gyepü* mellett, rész szerént *csinált gyepü* mellett..."

[36] Cserti, Füstös, Pál, Huszár.

[37] Borda, Pikó, Nagy.

pajtákat az írások.[38] Mindamellett nem bizonyos, hogy a pátróiak abban az időben pajtáikat így hívták, legalább is ennek nincsen nyoma sehol. Akik a tanuvallomási jegyzőkönyvekben a pátrói „istállókat" emlegetik, mind környékbeli vagy idegen emberek. Jellemző mindamellett ez az elnevezés, mert azt mutatja, hogy az idegeneknek az lehetett a legfeltűnőbb ezeken az épületeken, hogy istállót is magukban foglaltak. Ebből azt látjuk, hogy a környéken (az egy Surd kivételével) istállós kertgazdálkodást nem folytattak, másrészt azt is, hogy a pátrói pajtának mai hármas beosztása már akkor is megvolt.[39] A pajta a kert végében, a dűlőút közelében állott; kapuja délnek nézett, a *főszél* (feiszél) éppen hátbakapta. Úgylátszik a pátróiak vagy nagyon kímélték erdeiket, vagy nem voltak bővében az öreg tölgyfának, mert több levéltári adat értesít arról, hogy épületfakitermelés céljából Szentpálon erdőrészeket vettek árendába.[40]

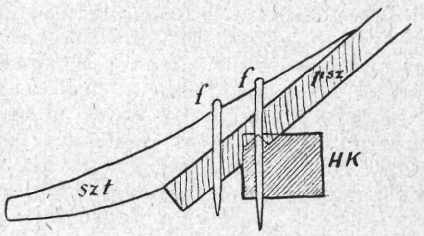
A pajták elsőrendű tölgyfából épültek; ezért élettartamuk nagyon hosszú. A legfiatalabb külső istállópajta 1854-ben készült. A mult sz. 70-es éveiben már nem épültek a határban pajták; a gazdasági épületek kezdtek behúzódni a faluba, ahol ma is találunk még a határból behozott vagy 200 esztendős pajtát. A kertekben levő régi pajták némelyikében az istálló mestergerendájára rá van vésve az építés éve (1812, 1823, 1825, 1830, 1838, 1844, 1854). A legtöbb régi pajta faanyaga még most is jókarban van, habár sok alkatrész nem is volt új, amikor a pajta épült, hanem lerombolt régi pajta gerendáit használták fel, amint azt a különböző régi vésések elárulják. Ezek tüzetes vizsgálata alapján megállapítható, hogy a pajták a XVIII. sz.-ban méretben, alakban, szerkezetben teljesen megegyeztek a később épültekkel. A kertekben még meglevő régi pajták száma 26, tizet pedig a faluba szállítottak. Utóbbiak többé-kevésbbé átalakított állapotban vannak. Hogy aránylag ilyen kevés maradt meg, annak egyik oka, hogy a 60-as évek óta a tölgyfa nagyon megdrágult, ezért házépítéshez a régi pajták anyagát használták fel, de a legtöbb határbeli pajtát a villám, vagy gyujtogatás pusztította el. A pajták kivétel nélkül hármas beosztásúak (2., 3. és 4. ábra). Középen van a *pajtaszűrű*, egyik oldalon az *istálló*, másikon a *pajtafiók (pajtafia)*. 20 eredeti állapotban levő határbéli pajta közül 12-nél van az istálló a nyugati, 8-nál a keleti szárnyon. Általában az istálló a pajtának a dűlőúthoz közelebb eső oldalán volt. A pajták méretei különbözők; hosszúságuk rendesen 15—18, ritkán 19—20 lépés, mélységük ritkán 6, többnyire 7—9 lépés. A pajta rendesen három egyenlő vagy közel egyenlő részre volt osztva, az egyes részek szélessége tehát 5—6 lépés. Többnyire lankás domoldalakon állottak. Az építést megelőzőleg vízszintesre töltötték fel a talajt. Ez az istálló oldalán vályoggal történt (hogy ezzel a trágyalének a szűrűbe való leszivárgását megakadályozzák), a pajtafiók oldalán pedig hatalmas tölgyfarönkök, *medvetalpak* alákfektetésével. (28. á.) Utóbbiak metszetei rendszerint 35×40 és 50×50 cm közt ingadoznak. Ha az alap vízszintes volt, ráfektették a két *hosszi tâpat;* ezeknek a két végén és harmadaiban *állakat* vágtak be kb. a magasság egyharmadáig, azokba befektetve a szintén állazott két *köröszt-* és a két *belső tâpat*. (5. á.) Az állak a beállazásnál pontosan egymásba *csukódtak*.

[38] *Levélt. 21.* (1760) „*Nyálási hegy*nek azt hijták (1734-ben), a mint Pátron alul egy kis szőlőhegy vagyon az *Istálók* végében és az valamint az előtt úgy mostanában is pátroi határhoz stb." — „*Borotványi kút* a Fátens üdeiben és szolgálatjában a *pátroi Istálók* között volt." — *39.* (1757) „Nemespátroiaknak a minémű *Kaszálói* és *Istálói* vannak..."

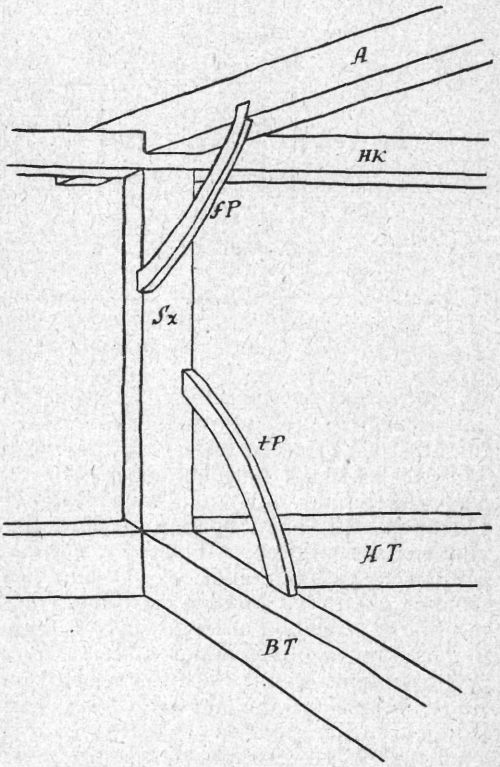
[39] *Levélt. 39.* (1757) „A tanu (65 éves) ... ahol a *pátroi istállók* vannak, *kapulápfához* mint igaz szentpáli erdőkben békességesen vágott, faragott" (a fa tehát szűrűkapu lábfájához kellett).

[40] *Levélt. 39.* (1757) 17 mus fatens (56 é.) a szentpáli határban levő erdőkben maga a tanu *pinceboronát* és *Istálófát* vágott, karót hasogatott..." — „... az erdőre vigyáztatott volna, hanem ami csekély *árendát* attunk..."

A talpmagasság 25—50, a szélesség rendszerint 15—20 cm közt váltakozott. A keresztalpak végeibe az állazás fölött 8×6 cm méretű négyszöges vésést mélyesztettek. A már eleve kifaragott *lábfák* (ma inkább *szöglábaknak* mondják) két végén e mélyedésekbe beleillő 8 cm hosszú csap, a *csir* (v. *pöcs*) volt kifaragva. (6. á.) Először a négy *sarokszöglábat* állították fel az épület sarkain. Majd a déli oldalon a két *kapulábfát* és északra a szűrű hátsó *szöglábait*. Ezenkívül az istállós oldalra még egy-egy szögláb került a keresztalp és a belső talp közepére. Ezek tartották az istálló mestergerendáját. A szöglábak tartották az egész épületet, ezért bőségesen méretezték őket. Leggyakoribb a 20×20, vagy nagyobb pajtáknál a 30×18 cm-es keresztmetszet. Hosszúságuk 210—250 cm közt ingadozott; ennél hosszabb vagy rövidebb ritkán akadt. Szabály volt, hogy a szöglábakat nem volt szabad kivésésekkel gyengíteni, legfeljebb az aránylag vékony *pántfészkeket* eresztették beléjük. Ezért, ha a szögláb oldalában vájatokra volt szükség, szorosan a szögláb mellé *vendégszögláb* került és ebbe vésték. (7. á.) Ez tartotta rendesen a mestergerendát is, hogy a pántokat tartó szöglábat tehermentesítse, ami elég gyakori eset volt. A vendégszöglábnak alul-felül éppen olyan csírja volt, mint a rendes szöglábnak. A *górét* tartó szöglábak és vendégszöglábak a rendes szöglábaknál jóval rövidebbek; hosszúságuk 140×170 cm közt váltakozik. Ez a *góré*, az istálló fölötti szénapadlás miatt van. (16. á.) Erősítésül néha még más, egyesével vagy párosával elhelyezett szöglábakat is alkalmaztak, ezek a *segédszöglábak*. (8. á.) Ilyenek tartják az istállóból a szűrűbe vezető *kis ajtót*, ahol t. i. ilyen is van. A segédszöglábaknak nincsen csírjük, hanem a talpak és a koszorú külső szélén bevésett vájatokba beleillő csapjuk van, amelyet az oldalról rézsútosan belevert *kulinkószög* (a talpba és a koszorúba szorosan mellette bevert faszeg) erősít oda. A segédszögláb csapjának két típusa volt használatos. A szöglábakra vízszintesen fáfekszik a *kerülő* vagy *kozorú*, amely két *hosszú* és két *rövid koszorúfából* áll. (10. á.) Ezek méretei

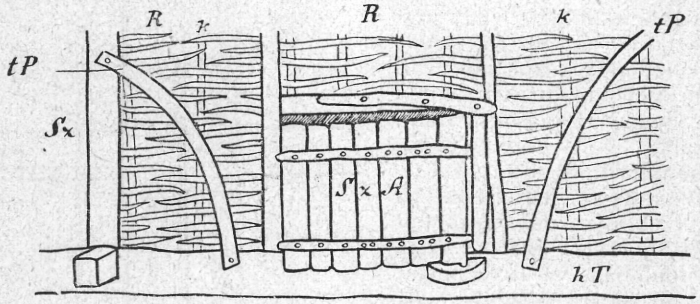

25. ábra. Szarufatoldalék (*szt*) elhelyezése párszarufán (*psz*) és hosszú koszorú (*HK*). *f* = faszög.

26. á. Belsőpántok (*fP* = figepánt, *tP* = talppánt) elhelyezése a szűrűben. *BT* = belső talp. *HT* = hosszútalp, *Sz* = szögláb, *HK* = hosszú koszorúfa, *A* = átófa.

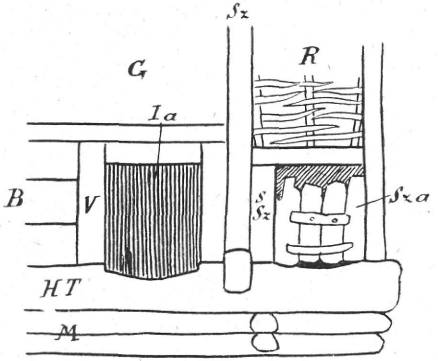
aránylag nagyok; keresztmetszetük 20×20 és 25×25 cm közt mozog. A hosszú koszorúfák megfelelő vésetei ráillenek a szöglábak felső csírjaira. A keresztkoszorúfák és az *átófák* felülről a hosszú koszorúfákra vannak állazva. (11. á.) A koszorúfák alsó oldalán még más vésetek is vannak. (13. á.) Az istálló oldalán olykor egész hosszúságukban zsilipöltek, a pajta többi részén egyenlő távolságban sorakozó fúrt *karólikakkal* vannak ellátva, amelyekbe a *rekesztéses falat* tartó *karók* illeszkednek. Ha nem volt elég hosszú valamelyik koszorúgerenda, *koszorútódással* segítettek magukon. (12. á.) Az istálló szöglábai és mestergerendája egy jóval alacsonyabb helyzetű *másik koszorút* tartanak, amelyre a góré padlásdeszkáit tartó *figerendákat* fektetik. (16. á.) A koszorú tartja a tetőt. Magas helyzetüknél fogva a levegő állandóan járja a koszorúfákat, a tető pedig védelmet nyujt a nedvesség ellen. Ezért igen hosszúéletűek és még a legrégibb pajtákban is láthatók egy másik, még régibb pajtából származó koszorúfák, amelyek teljesen épek. A koszorúfák, hogy minél súlyosabbak legyenek, sztatikai szempontból túl vannak méretezve. De még így is gyakorta megesett, hogy a téli hatalmas szélviharok

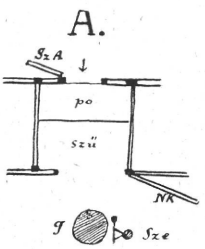
27. á. Szóróajtó (*SzA*) helyzete a hátsótalpon (*hT*) és rekesztésen (*R*), *Sz* = szögláb, *tP* = talppánt, *k* = karó.

lefordították a pajta tetejét és a pajtát összedöntötték. Hogy ezt meggátolják, a régi öregek pántokkal kötötték össze az átófát, szöglábakat és belső talpat. (26. á.) A *felső pánt* vagy *figepánt karikós* volt; az átófát és szöglábat kötötte össze. A *talppánt*, *alsó pánt* a szöglábat a belső talphoz erősítette, vagy az istálló oldalán a külső talpakhoz. Ez utóbbiak szintén karikósak. Ugyanott ritkábban figepánt is látható. A pajtafiók külső oldalán a pántok alkalmazása ritkább. Általában a pántok metszete 15×12 cm körül van, 205—310 cm hosszúság mellett. A figepánt és talppánt rendszerint ugyanazon szöglábon két ellentétes oldalán van felerősítve a szűrű belsejében. A pántvégek talpfákon szögalakban és átófákon egyforma *pántfészkekben* feküdtek, középen a *nagy szöggel* odaerősítve. (19. és 20. á.) Szorosan a pánt széle mellett *kulinkószög* volt rézsútosan beleverve az átófába, szöglábba vagy talpba, hogy a lazulást megakadályozza. A régiek az átófák szilárdságára nagy gondot fordítottak és azokat a szélviharokra való tekintettel erősen túlméretezték. Keresztmetszetük többnyire 20—35×20—25 cm közt mozgott. A tetőzeten a két homlok volt a legerősebb. A sarokszöglábak fölött emelkedtek a *sarokszarufák*. A szarufák keresztmetszete 18×13 cm körül járt. A koszorúfák felső külső élén vannak a *szarufészkek;* ezekbe a szarufa alsó része *beleakaszkodik*. (17. és 18. á.) A sarokszarufákon belül egymástól egyforma távolságra emelkednek a *párszarufák*. (22. á.) Ezek száma nem volt meghatározva; a tehetősebbek sűrűbben rakták, a szegények ritkábban. Rendesen 5—6 pár volt, kivételesen 4 vagy 7. Az első és utolsó párszarufához támaszkodtak a dőlthelyzetű sarokszarufák olymódon, hogy hegyük összeért és *háromsarkosan volt kihögyözve* (háromoldalú hasábformára volt kifaragva), tehát

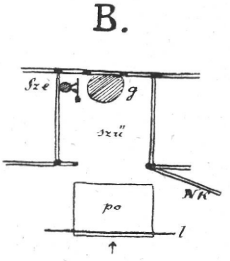
szorosan egymáshoz feküdtek. A két sarokszarufa közt feküdt a *homlokszarufa*, melynek felső vége szintén hozzá volt idomítva az első párszarufák hegyéhez és azokhoz faszöggel volt rögzítve. A sarokszarufák végei pontosan illeszkedő hegyeikkel az előbbiek közti résekbe feküdtek bele. A sarokszarufák alsó felükön erősítőket nyertek a *csonkaszarufákban*. Ezek az előbbieket jobbról-balról megtámasztották. (24. á.) A párszarufák közül az egyik oldalon levők felső végükön vésettel voltak ellátva, a másik oldalon levők abba beleillő csappal. (23. á.) Az egymásba illesztett szarufavégeket faszöggel erősítet-

28. á. Szénázóajtó (*Sza*) helyzete az istállóajtó (*Ia*) mellett, *M* = medvetalp, *HT* = hosszútalp, *V* = vendégszögláb, *B* = borona, *sSz* = segédszögláb, *G* = góré, *Sz* = szögláb, *R* = rekesztés.

29. á.

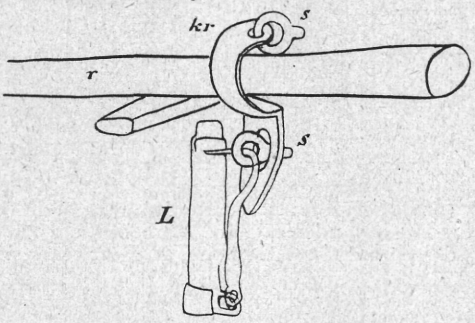
30. á.

29. á. Szórás fölszélnél, *SzA* = szóróajtó, *NK* = nagykapu, *Szű* = szűrű, *po* = ponyva, *g* = garmat, *Sze* = szóró ember, → = szélirány.
30. á. Szórás alszélnél, *l* = létra.

ték össze. A párszarufák egymással vízszintes helyzetű *szarufapántok* által voltak összekapcsolva, amelyek a szarufák megfelelő vájataiban feküdtek. (21. á.) Az *üstökalla* vagy *eresz* rendesen a pajta elé egy méterre állt ki (zsúppal együtt). Hogy ez magasabb legyen és jobban megvédje a falat az esőtől, az ereszt a *szarufatoldalékkal* emelték fel. (25. ábra). Ez két nagy faszeggel volt a szarufa végéhez és az alatta levő koszorúfához szögezve. A szarufatoldalék kb. 60 cm hosszú faragott rúd vagy gerendadarab volt. A vízszintesen futó *lécek* hossza nem volt megszabva; 2, 3, 4 vagy 5 szarufát kötöttek össze és faszöggel voltak a szarufához szögezve. Egyik léc a másiktól 35—40 cm távolságra feküdt; ez volt az előírás. A kancazsúpok akkor takarták le egymást legjobban, ha ennyi volt a lécek távolsága.

A pajta fala valaha sövényből állt, amely régente kívül-belül be volt tapasztva sárral. Ezt a falazási módot itt *rekesztésnek* hívják. A teljesen régi állapotukban levő pajták szűrűje és pajtafiókja ma is *rekesztéses falú.*

Ellenben ilyen falú istálló már csak négy van a pajtákban, a többi boronás-falú. Ezt a rekesztéses falat a XIX. sz. második felében sok pajtánál eltávolították és a szűrűt, pajtafiát függélyesen álló deszkából való falakkal látták el. Egyetlen egy 1823-ból való pajtánál találtam *sűrűkarós falat* (vályogból karók közé vert fal). A rekesztéses fal sövénykarói felül kihegyezett, 9—11×2—3 cm-es tölgyfakarók. (9. és 14. á.) A sövény anyaga 5—6 cm vastag, kettéhasított fiatal *magyarófatörzs*, amelyet mindig nyersen fontak be, mert ekkor rugalmas és könnyen hajlítható. A mogyorót azonban a szú nagyon szereti, ezért sokan inkább *gyűrűcske-* (veresgyűrű) vagy *gyertyáncsemeté-ket* használtak; ezeket a szú nem bántja. Az istállók falai rendesen élükre állított 6½—8 cm vastag boronákból állanak, amelyek a vendégszögláb oldalába vannak *zsilipölve*. (15. és 16. á.) A boronák szélessége rendesen 30—40 cm közt van, de felmegy 50—60 cm-re is. A pajtaszűrűnek két bejárata van, a *nagykapu* és a hátsó *szóróajtó*. (27. á.) Régente a kapu *fűzött* és egyszárnyú volt, tisztán sövényből fonva. Ehelyett ma a 60—70 év előtt divatba jött, füg-

31. á. Pajtakapu zárása, *r* = rúd, *kr* = kapurecet, *s* = sasóka, *L* = lakat.

gőleges deszkákból ácsolt kapu uralkodik. Sok pajtának már nincs is kapuja. Többnyire olyan széles, mint a szűrű, vagy annál egy méterrel keskenyebb. A szóróajtó a szűrű hátsó fala közepén van elhelyezve. A falba beépített két keskenyebb szöglábat vízszintes szemöldökfa köti össze. Az ajtó magassága 120—140 cm, szélessége 110 cm, de néhol több is. A szóróajtó *hasogatványdeszkákból* volt összeütve, amelyeket két vízszintes heveder kötött össze faszögek segítségével. A régi *ajtósarok* úgy a kapunál, mint a szóróajtónál fából volt és félköralakú tölgyfakorongból álló *ágyban* mozgott. A régi öregek szerint sok pajtánál megvolt 1865 körül a *szénázóajtó* (28. á.), de nem volt általánosan elterjedve. 125—135 cm magasság mellett többnyire 80—90 cm széles volt. Az istálló felöl szögláb, a szűrű felöl a kapulábfa tartotta, felül vízszintes szemöldökfával. Ezt akkor használták, amikor eső esett, mert olyankor, hogy ne ázzon, a nagykapu be volt csukva. Máskor nem használták, mert a magas talpon való áthágás kényelmetlen volt. Az *istállóajtó* erős boronaajtó volt, 125×100 cm körüli méretekkel. (16. és 28. á.) Küszöbének közepe rendesen lemélyed; ott vagdalták szekercével a kukoricaszárat. Az istállóajtót erős vendégszöglábak tartották. Az istálló koszorújára egyforma távolságban fektetett *figerendák* mérete 7×15 cm körül járt. Ezekre kerültek egymás mellé fektetve a góré rendszerint 4 cm vastag padlásboronái. Az istállóbeli *jászoltartó* az alsó falboronába és a *tartóoszlopba* volt beállazva. Ilyen oszlop 3 volt, egy-egy a széleken, egy a középen. A jászol olyan hosszú, mint az istálló; rendesen az északi fal és a homlokfal mentén húzódik. A nagykaput zárva tartották. A lábfába erős *sasókák* voltak beleerősítve, amelyekhez *kapurecet* (retesz?) kapcsolódott. (31. á.) Ennek karikájába beleillett a kapu elé tolt *zárórúd*. A kapurecetet hosszúkás, kusztoranyélformájú lakattal csukták be. A lakat kulcsa cimbalomkulcs-

alakú volt és használatkor két, különben szétálló rugót nyomott össze és ezzel tette lehetővé a kinyitást. Mindezeket a falusi kovács készítette. A pajta építéséhez szakértő ácsot fogadtak és a legjobb tölgyfát keresték ki az erdőn. Igen szerették lebontott régi házak vagy pajták jókarban levő tölgyfaalkatrészeit felhasználni; így az egyik örvényeskerti pajta szilfából való átófája, mint felirata mutatja, 1750-ből való és az akkori paplaknak volt a mestergerendája. Többnyire még a szarufák is tölgyfából vannak, bár egyes pajtáknál nyír és bükk a szarufák anyaga. A zsúpot tartó léceket leginkább gyertyánból hasították, vagy gömbfából laposra faragták. Néha bükköt vagy nyírt is használtak erre a célra. A szögek szilfából készültek, néha fiatal tölgyfa tövéből. A régi pajták építőanyaga *repített* (hasogatott) vagy faragott fa. A hasítást keményfaékekkel végezték. Amíg egy nagy rönk elhasadt, néha húsz ék is tönkrement. A nagy alkatrészeket az erdőn munkálták ki és a *fatengölyös szekérön* hozták haza, 6—8 ökröt is befogva, ha kellett. A talpakat, koszorúfákat szerették egy darabból kifaragni és büszkén mutogatták a 13—14 m hosszú pajtagerendákat. De azért több a *tódott* talp- és koszorúfa. A kifaragásnál a fával nagyon pazarlóan bántak. Így a 25×25 cm méretű koszorúfa kifaragásához elég a 35·4 cm átmérőjű fatörzs; de erre a célra nem sajnáltak 40—50 cm átmérőjű fatörzseket feláldozni. A faragáshoz használt régi szerszámok: *csomakfejsze, faragófejsze, topor, szekerce.* Az első kettővel faragtak. A medvetalpakat csak nagyjából faragták meg, a talpakat már jobban kimunkálták, viszont a szöglábak, átófák, faragott boronák és a koszorú négyszögletesre vannak szabályosan kifaragva. A toporral simítottak és a szekercével kisebb darabokat munkáltak meg. A *körösztfejszével (kocél* vagy *kocér)* vésték a pántfészket, szöglábhelyet és a különféle zsilipeléseket. Ha ki voltak vágva, a *vésőkkel* a vályukat símára tisztogatták. A véső 2 vagy 3 cm-es volt. Használtak azonkívül többféle *cigányfúrút.* Ezekkel fúrták a faszögek és a karók lyukait. Mindezeket a falusi kováccsal csináltatták. A pajta minden részét, még a boronákat, deszkákat is, ezekkel a szerszámokkal faragták. Csak 1830—40 táján kezdették a nagy ácsfűrészt használni, általánosan azonban csak az 50-es években. Ez időtájt kezdték a régi pajták rekesztéses falait függélyesen álló deszkákkal kicserélni, amelyeket vagy vízszintes heveder fogott össze vagy a talpba és koszorúba zsilipeltek. A pajtákat száraz időben aratás után volt szokás építeni; a tető zsúpolását később, a cséplések után végezték. Az észak felé eső hátsó talp idővel elkorhadt. Ilyenkor a pajta hátsó falát erre a célra szolgáló *házemelő facsavarokkal* megemelték és a talpat kicserélték. Több helyen látni a pajtához hozzáépített helyiségeket. Így a keleti oldalhoz *féször* került, amely talpnélküli, 2—3 oszlopon nyugvó zsúpostetejű toldás. Ilyen még a délnyugati sarok elé épített vesszőfonásos *polyváslik.* A nyugati oldalra néhol erős faboronákból *borospincét* építettek. Mindezek azonban, mint újabb építmények, nem szerves tartozékai a pajtáknak.

Seemayer Vilmos.

A palóc duda.

A duda évszázadokon át kedvelt hangszere volt a magyarságnak. Régi írások, képek tanusítják, hogy lakodalom, áldomás, csárdabeli mulatozás, fonóka, fosztóka, kaláka, katonai toborzás nem eshetett meg dudaszó nélkül. De még a templomban is szóhoz jutott a duda. *Móricz Pál*nak a „Régi magyar élet"-ről írott könyvében olvassuk, hogy a régi Szegeden, a minoriták templomába a felsőtanyai pásztorok az éjféli misére dudaszóval vonultak föl és az egyházi szertartás után dudaszó mellett énekelték el pásztornótájukat „Jézuska köszöntésire". A duda haldoklása az úgynevezett „kiegyezés" esztendeiben kezdődik, amikor az általános gazdasági föllendülés

a magyar életnek is új irányokat szabott. Ugyan *Pap Gyula* már 1865-ben, palóc népköltéményeinek előszavában azt írja, hogy a duda, a palócságnak ez a kedvelt muzsikája nagyobbrészt kiveszett és csak itt-ott látni egy-egy „szomorú dudást". *Bartók Béla* 1911-ben és 1912-ben a magyar nép hangszereiről értekezvén, a dudáról megjegyzi, hogy az már valószínűleg csak a magyarságnak Komáromtól Egerig terjedő határhelységeiben és Szentes

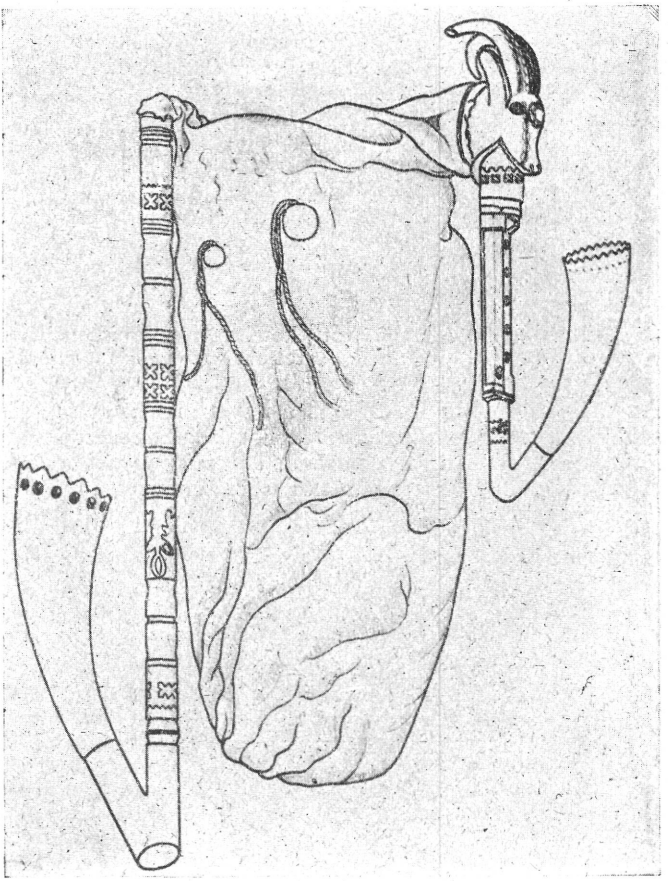
1. á. Dudáló palóc kanász Szécsény környékéről. *Csete Balázs* rajza.

tájékán van meg. (L. „Ethnographia" 1912. évf. 110. s köv. l.) Minden jel arra mutat, hogy az a viszonylagosan elég nagy terület, amelyet *Bartók* annakidején a duda birodalmául kijelölt, két évtized alatt egy csonka vármegyére, Nógrád megyére zsugorodott.

A dudának és a dudálás művészetének rohamos pusztulása néhány évvel ezelőtt arra indított, hogy a dudacsinálás mesterségének, mielőtt végképen eltűnne szemünk elől, a palócok földjén végére járjak. Mindenekelőtt néhány jókarban levő, tökéletesen fölszerelt dudát szereztem, hogy alkotórészeikre szétbontva, a dudacsinálók között meghordozzam. Itt meg kell jegyeznem, hogy a palócföld legjobb dudásai a juhászok és kanászok közül kerülnek. Egyúttal ők a mesterei a dudacsinálásnak is, akiknek segítségével a duda szerkezeti kérdéseit elvégre is tisztázhattam és akiktől a dudára vonatkozó szókincset gyüjtöttem.

*

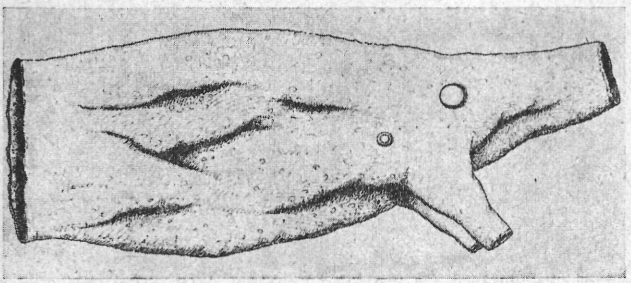
A palóc duda fő alkotórészei: a *tömlő*, a *fúvó* vagy *klipács*, a *síp*, a *gordó* vagy *bordó*. (A dudának régi magyar „tömlősíp" elnevezése itt ma már ösmeretlen.) A tömlő a dudán a tüdő szerepét tölti be, mely a sípot és a gordót levegővel, a palóc dudások szavajárása szerint: *szél*lel táplálja. A tömlő rendszerint fiatal báránynak kikészített bőre. Legjobb a kéteszten-dős jerketoklyónak — jerketoklyó = fiatal nősténybárány — nyáron nyúzott bőre, mert a bárányból nyáron legerősebb és a bárányból gyapjának nyári hosszúsága felel meg legjobban a duda céljainak. (Arra, amit irodalmi forrásaink emlegetnek, hogy a duda tömlőjét kecskebőrből, borjúbőrből, avagy kutyabőrből is készítették volna, palóc területen nem kapunk példát.) A bőrről, mindjárt a nyúzás után, *lekanyarítják* a fejerészét, vagyis a nyak felső részéről a fejbőrt levágják. Azután *megkerekítik*, ami úgy értendő, hogy a hátsó lábakkal együtt a bőr egész hátulsó, úgynevezett fararészét levágják. De még az első lábak bőréből is csak egy-egy *csonkot* hagynak meg. A bőrt, a lekanyarítás, megkerekítés, csonkolás után az irhás oldalára kifordítják és kikészítik, vagyis különböző eljárásokkal megtisztítják, szagtalanítják, puhítják. (*Kukucska János* magyargéci majorgazda — egykor maga is juhász — ezt a műveletet így csinálja: diónyi mennyiségű ételsót csipetnyi timsóval összekever és ezt a keveréket mintegy liternyi vízben feloldja. Ezzel az oldattal az irhát jól lemossa, mely után a bőrt szorosan összecsavarja, összekötözi és fél napon át olyan *se hideg, se meleg helyen* tartja. Kibontás után száraz ruhába csavargatja és így, becsavart állapotában, puhítás céljából jól megmarkolgatja, megnyomogatja.) Kikészítés után a bőrt a gyapjas oldalára fordítják, a fararészénél gondosan *ráncbaszedik* és zsírral itatott zsineggel szorosan lekötik. Ezután a bőrt megint az irhás oldalára fordítják, mely által a bőr tökéletesen befenekelődik és fölveszi

2. á. Palóc duda.

végleges, tömlő formáját. (A kérdésre, hogy a bőrnek miért a gyapjas oldala marad befelé, egybehangzóan azt a választ adták, hogy *a tömlőben a gyapjú tartja a szelet*, vagy, hogy *a gyapjú jobban tartja a szelet.)*

Itt kell megemlékeznem a tömlő *foltozásáról* és *zsírozásáról* is. Gyakran megesik, hogy a tömlőn, különösen a csecsbimbók tájékán apró lyukak, repedések támadnak. Ezeket gondosan el kell zárni, nehogy a szél elillanjon.

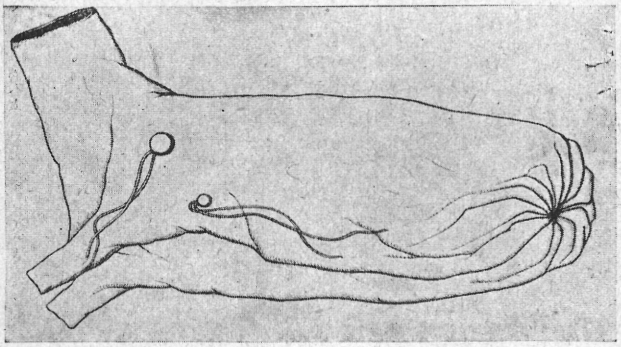

3. á. 4. á.

3. á. A tömlővé kanyarított, kerekített és csonkolt bárányból a foltozással.
4. á. A foltozáshoz való fagombok.

Az elzárás, melynek foltozás a neve, erre a célra faragott fagombok segítségével történik. Foltozásnál a bőr nyakarészén át a tömlő belsejébe nyúlnak és a kézben tartott gombot a lyuk vagy repedés irányában belülről kifelé tolják. Ilyen módon a bőr felületén valóságos szemölcs támad, amelyet a tövénél zsineggel szorosan elkötnek. Nagyobbméretű lyukakat, repedése-

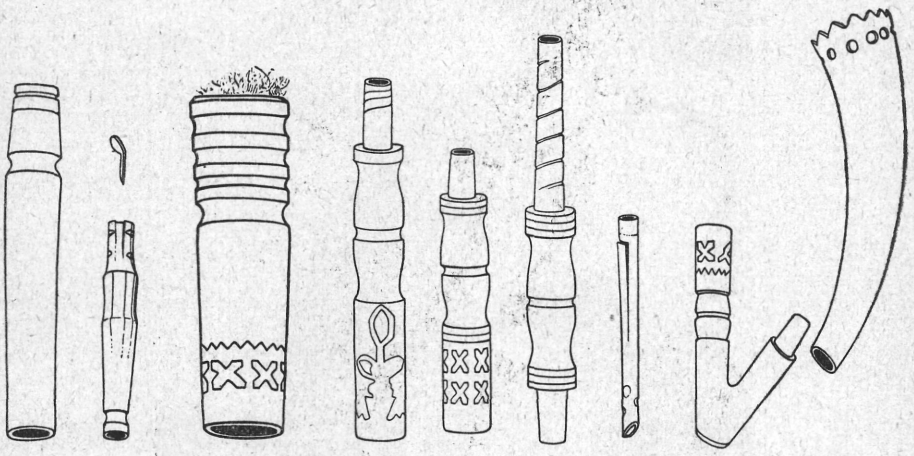
5. á. Az irhás oldalára kifordított tömlő a befenekelés után a kitolt és bekötött fagombokkal.

ket, avagy töréseket, hasadásokat nem foltoznak; ilyen esetekben a tömlőt eldobják, kicserélik. A bőr törékenységének, hasadásának megakadályozása céljából azonban a tömlőt szalonnával, hájjal gyakran és alaposan kenegetik.

Ha a tömlő rendben van, megkezdik a *dudaszerszámok*, a fúvó, a gordó és a síp fölszerelését. És pedig legelőször a fúvót szerelik föl. A fúvó a szelet a tömlőbe juttató emlőszerű szerkezet. (Régi magyar *emlő* neve palóc földön ma már ösmeretlen. A „fúvó" elnevezés helyett is inkább a tótos hangzású „klipács"-ot használják.) A fúvó két részből áll, a tulajdonképeni *fúvó*ból és a *fúvótőké*ből. Mindkettőt *bocfából* (bodzafa!) fúrják, faragják. A fúvóra egy kis bőrdarab, a *klippantó* van zsineggel fölerősítve. Ez a bőrdarab a levegőnek a tömlőbe való fúvásakor a légnyomástól fölnyílik, utána pedig,

a tömlőbe szorult levegő visszahatásának törvénye folytán, újból bezáródik és így a levegőnek a fúvón át való elillanását megakadályozza. A klippantyúval fölszerelt fúvót nedves kóc vagy rongy segítségével beleszorítják a tőkébe, a tőkét pedig zsineggel szorosan belekötik a bárány jobb lábának megfelelő csonk nyílásába.

A duda szerelésénél a következő lépés a *gordó*. (Egyesek *bordó*nak, *bördő*nek is mondják!) A gordó a duda hangszerelésében a mélyhangú sípnak, a basszusnak szerepét tölti be. A gordónak van bocfából fúrt és faragott tőkéje, a *gordótőke*, melyet a bárány ballábának megfelelő csonk nyílásába zsineggel szorosan belekötnek. Mielőtt belekötnék, tömlőbevesző nyílását kóccal könnyedén eltömik, hogy a levegőnek a gordóba való túlságos beözönlését mérsékeljék. A gordótőkéhez rendszerint három bocfából

6. á. 7. á. 8. á. 9. á.

6. á. A fúvó vagy klipács a fúvótőkével, a tulajdonképeni fúvóval és a klippantóval.
7. á. A gordótőke a kóccal.
8. á. A gordószárak a csapokkal és a fiókkal.
9. á. A gordópipka a gordótülökkel.

fúrt és faragott *gordószár* csatlakozik. Ezeket egymáshoz és végül a tőkébe a szárakra faragott *csapok* útján, nedves kóc vagy rongy segítségével erősítik. Minthogy a bocfa könnyen hasad, a gordószár darabjait a nyílások körül cinnel megöntik. Ez úgy történik, hogy az öntés helyét, bizonyos elképzelt minták szerint, a faragókéssel kiárkolják, *kibabrálják* — van „keresztes", „csipkés", „tulipántos", „rozmaringos", „kígyós", „kacsás", „szamaras" minta! —, az árkolások köré kemény papirost kötnek és a papiros tölcsérszerűen fölnyúló részébe forró cint öntenek, mely az árokrendszeren végigszaladva, azt maradandó módon kitölti. Mikor a cin megkeményszik, a papirost lebontják, az érdes fölületeket késsel lefaragják, majd üvegdarabbal símára csiszolják. (Ha valamelyik gordószár mégis megreped, friss juhbelet húznak rája. A gordószárat faragják szilvafából is, mert hangja szebb, tisztább, bár faragása, fúrása nehezebb. A gordószár készülhet szarvasagancsból is, mert bár nem ad különösebb hangot, de nem egykönnyen törik, gazdáját egész életén át szolgálja.)

A gordószár legfelső darabjának csaposan kinyúló, felső, szűk nyílásába nedves kóccal vagy ronggyal nádsípot erősítenek, legalsó darabjának csaposan kinyúló végére pedig pipaalakú szerszámot húznak. A nádsípnak *fiók*, a pipaalakú szerszámnak *pipka* vagy *gordópipka* a neve. A fiók a gordó

megszólaltatására, a pipka pedig a gordóból kiáramló hang „összefogására" való. A fiókot „kemény hegyinád" szálából vágják, hangja rezgésének megakadályozása céljából pedig nyelvére kevés viaszt ragasztanak. A pipkát rendszerint juharfából fúrják, faragják, nyílásainál cinnel megöntik. Pipaszerűen fölfelé álló végének csapjára ökör szarvából vágott kis kürtöt húznak. Ennek a kürtnek *gordótülök* a neve. A gordótülök szájáról lóg egy

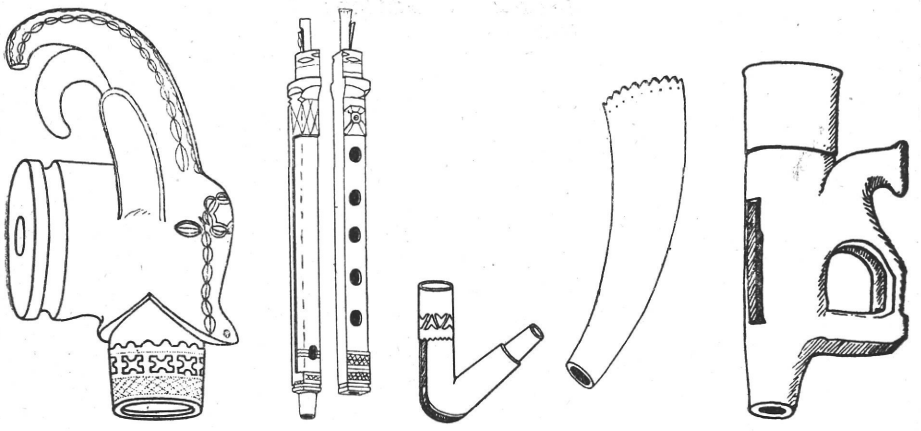

10. á. Dudáló palóc juhász Szécsény környékéről. (A gordószár a síptőke szarva közé vetve.) *Schuchmann Zoltán* felvétele.

rendszerint színes pamutból kötött bojt, a *csömbő*, melyet a dudás dudálás közben hol a tülök szájába dobja, hol kiveti onnan. Ezt a műveletet a „hang színezésének" mondják. Egyébként a gordó megszólaltatása úgy történik, hogy a tömlőből kiszorított levegő a gordótőkében levő kóctömegen és a fiókon át a gordószárba nyomul és ott a gordószár hosszúságának megfelelő mély vagy még mélyebb hangot ad. A hang mélységét a gordó szárainak széthúzásával vagy összébbtolásával lehet szabályozni. Ha a gordóra nincsen szükség, ami rendszerint a *dudapróba* alkalmával szokott bekövetkezni, a gordót tartó lábcsonkot többszörösen megcsavarják, miáltal a levegőnek a tömlőből a gordóba való áramlása megszűnik.

Külön megtárgyalandó kérdés itt, hogy a gordó szára miért áll több darabból? És hogy a hosszú gordószárral mi történik dudálás közben? Palóc dudásaink szerint a gordószár elsősorban azért áll több darabból,

mert így könnyebb a gordónak részenkint való fúrása, faragása. Másodsorban azért, mert a több darabból álló gordó adott esetben könnyen szétszedhető és a duda egyéb alkotórészeivel együtt, kendőbe kötve kis helyen, kényelmesen szállítható. Harmadsorban azért, mert a több darabból álló gordószárat, a már fennebb letárgyalt oknál fogva, a csapok segítségével szabályozni is lehet. Az összecsapolt gordószárat pedig, hogy ne lábatlankodjék, dudálás közben vagy átvetik a vállon, vagy a kecskefej formára faragott síptőke két szarva közé dobják. (*Herman Ottó* a palóc dudán a kecskefejet tót hatásnak tekinti, mert, szerinte, az Alföld dudásai mást faragnak, tudniillik kos- és emberfejet. Lexikonaink szerint a dudán a kecskefej a hegyi pásztori életet jelzi. Megfigyelésem az, hogy a palóc dudán a

11. á. 12. á. 13. á. 14. á.

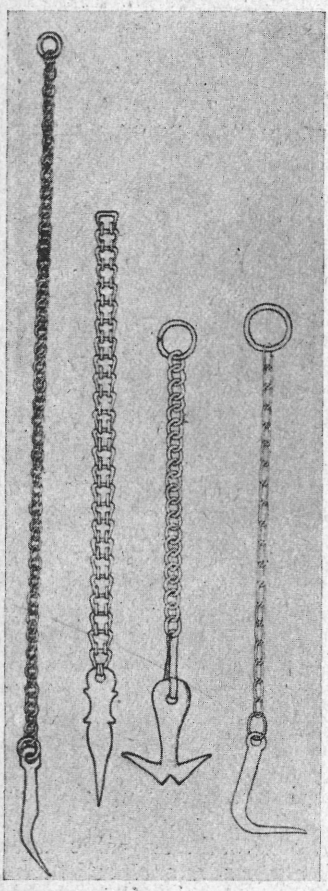
11. á. A síptőke.
12. á. A sípszárak a nádsípokkal.
13. á. A sípszárpipka a pipkatülökkel.
14. á. Alakos pipka.

kecskefejnek nincsen faji vagy jelképi jelentősége, hanem azt csupán a fentebb érintett gyakorlati célból faragják.)

A dudaszerelés tudománya a síp fölrakásában tetőzik. A palóc duda sípjának alkotórészei a *síptőke* a két *nádsíppal*, a *sípszár*, a *sípszárpipka*, ennek *pipkatülökjével*. A síptőkét rendszerint erős, tartós, de jól faragható fából — juhar, szilva — fúrják, faragják és pedig művésziesen, kos- vagy kecskefej formára. Rátarti dudások a fejet rézlemezekkel, rézgombokkal, tükrökkel is ékesítik. A síptőke szájrészét, a szétrepedés megakadályozása céljából, cinnel gazdagon és csinosan megöntik. A síptőkét a bárány nyakarészébe zsineggel szorosan belekötik, előbb azonban a tömlőbe vesző nyílását tüllel beborítják, hogy a levegőnek a tömlőből való kiáramlását a sípszár előtt mérsékeljék. A síptőkének a tömlőbe való bekötésével a tömlő nyílásainak bezárása tökéletessé válik.

A sípszár mindig kétcsövű és bodzafából vagy szilvafából készül. (Ha a sípszárat, valamely oknál fogva, két darab fából kell faragni, akkor a sípszárakat „összepászítják" és szorosan egymáshoz kötik.) Az egyik cső a *prim*, a másik a *kontra*. A csöveknek a síptőkébe szorított felső végébe egy-egy kemény hegyinádból vágott síp van dugva, melyek a tömlőből kiszorított levegőt a csövekbe továbbítják. A nádsípok hangrezgésének megakadályozása céljából a sípok nyelvére kevés viaszt ragasztanak.

A sípszár hossza, a síptőke szájától a sípszárpipkáig számítva, *egy arasznyi*. Ezen az arasznyi távolságon helyezik el azokat a lyukakat, amelyek a dallamot szolgáltatják. A lyukak sorrendje, felülről lefelé haladva, a prímcsövön a következő: *bolhaluk* — ez „alattomos hangot ad", a dudások ezen szoktak „cifrázni" —, *fölkiáltóluk* — ez „magos hangot ad" —, *másodikluk* — ez a „közhangot adja" —, *váltóluk*, *kontraegyenlítő*, *hangjátszó*. A hat lyuk közül az első egészen apró, alig látható, a második, harmadik és negyedik egyformán tágas, az ötödik a legtágasabb, a hatodik ennél szűkebb. A prímcső másik oldalának legfelső részén, szemben a bolhalyukkal is van egy tágas lyuk, a *sikajtóluk*, — ez „sikító hangot ad". A kontracsövön mindössze egy lyuk van, legalul, a pipka fölött, neve: *kontraluk*. A lyukaknak egymástól való távolságára nincsen kimondott szabály, ezt régi és új tapasztalatok, meg a gyakorlat határozzák meg. A kontracső végén levő csapra húzzák föl a *kontrapipkát*. A kontrapipka tökéletes mása a gordópipkának, mégis azzal a különbséggel, hogy amannál jóval kisebb. A hangszínező pamutcsömböt a kontrapipkánál is megtaláljuk. (A kontracső végére, tülök helyett, alakos pipkát is szoktak húzni, de a fából faragott alakos pipka nem ad olyan tiszta hangot, mint a tülök.)

15. á. Lyukigazító saskörmök.

A sípszár fölszereléséhez rendszerint még egy *lukigazító* is tartozik, mely a sípszár oldalára erősített zsinóron vagy láncocskán függ. Szaruból vagy rézlemezből sasköröm formára vágott horog ez — amiért *saskörömnek* is nevezik — és a sípszár hangolására (stimmelés!) való. A dudás a sípszár lyukait, amelyek részben viasszal vannak eltömve, dudálás közben a lyugigazítóval szabályozza, tágítja. Ezt a műveletet, amelyre a gordóval való összehangolás miatt van szükség, *hangváltásnak* nevezik.

*

Ma, a nagy pénztelenség idején, amikor a szegény lakodalmasok, farsangolók a cigánybandákat nem tudják megfizetni, Nógrád megye falvaiban mintha megint fölvirradt volna a dudának. Dudások, akik már régen szögre akasztották a dudát, megint fújni, nyomkodni kezdik az összeaszott tömlőket és rég elfelejtett futamok hangzanak föl a gerendás szobákban: a *lassú*, a *forgós*, a *dobogós*, a *verbunkos*, a *keresztes*, a *pásztoros*, meg a *kukorgó*. Ez a jelenség azonban ne tévesszen meg bennünket, mert a duda napjai, fájdalom, meg vannak számlálva. Nem éppen az érdeklődés hiánya miatt, hanem inkább azért, mert elfogynak a régivágású pásztorok, akik magukban hordozzák a dudacsinálás tudományát. Elszomorodva látom, hogy a gazdák garasoskodása miatt Nógrád megyében is hogyan kerül cigánykézre a pásztorkodás. Már pedig a cigány nem szereti a dudát. Sohasem is szerette! Azt a csárdát, ahonnan a duda sivalkodása, nyekegése kihallatszott, a muzsikuscigány messze elkerülte. Igaza is volt! Mert ahol két dudás nem férhetett el egymástól, hogyan fért volna ott el egy dudás, meg egy cigány?

Madarassy László.

Szántás faekével Zalában és Somogyban.

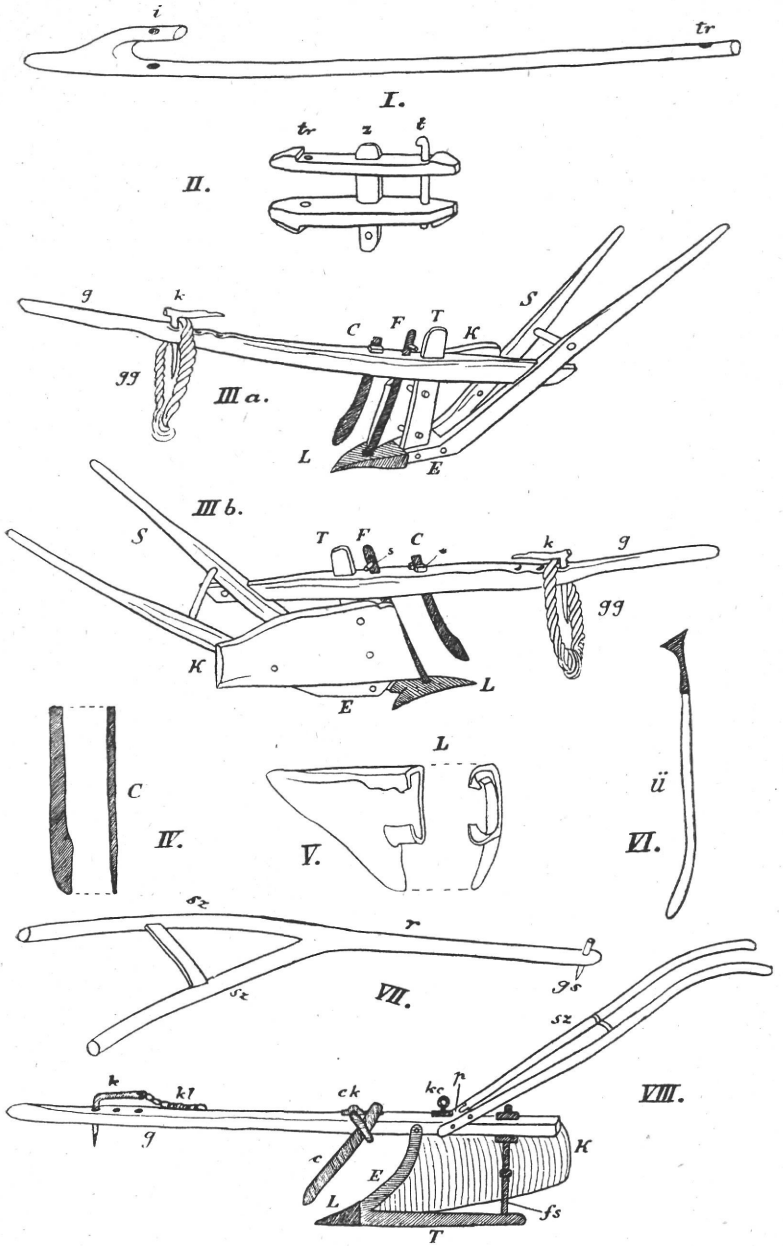
Szántani régente csak ökörrel szoktak, de vagy negyven év óta a tehenet is befogják. Többnyire szilaj ökröket tartottak; ezek mellett a kistermetű, rövidszarvú horvátországi *„rác marha"* is elterjedt volt. *Marócon*, Zala megyében a szántófelszerelés tartozékai voltak: *iga, torzsolla, körpöllü, taliga, gúzs, faeke, isztike, ekelő, fehértarisznya* az ékkel, rövidnyelű *kis balta.*

Az iga úgy nagyságra, mint alakra, miben sem különbözött a mai Zalában elterjedt igától, ezért leírása mellőzhető. A *torzsolla* (ténzsola) 2·5 m hosszú rúd, amelynek első vége kampós volt (kampósra nőtt fából kifaragva). Rendszerint szívós fából készült (*kokasfa* = juhar, bükk, *lúdlábfa*, szilfa). A kampóban alul-felül lyukak voltak, ezekbe erősítették be a fából való *igaszëget*. A torzsolla alsó végén levő lyukba szintén faszög került, a *torzsollaszëg*, amely a torzsollát a körpöllüvel kötötte össze. A körpöllüt (< német *Körbel*) Marócon elvétve még ma is használják. Lispén *csikati* volt a neve. Hogy könnyű legyen, rendesen *nyírfa*ből faragták. A körpöllü két egyforma, egymással párhuzamos helyzetű koloncból állt, amelyeket a közepén egy rájuk merőleges rudacska, a *záp* fogott össze. A körpöllü elejére lyukak voltak fúrva a torzsollaszëg, hátul pedig a *taligaszëg* számára. Ez utóbbi kapcsolta össze a körpöllüt az eketaligával. A körpöllü rendeltetése az volt, hogy megakadályozza az eke felfordulását kanyarodások, fordulások alkalmával; azonkívül megóvta ilyenkor az ökör hátsó lábát a feltöréstől. Szentandorjánban szintén használták régente a körpöllüt a torzsollával együtt, de nemcsak az ekéhez, hanem a *szánkó*hoz is. Eddig még nincs rá adat, hogy a körpöllüt Somogyban is használták volna, legalább Belső-Somogyban az öregek nem tudnak róla.

Az *eketaliga* fából volt; *sín* nem volt a keréken. A taliga többféle nagyságban készült, mert az eke is különböző nagyságú volt. A *hajszáskerék*, amelyik a barázdában járt, akkor is nagyobb volt, mint a *csáskerék* (bal). Ha lóval szántottak, ami Belső-Somogyban már régen sem volt ritkaság, a hajszáskereket *rudaskerék*nek hívták. A tengely a *vánkos* furatán ment keresztül. Végén a kerékszög volt, amely a kerekek kicsúszását akadályozta meg. A vánkos jobb oldalából nyúlt előre a *vezérfa* (taligarúd). Ennek a végén lyuk volt a *taligaszeg* befogadására, amely a körpöllüt hozzákapcsolta. Az a félköralakú léc, amely a vezérfát a taligavánkossal összekötötte, a *cságítú* („váltsd el azt a cságítút", „válts a cságítún"). A vezérfa a vánkoshoz faszeggel volt forgathatóan odaerősítve. A taligaszeglyuktól beljebb még egy fúrt lyuk volt; az ide bedugott faszeg kötötte össze a vezérfát a cságítúval. Ez utóbbinak öt lyuka volt. Ezek bármelyikét be lehetett kapcsolni a vezérfába és ezáltal az utóbbi és a vánkos közti szöget lehetett változtatni és ezzel a barázdában járó hajszáskereket kifelé vagy befelé irányítani, hogy az ekét jól vezesse, vagyis a helyes irányban tartsa.[1] Ha a szántóföld belsejében szántottak, akkor a fordulásnál mindig *csára* fordították a taligát, ha pedig a szélen szántottak, *hajszára.*

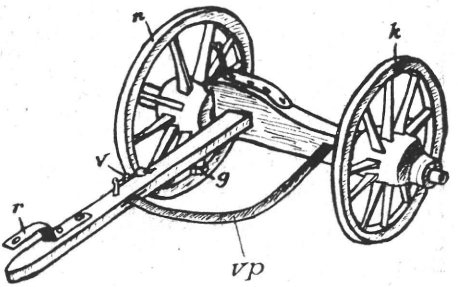
A régi eke farészei: a *szarvak* az *ekefejjel*, a *göröndöly* (Zalában *gerendű*), az *eketüdők* (köldök) és a *kormány*. Vasrészei: a *csótár* (csoroszla), a *főkötő* és a *lemezvas (laposvas)*. Mind a hármat a falusi kovács csinálta. Az ekeszarvak az ekefejjel egy darabból készültek. Ez utóbbinak a végére volt a lemezvas *ráhúzva*. Az ekeszarvat többféle fából faragták. Somogyban leginkább gyertyán-, gelegenye- vagy nyírfából, Zalában inkább bükkfából. Az ágnak természetesen görbült részéből faragták az ekefejet; két fele két-két faszöggel volt egymáshoz szögezve. A *császarv* közepe

[1] Ezért az ekét szántás közben mindig jobb felé tartották.

1. á. *I.* = torzsolla, *i* = igaszeg, *tr* = taligarúdszeg. Hossza: 246 cm. *II.* = körpöllü, *tr* = taligarúdszeg, *z* = záp, *t* = torzsollaszeg. Hossza: 45 cm. *III. ab* = faeke, *g* = göröndöly, *k* = kakasszeg, *gg* = göröndölygúzs, *C* = csótár, *F* = főkötő, *T* = tüdök, *K* = kormány, *S* = szarv, *s* = sasóka, *E* = ekefej, *e* = ék, *L* = laposvas, *IV.* = csótár, *V.* = laposvas (lemezes vas), *VI.* = üsztöke, *VII.* = csúsztató (ekeló), *gs* = gúzsszeg, *r* = rúd, *sz* = szár, *VIII.* = cenki eke, *k* = kakasszeg, *kl* = kakasszeglánc, g = göröndöly, *c* = csótár, *ck* = csótárkapocs, *L* = laposvas, *T* = talp, *E* = ekefej, *K* = kormány, *Sz* = szarv, *kc* = ekekulcs, *p* = pánt, *fs* = faroksróf.

táján vágott résbe erősítették a göröndölyt. A jobb szarv volt a *kormánytartó*. A két szarvat a göröndöly felett vízszintes helyzetű pálca kötötte össze. A göröndöly rendszerint bükkfából készült, néha nyírfából. Elülső harmadában egymás mögött három lyuk volt a *kakasszög* (Zalában *gerendűszög*) részére. Ha a taliga felé az elsőbe tették a kakasszeget, akkor az eke mélyen szántott. Ehhez a művelethez azonban az is szükséges volt, hogy a főkötő sasókáját a magasabb lyukba helyezzék, amikor a csótárt is lejjebb kellett ereszteni egy kevéssel. Ez esetben a laposvas mélyebben ment a földbe. Ha a föld puha volt, hátrább tették a szöget, mert az eke úgy is *mögjárta*. Ha *nagyon vékonyan* akartak szántani, akkor a leghátsó lyukba került a kakasszeg. Ha *vetőre* vagy *keverékre* szántottak, előbbre tették a szöget, mintha pl. gyepet szántottak. Rendesen az első és második szántás volt mélyebb, mint a harmadik. A kakasszeg kampósan görbülő ágdarab volt. Ebbe akasztották a *gúzst* (Zalában *gúzsláncot*) vagy *göröndölygúzst*, amellyel az ekét a taliga vezérfájához kapcsolták. Ez Zalában *nyírfa-* vagy *fűzfaculák*ból, vagy *iszalag*ból, Belső-Somogyban gyertyánvesszőből vagy vadszőlővenyicséből készült koszorús fonadék volt, amely egy nyáron át eltartott. A göröndöly második harmadában egymás mögött három rés volt. Ezeken dugták keresztül a csótárt, főkötőt és az eketüdököt. Az eketüdök tölgyfalécvolt. A göröndöly és az ekefej a középen ki volt vésve és ebbe a résbe szorosan beilleszkedett a tüdök. A *kormány* bükkfadeszkából készült és oly módon volt felerősítve, hogy az eleje a főkötőhöz símuljon. Ez utóbbi mögött volt a tüdök, amelyhez a kormányt két faszeg erősítette. A kormánydeszka nem volt görbült felületű, mint a mai, hanem sík volt. Úgy volt elhelyezve, hogy a lemezvas felett hozzáhajolt a főkötőhöz és helyzeténél fogva maga előtt félretolta a földet, ha az eke szántott. Hátsó része a jobb (hajszás) ekeszarv külsejéhez volt faszeggel odaszögezve. A főkötő *másfél sukk* (kb. félméter) hosszú, vasból való lemezes pálca. Felső vége a tüdök elé, a göröndöly résén volt átdugva. Alsó része át volt vezetve a lemezvas nyílásán. Ez alatt *mög volt gombosítva*, hogy vissza ne csúszhasson. Felső végén ki volt lyukasztva és a két lyuk valamelyikébe dugott *sasóka* (keresztvas) tartotta. Közvetlenül a főkötő előtt volt a *csótár*, amelynek felső része szintén a göröndöly erre szolgáló résébe volt beleszorítva. Ez alakra nézve hasonló volt a mai csoroszlához. Ha elvásott, a kovács megmelegítette és kikalapálta. A szántáshoz a *fehér tarisznyá*ban (ruhából készült tarisznya) egész csomó *éket* volt szokás kivinni. A csótár ugyanis a göröndöly résébe ékekkel volt beleszorítva. A hajnali nedves levegő az éket megduzzasztotta; később kiszáradt és meglazult vagy kiugrott. Mivel ez gyakorta megesett, előre gondoskodni kellett tartalékról. A *lemezvas (laposvas)*[2] háromszögalakú volt, a hegyével ellenkező részen lefelé türemlő köpűvel. *Szárnya* jobbra, a kormány felé nézett és tompább volt mint a hegye. A lemezvas bal oldalán lyuk volt a főkötő befogadására.

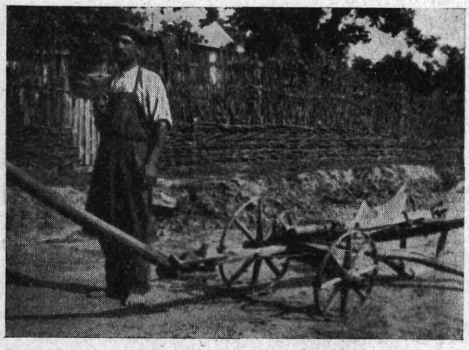
2. á. Eketaliga. Berzence (Somogy m.). *r* = rúdfej, *v* = váltólánc, *vp* = váltópáca, *g* = gúzstartó csavar, *n* = nagyobb kerék, *k* = kisebb kerék.

A fönnebb leírt egyoldalú típusú ekére jellemző a rövid ekefej, erős tüdökkel kapcsolatban. A csótár a göröndöly közepén ment át és moz-

[2] Bolgár neve *lemeš (Ecsedi: Ért. 1928 : 79.)*

dulatlanul rögzített. Ugyancsak szilárdan leszögezett a kormány is. A lemezvas *egyoldalú köpüs ekevas*, amely típus Magyarországon[3] és Közép-Európában több helyről ismert. *Vakarelszky* szerint[4] ez az aszimmetrikus típus valószínűleg nyugatról jött és római eredetű. Ezen a vidéken a lankás, szelíd lejtésű domboldalakon váltóekére nincsen szükség; ez lehetett az oka annak, hogy miért terjedt el az egyoldalú eke használata errefelé.

Nemespátrón 1860 táján két *ekecsinyáló* volt. A 82 éves *Szakáll Samu* apja volt az egyik. Szerszámai ezek voltak: *faragófejsze, csomakfejsze, szekerce, 2—3 véső, 3—4 cigányfúrú* és a *szíjókés* (vonyókés). Először a fejszékkel, szekercével kinagyolták a fát, azután a szíjószéken (faragószék) *kisimították*.

3. á. Torzsolla, körpöllü, taliga, cenki eke és ekeló. Maróc (Zala m.).

Az *üsztöke* (Zalában *isztike*) rendes bothosszúságú volt, mogyoró-, gyertyán- vagy bükkfanyéllel, amelyre a kovács vasbádogból való hüvelyt húzott és folytatásképen háromszögletű vaslapot kovácsolt rá. Ha a föld puha volt, a sár folyvást odaragadt a kormányhoz; az üsztökével tisztították le róla. Csurgónagymartonban a marhák hosszúra nőtt *körmét* forró üsztökével sütötték le.

A *csúsztató (ekeló)* elől rúddal bíró kétágú szerszám volt, a rúd végén lyukkal, amelybe faszeget tettek. Ebbe kapaszkodott a taligagúzs. A csúsztató két ága közé keresztben álló léc volt beeresztve, amely azokat összekötötte. Ha szántani mentek, erre fektették az ekét, a csás oldalával lefelé, szarvát hátrafelé fordítva. Ágai és a rúdja külön-külön egy méter hosszúak voltak. Az újabb időben készült ekeló már rúdnélküli. Surdon régente csúsztatót nem használtak, hanem az ekét fektették a taligára, ha szántani mentek.

A 70-es évek vége felé tűntek fel ezen a tájon az első vasekék, a *cenki eke*. Taligája kerekei ugyan fából voltak, de már sok volt a vasalkatrész rajta. Úgy ezeket, valamint a farészeket is a falun csinálták. A cenki ekénél már csak a göröndöly és a szarvak voltak fából. Kormánya domborúan hajló vaslemez. Az ekefej a főkötő helyét foglalja el, össze van kovácsolva a talppal. A kakasszeget lánc köti a göröndölyhöz, a csótárt a csótárkapocs. A göröndölyt a *faroksróf* erősíti a talphoz. A *főkötő* mögött a göröndölyön van az *ekekulcs*. Ma már ez az eketípus is kiment a divatból.

Seemayer Vilmos.

[3] *Bátky:* „Útmutató" I. t. 9. sz.
[4] *Ért. 1931 : 67.* (4. á. 3.) 70—71.

A magyar kétrúdú szekér eredete és a régi magyar ajonca szekér.

A kétrúdú szekér magyarországi elterjedéséről keveset tudunk. Közli *Ecsedi* a debreceni fogatokról írt dolgozatában *(Ért. 1911 : 38—39.)*.[1] Az 1. ábrán bemutatott szekeret a hevesmegyei Felsőtárkány községben fényképeztem le 1933 nyarán. Debrecentől Szatmár megye szamosmenti részéig, Zemplén megyében a szegénység körében használatos. Erdélyben az oláhok és a székelység kivételével általában használják. Az utóbbiaknál Háromszékben és Aranyosszékben szórványosan látható. Megvan a moldvai csángóknál is.[2]

Mielőtt ezeket az adatokat a régiségben előforduló adatokkal összevetnénk és jelentőségüket tárgyalnánk, nézzük Magyarország területén kívül hol, merre fordulnak elő.

Már az első körültekintésre megállapíthatjuk, hogy a kétrúdú szekér Észak- és Kelet-Európa népeinek közlekedő és szállító eszköze. Használják az oroszok, lengyelek, lívek, észtek, lettek, finnek (l. *Zelenin, Moszýnski, Bielenstein, Sirelius* néprajzi kézikönyveit, azonkívül *Buschan:* Illustr. Völkerkunde, II. 2., *I. Manninen:* Die finnisch-ugrischen Völker, 1932. 136. stb.). Hogy azonban hajdan nagyobb területen el lehetett terjedve, bizonyítja az, hogy Európa elmaradt vidékein: Stájerországban, az Alsó-Engadin völgyében, általában az Alpok zugaiban még lappanganak ilyen szénahordó szekerek, ahol tehenet, lovat egyformán fognak bele (l. pl. *F. G. Stebler:* Alp- und Weidewirtschaft, 305.; *D. Baud-Bovy:* Schweitzer Bauernkunst, 100., 130. á.; *J. Brunhes:* Geogr. humaine de la France, II. k. 209. skk. 1. stb.). Ezekre később még visszatérünk.

A szekértípus világosan bizonyítja, hogy a szekér tulajdonképen két talyiga összetételéből keletkezett (l.: *Ecsedi, Ért.* 1911 : 38. és részletesebben *Györffy* véleményét: *Magy. Népr.* II. 271.).[3] Szerintünk a szekér két rúdja a talyiga két rúdjának emlékét őrzi. Mivel a kétrudas szekér a fenti népeknek ma is jellemző szállító és közlekedő eszköze, azon a nézeten vagyunk, hogy *ennek a szekértípusnak* a talyigából való kialakulása lengyel-orosz területen, aránylag nem régen történt. A délszlávok az itt tárgyalt típust nem használják s így valószínűleg csak jóval a szláv szétválás, az V—VI. sz. fordulója után történhetett meg az átalakulás, s hogy a mai napig tartja magát a kezdetleges szláv népi kultúrát figyelembe véve, könnyen érthető. Tudtommal a Balkánon tipikusan régi formában csak Észak-Bulgáriában járja, ahová orosz földről nyomulhatott be. *Szilády* ezt a kétrúdas szekeret „oroszos abroncsrudas szekérnek" mondja.[4] Észak-Bulgáriában, Ruscsuk vidé-

[1] Szerinte szegény emberek, főleg iparosok járműve és újabban használatos. A régiségbeli adatokat is szemmeltartva azt gondoljuk, hogy hagyományosan készültek.

[2] *Dr. Gönyey Sándor, dr. Viski Károly, dr. Strömpl Gábor* és *Lükő Gábor* uraknak, akik a szekér hazai előfordulására vonatkozó adataikkal támogatni szívesek voltak, e helyen is hálás köszönetet mondok.

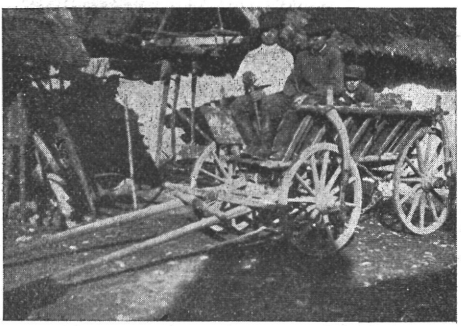
[3] *Györffy* elgondolása a szekér és talyiga szerkezetének összevetésén alapszik.

[4] *Szilády:* Bulgária, Bp. 1931. 13. *Györffy Istvánnak* a Nemzeti Múzeum Néprajzi Tárában őrzött bulgáriai fényképfelvételei között igen szép szekérképek is vannak. Bulgáriára vonatkozólag elsősorban ezek tájékoztattak. A bolgár kétrudas, ekhós szekerek, amelyek a Balkán-hegységtől délre is megvannak (*Szilády:* i. m. 128.), szerintünk semmiféle összefüggésben nincsenek az itt tárgyalt ősi szekértípussal. Ilyen kifinomult, a tengelyeken rúgóval ellátott kétrudas járművekkel Budapest utcáin és szerte az országban lépten-nyomon találkozunk.

kén törökök és bolgárok kezén egyformán otthonos. A horvátok és szerbek egyrudas szekeret használnak, mint általában a balkáni népek.[5]

A két rúd közé való befogást, a két rúd alkalmazását, északi szláv kultúrkörökhöz tartozó területeken, a gazdasági szerszámoknál, ekéknél, boronáknál is láthatjuk. A lengyel-orosz *szoha* eketípus bizonyos fajtáinál is két rúd közé fogják a jószágot. Tárgyi szempontból fontos, hogy az egyrudas szekér rúdjának neve a németből került át a szláv nyelvekbe (lengyel *dyszel*, orosz *dýšló*, rehér orosz, kisorosz *dýšel*, *német* ‚Deichsel', *Berneker:* Slav. Etym. Wb. stb.) s ez szerintünk a kétlovas befogás nyugatról keletre való terjedésének is egyik bizonyítéka. Azt gondoljuk, hogy az egylovas befogás hazája valahol lengyel-orosz területen lesz.

A kétrudas szekér a mondott szláv területről fokozatosan terjed a szomszédos népek közé. A finneknél az ország keleti részében honosodott meg. Meglepő, hogy igen későn, csak az 1779. év táján készítettek először ilyeneket a kajaani-i zuhatagok mentén kátrány és csónak szállítására. Dél-Karjalában a XIX. sz. legelején kezdték használni. A finn szekerek orosz minta után készültek, amit a szekér *roskat* és *rospuskat* neve is bizonyít.[6] Bizonyosan orosz területről került a baskírok és a turkesztáni kirgízek közé, a kétkerekű arabák birodalmába. A baskír szekérnél azonban már csak a rúd szerkezete emlékeztet az orosz szekérre. A szekér felső része egészen más. Legszembetűnőbb rajta az, hogy az oldalak fonott vesszőből készülnek.[7]

1. á. Kétrúdú szekér. Felsőtárkány (Heves m.).

Természetesen egy ősi négykerekű szekértípus jóval előbb ismeretes volt Európában. Kimutatható már az északi bronzkori kultúrákban. Ebbe az ősi formájába ökörpárt fogtak (*Ebert:* Reallex. XIV. 234.). *E. Wahle* szerint, akinek tömör összefoglalása elsősorban *Hahn* elméletein és megállapításain alapszik, a négykerekű szekér, mint az ekés kultúra egy eleme, Elő-Ázsiából került Európába, az ekével, vagy még az eke előtt. *(U. o.)*

A magyar régiségben előforduló *ajonca*[8] szekérről megállapítható, hogy kétrudas szekértípus lehetett (első adat 1336), amelybe csak egy lovat fogtak (*Századok*, XXVII. 1893. 167., 323.; *M. Gazd. Tört. Szemle*, V. 1898.

[5] *Nemzeti Múzeum Néprajzi Tárának* fényképgyüjteménye, *Buschan:* i. m. II. 2., 396., *Zbornik za narodni život i običaje*, II. 1897. 241., XVI. 1911. 225. A Balkánon és a mediterrán népeknél úgy látszik, hogy a kétkerekű talyiga is ősi formájában egyrudas, l. pl. *Nopcsa:* Albanien, 1925. 138., *Buschan:* i. m. II. 2., 293., 294—5., *Arch. f. Anthropologie* XXIV. 1897. 216. skk. l. Két rúddal vannak ellátva a délolasz, sziciliai és a különböző francia talyigák, l. pl. *Buschan:* i. m. II. 2., 271., J. *Brunhes:* i. m. 209. skk. l. Ezek a kétkerekű járművek a Mediterrántól széles övben szélső Kelet-Ázsiáig nyomulnak s végeredményben ebbe a csoportba sorolhatók az emberek által vont riksák is. Emberi erővel húzott szekérre Európában is bőven akad példa, l. pl. Kun László szekere. 1686-ból képes ábrázolás tanuskodik, hogy a Felföldön négykerekű szekeret húztak emberi erővel. *(Medvecký:* Detva, Monografia, 1906. 36.)

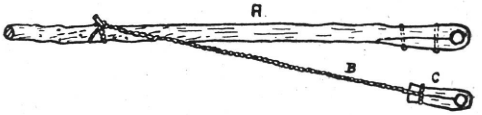
[6] *U. T. Sirelius:* Suomen kansanomaista kulttuuria, I. 401.

[7] *Nemzeti Múzeum Néprajzi Tárának* fényképgyüjteménye és *dr. Tagán Galimdzsán* úr szíves közlése.

[8] Az ajonca szó szláv megfelelőire l. *Etym. Sz.* és *Miklosich:* Etym. Wb.

238.).[9] Az *Etym. Sz.* ezt határozottan állítja is és azt mondja, hogy „a rudas és ajoncás szekér között az volt a különbség, hogy a rudasnál két ló volt egy rúd mellé fogva, míg az ajoncásnál két rúd közé egy ló". Ilyen ajoncás szekereknek tekinthetjük *Bertrandon de la Broquière* 1433-i utazása alkalmával látott szekereket, amelyekről többek között így ír: „Magyarországi utazásom alatt gyakran találkoztam szekerekkel, melyeken hat, hét vagy nyolc egyén ült és mindezt *egyetlen ló húzta*, ugyanis ha nagy útra indulnak, egy lovat szoktak befogni. A hátsó kerekek magasabbak az elsőknél."[10] Ha ezeket a szekereket valóban egy ló húzta, akkor sehogysem képzelhetjük el a befogást másképen, mint két rúd közé. Hogy egy rúd mellé fogták volna a lovat, mint azt ma a szegénység teszi, egyáltalán nem valószínű.

Ezek után azt tartjuk, hogy mai kétrudas szekereink lengyel-orosz területről kerültek magyar földre, mint ajoncás szekerek már a XIV. sz. előtt. Minden valószínűség szerint az északon megforduló kereskedők hozták magukkal, de mivel olyan szekérfajtáról van szó, amelyik a nagy és távolsági kereskedelem formája, nagysága stb. miatt nem játszhatott olyan szerepet, mint más szekérfajták (pl. a mázsaszekér); azt is gondoljnk, hogy a kultúrtárgyak terjeszkedésének dinamizmusa alapján jutottak át a Kárpátokon. nem egy szűkebb útvonalon, hanem széles övben, de az ország keleti részénél nem igen tudtak tovább terjedni. Ezen a területen a szegénység körében megrekedtek s a mai kétrudas szekerek a régi ajoncás szekér maradványai. Természetesen a fejlett magyar szekerezést figyelembe véve, idők folyamán bizonyos átalakuláson mentek át. A szlávok rakoncáját (lengyel *ročki*, fehérorosz *rùčki*, *rùčka*, ukr. *rùčki*, *ручýci*, *ручýcjá)* a német eredetű lőcs váltotta fel.[11] A rudat a tengely és a rengely fölé szerelt *vánkos*, *párna* vagy *símely* közé illesztik, míg a szláv szekereknél a rúd meghajlított végét vagy az arra szerelt vasat ráhúzzák a tengelyre, amelyen felfle mozgatható (2. á.). Ez utóbbi mód megvan a moldvai csángóknál is, ahol a rudat *holuba* (fehér orosz *ahlóbli*, *halóbli*, ukr. *ohlóbli*, *holóbli*, lengyel *ahłóbla*, *ahałóbla*, orosz *oglóbli*, *golóbli*)[12] néven ismerik.[13] Hogy a rúd

2. á. A lengyel kétrúdú szekér rúdjának szerkezete (*Cz. Pietkiewicz* után). *A* = ahłóbla, *B* = atósa, *C* = pryatósnik.

[9] *Domanovszky* sz. „az ajonca kétkerekű volt". *Fejérpataky Emlékkönyv*, Bp. 1917., *Mázsaszekér*, 49. V. ö. ezzel szemben még *Glaser* véleményét: Nálunk a befogás módja szerint kétféle szekér volt: az egyesével fogott „ajonca", vagy — ahogy Bécsben nevezik — „Entzwagen" és a párosával fogott „rudas" vagy „Deichselwagen". Az előbbi könnyű szekér, melyet azonban meg kell különböztetnünk a taligától vagy „Karren"-től, miután a bécsi vámtarifa és a Schlägli szószedet is külön említi (*Glaser L.:* Dunántúl közlekedésföldrajza, 87. Kézirat a *Gazdaságföldrajzi Intézetben).*

[10] *Szamota I.:* Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten, 1891. 95.

[11] A *lőcs* szó eredetére nézve *Melichnek* a *Nyr.* XXVIII., 536. közölt véleményét fogadjuk el: A magyar lőcs egy középnémet, mégpedig középfrank *lîs*, *lîss* alakból való.

[12] A lengyel és orosz szekérrészek neveire l. *K. Moszyński:* Kultura ludova słowian, I. Kraków, 1929. 638. skk. l.; u. a.: Ethnogeographise Studien in Ostpolen, Krakau, 1929. 165—169.; *C. Pietkiewicz:* Polesie Rzeczyckie, Kraków, 1928. 198. skk. l.

[13] *Lükő Gábor* szíves közlése. — Érdekes, hogy lengyel és orosz területeken a lőcs és a rakonca mennyire hadakozik egymással. Vannak vidékek, ahol még csak a hátsó tengely lőcsös, az első rakoncás, vagy a lőcs nem a szekéroldalhoz, hanem a magasan kiálló rakoncához kapcsolódik (l. az idevonatkozó idézett munkákat). Ugyanilyen jelenséggel találkozunk a székely szekérnél is. *(Ért.* 1932 : 10—19.)

feszesebben álljon, a következőképen járnak el: egy kötél egyik végét kb. a rúd közepére vagy feljebb, a másikat pedig a tengely végére kötik. Ez az eljárás még különösen a letteknél szokásos (*Bielenstein:* Die Holzbauten u. Holzgeräte der Letten, II. Petrográd, 1918. 549.). De általánosabb az, hogy a kötél végére a lengyeleknél *pryatóśnik*-nak nevezett fadarabot kötnek és ezt illesztik rá a tengely végére (2. á.). Ezt a fadarabot a csángóknál már vas helyettesíti és *posztoronka* a neve.[14]

A magyarországi szekereknél a ló a két rúd közé elhelyezett hámfa segítségével húz, míg a szláv kétrudas szekereknél ez a befogásmód ismeretlen.

Mivel a szláv *oje, ojnice* „rúd" szó átment a németbe és az osztrák németbe is (*Etym. Sz.*), *oynitz-wagen* alakja ismeretes porosz-lengyel vidékről (*Nyr.* XXVIII. 87., u. i. még *ojnicz-equus*, l. még *Fejérpataky* soproni németnyelvű közlését 1394-ből „Item von aym *a ůntzen wagen* geladen mit gesaltzen wischen"; *Mai városok régi számadáskönyvei*, Bp. 1885. 145.) valószínűnek tartjuk, hogy a németek is átvették s ezek azok a szekerek, amelyek a német vásárokon is megjelennek.[15] Talán innen szorultak be az Alpok zugaiba is. Ezeknél a szekereknél azonban már mindenütt germán befogásmóddal, az ú. n. *kumet* (Kummet) alkalmazásával találkozunk. Lengyel-orosz és észt-finn területen is használatos a kumet, de ez *elsősorban abban különbözik az alpesitől, hogy szétnyitható.* Szláv kultúrterületeken a kumet mellé még egy ívalakban hajlított fa (*Krummholz*, orosz *duga*, lengyel *duha*) is járul, amely befogásnál, a ló feje fölött elhelyezve, a két rudat tartja. *Gunda Béla.*

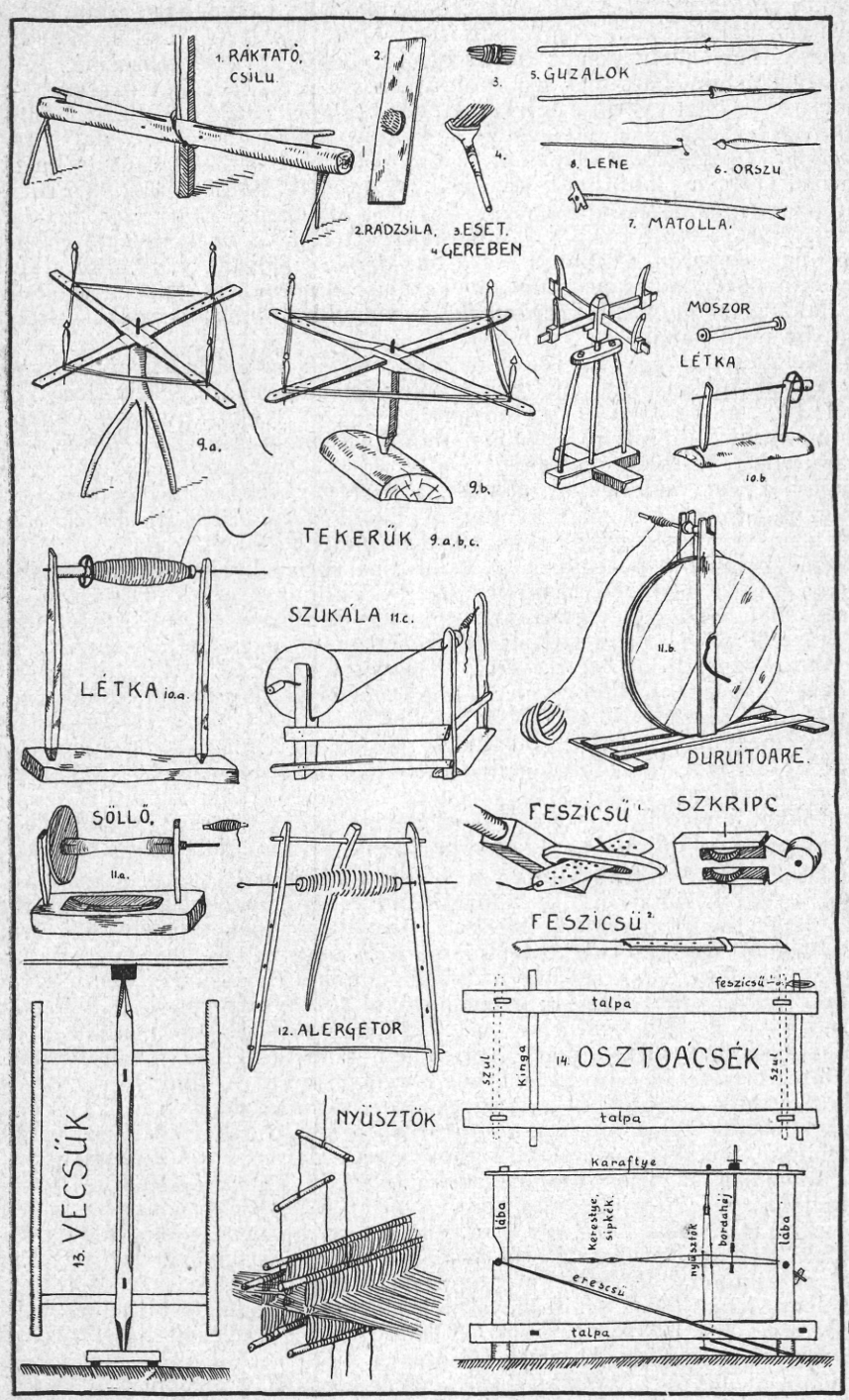
Moldvai csángók kendermunkája.

Alábbiakban csak az újabb, székely hatásoktól mentes románmegyei csángók közt gyüjtött adataimat közlöm. Informátoraim: Jugánban (Jugani) Beszlág Katyi (kb. 55 é., özv.), Baltyán Júzi (kb. 35 é.) és Antalucc Mária (kb. 20 é.), Kelgyeszten (Pildești) Mártinász Károl (16 é. tanító) voltak. Mindkét falu lakossága kétnyelvű. A term. techn.-at lehetőleg mindkét nyelven közlöm, először a magyar, utána zárójelben az oláh szót, mindkettőt dialektikus formában. (A magyar és oláh irodalmi nyelvek *cs*, ill. *cĭ* hangjainak megfelelő csángó és moldován jésített *s*-et egyszerűen *s*, ill. *ș*-sel jelölöm. A magyar és moldován *s*, *ș* hangnak *sz*, *s*, a *zs*, *j* hangnak *z* megfelelése a csángó dialektusban közismert. A *ti-*, *di-*, *të-*, *dë-* szótagok foghangjai erősen jésítettek, sokszor a *ty*, *gy* ejtésén túl *cs*, *dzs* féle hangokat hallunk, különösen Jugánban.)

A *kender (cânepă)* termelése a csángóknál ma is általános, míg a moldovánoknál nagyon ritka, *lent (in)* azonban már a csángók is alig termelnek, mert ez igen jó földet, sok trágyát kíván. Régen irtáshelyeken jól termett. Ma *gyapottal (bumbac)* helyettesítik a finomabb vásznakban.

A kenderföldek *(kendereszek, cânepișce)* rendesen az áztató közelében terülnek el. A kendert Szent-György napja körül *vetyik (se samănă)*. Egy gazda rendszerint egy-két *rudat (prăzină)* vet (kb. 28 rúd: 1 hold). A *magosz kendert (cânepă de toamna) hâlóndán* (mindkét nyelven), azaz tengeri közé vetik. A vetés után kb. 9 hétre Szt.-Péter, Szt.-János napja körül *tyépik (se culege), fejekbe (fuior) kötyik* s 2—3 napig aszalják *(se usucă)*, de ha sürgősebb dolguk van éppen, csak 2—3 hét múlva viszik

[14] *Lükő Gábor* szíves közlése.
[15] L. a *Domanovszky* által közölt metszeteket a *Fejérpataky Emlékkönyv*ben.

1. RÁKTATÓ CSILU.
2.
3.
5. GUZALOK
4.
8. LENE
6. ORSZU
2. RADZSILA. 3. ESET.
4. GEREBEN
7. MATOLLA.
9.a.
9.b.
MOSZOR
LÉTKA
10.b
TEKERŰK 9.a.b.c.
LÉTKA 10.a.
SZUKÁLA 11.c.
11.b.
DURUITOARE.
SÖLLŐ.
11.a.
FESZICSŰ 1.
SZKRIPC
FESZICSŰ 2.
12. ALERGETOR
feszicsű
talpa
szul
kinga
14. OSZTOÁCSÉK
szul
talpa
13. VECSŰK
NYŰSZTÖK
Karaftye
lába
keresztye. sipkék.
nyüszték
bordahúj
lába
eresctű
talpa

ásztatni (setochește). A jugániak a határukon lévő tavakba, a Sztániscséba, Kolákba, Bulbusikába, Rupturába *terityik* a kendert. Két végibe *karút (țărus)* ütnek, aztán földet hordanak rá, hogy a vízbe merüljön. A kelgyesztiek a falu alatt kígyózó Moldovára viszik kenderüket áztatni. Mivel a folyó vize igen gyors, a fejeket *kitákba (chită)* kötik — 12 fej: 1 kita — és kővel terhelik meg. Melegben 3—4, hideg időben 5—6 nap alatt *ázik ki* a kender. Próbaképen kihúznak belőle egy botot, kártágoskát, s ha törik és szála könnyen lefejthető, kiveszik, megmossák és *lábra teszik*, sátorosan széthúzkodva a fejeket, hogy *asszon* meg. Ha megszáradt, szekéren hazaviszik. Két rúd *helen* kb. 20 kita kender terem, s ez kényelmesen hazamegy egy szekéren. Otthon a belső *ográdában* (: udvar), vagy ahol a kettős ográdarendszer már megszűnt, a *kerben (gradina)* rakják le a kendert kúpalakú *grămădoskákba (grămadă)* s hegyükbe *popot, poposkát* ültetnek, hogy be ne ázzanak.

Kelgyeszten egyesek először *megbotolják* a száraz kendert, vagyis egy körülbelül 60 × 120 cm terjedelmű vastag deszkára fektetik és körülbelül 120 cm hosszú, a boldogabbik végén 7 cm átmérőjű *botolóval* jól megverik, többnyire azonban mindjárt *megráktasszák, leráktasszák*. A *ráktató (zghișulău, zghișilau)* összetöri a *kártágokat*, a kenderszárak kemény kérgét, melynek törmelékét, a *kártágoskákat*, a *pozsgyire* nagyját, ekkor már ki lehet rázni a kenderből. Ezután *letyilulják, lecsilulják* a kendert, azaz a *csilu (melița)* kése alatt meghúzkodják a fejeket s időnként kirázzák belőlük a pozsgyírét. A csilu csak abban különbözik a ráktatótól, hogy a kés keskenyebb hasítékba jár. A lecsilult kendert *megredzsilálják*. A *redzsilát (răgilă)* a városban veszik. Egyik végére gyakran *lépőt* ütnek. A *szösztől (călț)* megtisztított fejeket ezután *megpácolják (perie)*, azaz egy disznószőrből készített *esettel* (Kelgyeszten *páccal;* perie) erősen megkefélik. A pácot Kelgyeszten újabban *apró-redzsiláska* (finomabb, vékonyabb fogú redzsila) kezdi helyettesíteni.

A megpácolt fejeket megkötik. Most már meg lehet fonni őket, a szöszt azonban még meg kell *gerebelni (cheptena)*. Egyszerre két *gerebennel (cheptene)* dolgoznak. Az egyik gereben fogaiba akasztott szöszből a másikkal kihúzzák a *szálat*. Ami a gerebenben marad: a *buse (bușe)*. Ezt kézzel húzkodják ki és kendőbe teszik, míg megfonására kerül a sor.

Fonás előtt széthúzkodják a kendert, *kájernak* teszik *(caier)*, azaz *guzorra (guzal; furcă)* kötik, a guzal felső végéről lógó *mazdaggal*. A guzal alsó végét övükbe szúrják s állva, ülve vagy menetközben egyformán zavartalanul fonnak. Kelgyeszten ismerik a *lábguzalt* is. Így nevezik a talpas és kerekes guzsalyokat, azonban mindkettő ritka és új jövevény. A kézi *orszút (fus)* teknővájó cigányoktól *(lingurari)* veszik. Külön gomb nem jár rájuk. Míg nem elég súlyos, kézben tartják, majd mikor a rajta levő fonal elég súlyos már, észrevétlen könnyedséggel meghurkolják a fonalat az orsó hegyin és jól megpörgetve majd a földig eresztik azt. Mikor a hosszú fonal eléggé megsodródott, kifeszített hüvelyk- és kisujjukra szedik fel a fonalat s onnan szép símán tekerik fel az orszúra. A telefont orszúkat a gerendára vagy a pad alatt egy kis kosárba gyüjtik. Ha elfogyott az üres orsójuk, *felmatulálják, megmatulálják* a fonalat. A *matulla (răschitor)* Beszlág Katyi szerint 5, 7, sőt 9 *szingessz* is lehet, ami nem igen felel meg a valóságnak, mert a legnagyobb matola, amit errefelé láttam, 2·5—3 m körül volt. (A jugáni szumánár [szoknyaszabó mester] *szingje (cot)* 67·3 cm: az erdélyi sing 62·2 cm volt.) A hosszú motollára *léne (lene)* segítségével tekerik fel a fonalat, hogy ne kellien egyik végétől a másikig járkálni. A léne bot, egyik végén két drótkarikával, melybe a fonalat akasztják. Miután a motolláról levették, jól meghúzkodják a *mellékeket (zvmatate, caleapa)* és *keresztyét* megkötve *besavarják*. A busét néha az orszukról mindjárt *gomoljába (ghemi)* gombolyítják.

Mielőtt megszőnék, meg is *fehéritik (ghilesc)* a kenderfonalat. Reggeltől estig egy *seber* vízben áztatják a mellékeket, melyben kevés *várt (var:* mész) oltottak. Akkor egy *tekenyőben megtördelik, meglágyisszák,* majd fölteszik egy fára vagy egy székre, hogy a víz *leszürődjön* belőlük. Másnap egy *lepegyőskén* kiteregetik, *homuval* meghintik s a forró kemencébe szalmára rakják. A kemence száját betapasztják s csak három nap multán veszik ki a mellékeket. A hamut még a jugániak is a Moldva vizében mossák ki belőle, mert a kutak nem győzik vízzel. Ezután ismét *seberbe* teszik, *szappant, homut, várt, leszoárét (: lúg)* oldanak forró vízben s azzal locsolják. A seber *seberlábakon* áll, likja csak *sugával* (: tengeri csutkája) van bedugva, hogy lassan csorogjon. A lecsurgott vizet *gyázában* (dézsa) fogják fel és újra felforralva ismét rátöltik. Ilyenképen két nap *lúgozzák (lugzuieşce, şierbe)* a mellékeket, mialatt vagy 15-ször feltöltik a csebret, azután ismét a Moldovára viszik *ebríteni (clăti),* majd otthon *kötyílre* teszik és *megaszalják.* Ha megszáradt *papuszéba gyűtik, besavarják.*

Mikor szőni akarnak, *tekerőlevelekre* vagy *tekerűkre (depănătoare)* teszik a mellékeket. A levelek a *butukon* vagy *sögön* állnak *(butuc, sot).* Hosszúságuk mindig a matoláéhoz igazodik. A levelek lyukacskáiba orsókat dugnak s ezek köré feszítik a mellékeket, melyeknek *kerestyét* ekkor kioldják. A *moszorra (musor) létka (letca)* segítségével tekerik a fonalat. A létkát cigány kovács csinálja. Fanyelű nyárs ez kis, vasból való lendítőkerékkel, melyet csakugyan pecsenyesütésre is használnak. Tekeréskor a kis *létkaszékre (scaun)* állítják és tenyerükkel hajtják.

A moszorokat az *alergetorba (alergatroare)* fogják és egyszerre két vagy négy moszorról *vetyik* fel a *szállat* a *vecsűkre (urdzitor).* A régimódi vecsű „nem gyűl be": nem hajtható össze, ezért szélessége az ajtóét nem haladhatja meg. Általánosabb a kétrét hajtható újabb vecsű. Az oláhoknak állítólag nincs vetyűjük s a ház falára vetnek. A vecsű tengelyének felső végét az egyik gerendába illesztik, alsó vége alá pedig deszkadarabot illesztenek. Vetésközben a vetyű felső részin megalkotják a *kerestyét,* vagyis keresztezik a szálakat. A felvett szálat *felnyújtyák* az *osztoácsékbe, szövőbe (stacive,* újabban: *războiu).* Ennek két *talpa* van, melyeket egymástól a *kinga* tart a kívánt távolságban. Négy szegletén négy *lába.* Az első és a hátulsó pár egy-egy *szult (sul)* tart. A hátsó szul (henger) baloldali kiálló végébe jár az *erescső (slobodzitor),* egy kb. 2 m hosszú bot, melynek segítségével a szövőben dolgozó asszony ültéből megereszthteti a hátulsó szulon levő szálat. Az első szult a *feszicsű* 1. *(ţipinitor)* rögzíti. A jobb- és baloldali lábakat egy-egy *karaftye* (Jugán), *karatfa* (Kelgyeszt) köti össze egymással. Ezekről függnek a *nyüsztök (iţe),* szükség szerint 2, 3, 4, 5, újabban *szkripceken (scripţi),* gyakran azonban egy középen felfüggesztett botocska két végén mérlegszerűen. A nyüsztökről madzagon *lábituk talchiz)* lógnak a földre. Ugyancsak a karaftyéken lóg a *bordahéj (vatale)* is, benne a városon vett *borda (spate).*

A *szálat* (Jazu Porcului: nyúlász) (urzala) először a hátulsó szulra csavarják s közé *verdzsikákat, verdzseleket (vergele),* vékony hasított lécecket tesznek, a kerestye elé és mögé pedig *sipkéket* (Jugán), *ponkosztorokat* (Kelgyeszt) (: *fuşei* = két botocska) tesznek. Ezután behúzzák a nyüsztökbe, majd a bordába, végül egy *nedurár (nădurár)* nevű botra kötözik páronként a szálakat. A nedurárt három helyen az első szulhoz kötik.

Ha kenderszálat nyujtanak fel, azt állandóan *kenni* kell, különben „csúnyán szakad". A *kenőt* korpából csinálják, vízbe áztatva azt (Kelgyeszt), vagy lágy kenyeret sütve belőle, mely megsavanyodik (Jugán). Nyáron a kenő hamar szárad, azért a pincében állítják fel az osztoácséket. Gyakrabban gyapotot nyujtanak fel. Ez már fel van vetve papírhengerre s így sok fáradságtól kíméli meg az asszonyokat. Baj azért evvel is van,

mert a külföldi gyár majd két pászmával többet vet fel, mint amennyire a moldvaiaknak szükségük van.

A *beverő fonalat (bătătura)* megsöllik, azaz a moszorról vagy gomoljából a *söllő (sucală,* újabban: *durnitoare)* segítségével kis nád-*süvekre (țeji)* tekerik. A fonallal telt süvet *szuvejkába (suveica)* teszik. Ez alól-felül nyitott hajócska. Szövésközben a vászon szélességét fa- vagy vasból való *feszicsűvel* szabályozzák.

A gyapjú feldolgozása így történik: A *johokat* tavasszal *megnyírik (tunde).* Az *olluk (foarfeși)* két darabból cigánymunkával készültek. A *gyepüt (dzsepü, lână)* Kelgyeszten *megforrozzák:* egy cseber forró vízbe áztatják, ezután *megmosszák* — a kelgyesztiek a Moldva vizében *koszárkában* —, majd kötélre, lepedőre, deszkára vagy fűre terítik, hogy *asszon meg.* Télen azután *megcsépik (scarmănă)* kézzel, majd meggerebelik, három minőséget választva szét: a *szálat (șir),* a *nedzurát (nedzură)* és a *bukkját (canora).* Ez utóbbi a gereben fogai között marad és kézzel kell kiszedni belőle.

A bukkot régebben *keptenuszokkal (cheptenus)* fésülték meg, most *mászinával* dolgoztatják fel. A keptenusz két, 20×20 cm, vastag talpbőrbe illesztett apró horgokból áll, melyek finom acéldrótból készültek, s hajlásuk tompaszögű. Az egyik bőr egy 70 cm hosszú deszkára van erősítve, a másik egy kisebb darabra. Mászina nincs minden faluban. A jugániak Gyirestre viszik a bukkot, ahol a gazdag Kobzár-családnak van mászinája, a kelgyesztiek pedig a *váraszba,* Rómánba.

A gyepüt éppen úgy fonják, matulálják, tekerik, vetyik és nyujtyák fel, mint a kendert. A nedzurát valamivel vékonyabban fonják, mint a bukkot. Ezek fonalát csak akkor matulálják, ha meg akarják *bojilni* (festeni), különben csak gomolját csinálnak, megsöllik és beverik. Ha a szál laza fonású, mielőtt megmatulálnák, *megszéricsik.* A *széricsű* nagy orsó, deszkából készült nagy lendítőkarikával, hegyén vashoroggal. A szál végét a vashorogra akasztják, majd egy a gerendából kiálló vasszegen vetik át s a szérítőt meg-megpörgetik, majd rátekerik az eléggé megsodort fonalat. Ugyanígy sodornak össze két vékony fonalat, ha nem elég erősek, pl. a ványolást nem bírnák.

Tiszta kenderből ma már csak *lepegyüket (țol)* és kevés *vásznat (pânza) szűnek (țese).* A lepegyű 7, a vászon 12, 12·5, 13 *pászmász* (1 pászma = 10 *ige* = 30 szál). A lepegyűből 3—4, sőt több szélet is összevarrnak, mert nem ágyba, hanem gazdasági célokra (cséplés, szórás) használják. *Zákot (sac)* is hasonló anyagból varrnak. Kendervászonból *pendelt (poale),* esetleg *párnaszineket (fața de perină), gagyákat (izmene)* varrnak.

Az *ingek (camasă), kendezük (șcergar), kengyük* (fejre való), *szervetek (servet:* kézi kendőcske) rendszerint gyapotszálból készülnek, gyakran azonban gyapottal is verik be. A leverőgyapotot mellékek alakjában vásárolják. Ezeknek a megtekeréséhez külön kisméretű *tekerűkre* van szükség. Kengyűk, kendezük, párnaszínek végeit *árissal* mintásan vagy csíkosan szövik (*arig* = fejtő; fekete vagy piros pamut). Sokszor az egész kendőt geometrikus mintákkal egyszínűen (fehéren) szövik. Ilyen a *borandzsikból (borangic* = nyers selyem) szőtt *keszkenyű (nimifeț).* Ritkaszövésű hosszú, sarkig érő fátyol. A kendervásznat nyáron a Moldva partján, vagy kutaknál *fehérítik (se ghilește).*

A *lenser (lenșer)* rendesen félig gyepüből készül, t. i. kenderszálat nyujtanak fel, de gyepüt vernek be, mégpedig csíkosan fehér és sötétszínűt. Szegény ember sokszor kenderfonallal veri be a lensert is, mégpedig busévél, hogy vastagabb legyen, de ezt is csíkosan festi. A lenser rúdra, ágyra, padra („vecsísz"), falra („păletar") kerül, akárcsak a *serge (șerga).* Ez már lehetőleg tiszta gyapjúszőttes, csak szegény embereknél kender a szála. A serge uralkodó színe a *veressz,* benne keskeny *feketye* s még kevesebb *fehér, kék* csíkkal. A *színes-lenser (scoarța)* rombuszalakú idomokkal, két

szélén szegéjjel, rikító színekkel, Jugában már ritka. Két részből varrják össze, mert a Besszarábiában használatos nagy, széles szőnyegszövőket itt nem ismerik. A *bojálát (boiala* = festék) a városban veszik: züldet, gegiccot, narandzsut, szárigot, rudzsiniltat, veresszet és feketyét. A festékbe kevés *ápatárét* (kénsavat) kevernek.

Katrincát (catrinţă) feketére festett gyapjúfonálból szőnek, két szélén veressz csíkokkal. *Icárt (iţar)* fehér gyapjúból rombuszalakú idomokkal szőnek, melyeket a nyüstök különféle állításával érnek el; innen román eredetű neve *(iţă* = nyüst). Ebből készítik az ugyancsak icárnak nevezett igen hosszúszárú feszes nadrágot, mely térdtől lefelé sűrű ráncokban fedi a lábat.

A ványolt posztót *hălisnyának*, de gyakrabban a belőle készített kabáttal együtt *szoknyának (suman)* nevezik. Ez mindig a gyapjú természetes színében készül, tehát leggyakrabban rőt, vöröses, ritkábban fekete vagy fehér. Ványoló *(kíva, chiva)* a csángó vidéken nincs, csak feljebb Neamţ megyében.

Apróbb dolgokat, mint a *tarisnya (trăistă), gyeszágok (desagi), üő (brâu), bernyecc (barneţ)* és az *ingvállak (altit)* szintén a szövőszékben szövik.

Gyapjúból újabban különféle ruhadarabokat kötnek *ándrelekkel (andrele* = kötőtű): *flánelt (flaneana)*, rövidujjas, *kolcunokat (călţuni)* = harisnya, *kestyűket (mănuşi)* és *sipiseket (şipiş)* = papucs.

Lükő Gábor.

Bogárhátú házak Biharban.

Pocsajban és Vértesen található még néhány bogárhátú ház. Valamikor igen elterjedt forma volt ez, ma már bogárhátú házat nem építenek.

Pocsaj délkeleti részén, a „kunyók" (kunyhók) közt található még néhány bogárhátú ház. Ez szegénytelepféle. A föld a község tulajdona, a rajta levő házakat a lakók maguk építették. Az egyes porták nincsenek kerítéssel elkülönítve egymástól. Minden házhoz tartozik egy kis ól és egy kamra. A paticsfalas, náddal vagy szalmával fedett ház kétosztatú. Mennyezete nincs. A nádat sárral betapasztották és bemeszelték. Első része a *pitar*, ennek az ajtótól jobbra eső részét kamrafélének használják. A pitar bal sarkában van a tűzhely. Valamikor ez egészen nyitott tűzhely volt és háromlábon főztek rajta. Néhány év előtt alakították át és vaskályhát építettek bele. Régi formáját azonban átalakítása után is megőrizte. A tűzhely fölött nyitott, kürtős kémény van, mely befogja a kemencét, katlant és a konyhát. A kemence előtt padka húzódik a katlanig. A kemence nyílását *előte* zárja el. Ugyancsak előte zárja le a katlan alsó részén levő, a pernye behúzására szolgáló nyílást is. A padka hossza 106 cm, magassága 44 cm. A katlan 89 cm magas és 72 cm széles. A konyha 65 cm hosszú, 50 cm széles és 82 cm magas. A katlant disznóöléskor, mosáskor használják, de rajta főzik a disznónak a krumplit is. Csak nyáron főznek a pitarban, télen beviszik a konyhát a házba. A pitar falmagassága 1·80 m, szélessége 3·50 m, hossza 2·80 m.

A pitarból nyíló ház nagyobb a pitarnál. A ház szélessége 3·50 m, hossza 4·65 m. A ház jobb sarkában áll a kemence. A ház déli és nyugati falán egy-egy kisméretű ablak van. A ház egy része földben van. A külső fal magassága 1·36 m, a belső fal magassága 1·80 m, tehát 44 cm-rel mélyebben van a ház földje a külső földnél.

A vértesi bogárhátú házak nagyjában megegyeznek a pocsaji házakkal. Itt Mészáros Dániel háza a legtipikusabb. 1800 körül épült. Méreteiben

valamivel kisebb a pocsaji bogárhátú háznál. Tűzhelyén a katlant lebontották és helyére vaskonyhát tettek. Érdekes formájú, a most szokásos kemencéktől eltérő a kemencéje. Tűzhelye, a katlantól eltekintve, hasonlít a pocsaji ház tűzhelyéhez.

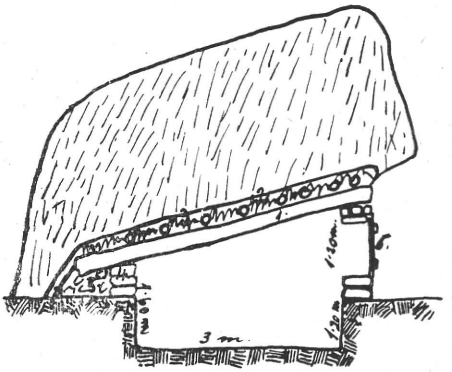

1. á. Bogárhátú ház. Vértes (Bihar m.).

Boglyásverem Derecskén.

A boglyásverem nagyobb, pinceszerű verem. Másfél—két méter mély, 2—2½ m széles, 3—3½ m hosszú. Elejét 10—15 cm vastag, közepén 1·20 m magas, félköralakú paticsfal alkotja. Tetejét akácfagerendákra rakott izigkóróval fedik, erre rakják a szalmát. Télen át lassan leetetik a jószággal, vagy almozásra használják fel. A boglyásveremnek két célja van: egyrészt a vermet melegen tartja, másrészt nem foglal külön helyet a portán. Mivel csak ritka ház van alápincézve- *kolompéron* és *ződségen* kívül a káposztát és a bort is itt tartják.

2. á. 3. á.

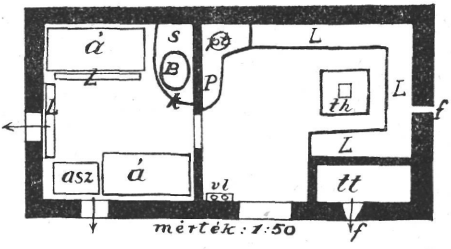
2. á. Boglyásverem. Derecske (Bihar m.).
3. á. Boglyásverem keresztmetszete. Derecske (Bihar m.).

A kolompérkerti szőlő csőszháza Derecskén.

Derecske nagyközség keleti felén, a Konyár felé vezető út jobb oldalán van a Kolompérkert nevű szőlő. Szőlője itt csak a *jógazdának* (módos gazda) van. Ezek nem azért tartják hogy jövedelmet hozzon, hanem hogy saját-termésű boruk és gyümölcsük legyen. A szőlőskertek ezért nem is nagy kiterjedésűek. A Kolompérkert a legrégibb telepítésű szőlők egyike. A hagyomány szerint már a török időkben is megvolt.

A szőlőskertekben állandó lakások nincsenek, sőt nyáron sem laknak kint. Kivétel a csőszház, ahol a csőszök télen-nyáron kint laknak. A szőlőbeli épületeket *pajtá*-nak nevezik. A pajta egy vagy két helyiségű kis ház. Majd mindegyikben van nyitott tűzhely, amin szürkületkor főznek, munkaidőben pedig szalonnát sütnek. A pajtákban tartják télen a karókat, a szüretelő edényeket, széket, lócát, asztalt és egyéb szükséges dolgot.

A csőszház a kert legrégibb háza. Egyesek szerint az 1830-as években épült, mások szerint még régebben. Az bizonyos, hogy a többi épülettel összehasonlítva ez mutatja a legősibb formát. Vályogból épült, kétosztatú ház. Eredetileg bogárhátú ház volt, de az idők folyamán többször átalakították. Ma már csak az első fele bogárhátú. A belső háznak már mennyezete van. A házhíja (padlása) az első házban teljesen nyitott. Az első ház még mindig füstös. A füst az ajtón és a ház déli és keleti falán levő füstnyíláson távozik. A füstjárat hasonlít a pincéken alkalmazott szellőztető nyílásokhoz. A déli falon levő füstjárat félköralakú, az alapjánál 35 cm széles, magassága 15 cm. A keleti falon lévő 15 cm széles, 30 cm magas téglalap. Régebben kéménye nem volt. A pendelykéményt akkor csinálták, a tetőt áttörve, amikor a belső házban kemencét építettek. A kemence szája az első házba nyílik. Előtte padka van, a kemenceszáj és a padka fölött nyílik a szabad pendelykémény. A padka 1·75 m hosszú, 30—40 cm széles. A padka a ház északi faláig húzódik, a falnál sarkosan kiszélesedik. A sarokban van a pernyetartó-katlan. Ez egy 35 cm átmérőjű, 37 cm mély üreg, a tüzes pernyét szívónóval ide húzzák be, deszkából készült tetővel befedik és kihűlése után innen hordják ki. A padka folytatása a szögletesen körbefutó lóca. A lóca vályogból készült, sárral letapasztott, fehérre meszelt ülőhely. Teteje és oldala tenyérnyi szélesen deszkával fedett, 44 cm széles, 37 cm magas, 10—12 ember kényelmesen ülhet rajta. A lócával bekerített tér közepén van a nyitott tűzhely. Ez vályogból csinált, trapézalakú négyzettömb, *konyhá*-nak nevezik. Általában konyhának neveznek ezen a vidéken minden olyan nyitott vagy zárt tűzhelyet, amelyen főznek. A konyha peremén kb. 10 cm széles deszka van, ami a letöredezés ellen védi. Az egész építmény sárral tapasztott és fehérre meszelt. Magassága 46, hossza 80, szélessége 78 cm. Közepén egy 25 cm átmérőjű, 8—10 cm mély lyuk van: a tűzhely. Ebben állandóan van zsarátnok. A szőlőben dolgozó emberek itt sütik szalonnájukat, itt gyújtanak pipára. Szívesen jönnek ide szalonnát sütni a csőszháztól messzebb dolgozó emberek is, mert mindig találnak itt valakit, akivel lehet egy kicsit tanyázni.

4. á. A kolompérkerti csőszház alaprajza, Derecske. *P* = padka, *pt* = pernyetartó katlan, *L*=lóca, *th*=konyha, *tt* = tüzelőtartó, *f* = füstjárat, *á*=ágy, *asz* = asztal, *B* = kemence, *k* = kucig, *s* = sut, *vl* — vizeslóca.

Az ajtó mögött, a lóca és a fal között, van a 1·80 m hosszú, 67 cm széles és 37 cm mély tűzrevalótartó. Ebben az üregben tartják a tűzrevaló venyi-

gét, szőlőtőkét, gallyat. Az ajtóval szemközt lévő falon fakampókon szalonnasütőnyársak, fatányérok vannak. A kampók alatt egy félköralakú, vakablakszerű bemélyedés van, ebben sót, paprikát, a tűzhely tisztítására szolgáló tollseprűt és egyéb apró-cseprő dolgot tartanak. A konyha fölött két gerendára, az úgynevezett vargafára, keresztbe tett főzőfáról vastag, végén behajlított drót lóg le. Erre akasztják főzéskor a bográcsot.

A második ház kisebb az elsőnél. Ez 2·61 m hosszú és 2·93 m széles. Az ajtótól jobbra van a kemence. A kemence és a fal között van a *sut*, az ajtó mellett van a *kucik*. A déli és nyugati falon két kisméretű ablak van. Az ajtó és kemence mögött egy-egy ágy, a déli fekvésű ablak előtt asztal, az ajtóval szemközt lévő falnál és az egyik ágy előtt lóca áll. Az ajtó mögötti falba vakablakszerű, ajtóval ellátott üreg van, amiben üvegeket, fűsűt, beretvát és egyebeket tartanak. A tornác alatt van a csősz nyári fekhelye. Ez vesszőből font, sárral letapasztott, dikószerű fekvőhely. Nyáron az egyik csősz ezen alszik.

Két csősz él a kis házban, akik együtt vagy felváltva szolgálnak. Ha valakinek dolga akad a csőszökkel és azok nincsenek otthon, kereplővel hívják őket elő.

A csőszök leginkább szalonnán és kenyéren élnek. A szalonnát sütve eszik. Csak a parázs fölött sütött szalonna jóízű. A láng befüstöli, hirtelen süti és könnyen megég, aztán a zsírja se csöpög ki rendesen, pedig a zsír ér legtöbbet. A kenyeret bicskával a parázs mellé állítják, hogy megpiruljon. Ha megpirult, hagymát vágnak rá karikára, különösen az újhagyma nagyon jó. Az így elkészített kenyeret fatányéron a konyha szélire teszik és a sűlő szalonna zsírját rácsöpögtetik. Míg a szalonna egészen megsűl, két-három karéj kenyeret is elfogyasztanak.

Ősszel és télen inkább van idejük a főzésre. Leginkább *lebbencset* főznek. Kétféle lebbencset ismernek. A pirított lebbencs úgy készül, hogy a bográcsba szalonnát vágnak, ha sűlni kezd, hagymát vágnak bele, megsózzák, megpaprikázzák, a lebbencstésztát beleteszik, ha jól megpirult, vizet töltenek rá és megfőzik. A másik lebbencs is ugyanígy készül, azzal a különbséggel, hogy a tésztát nem pirítják meg és kolompért is tesznek bele.

Kedves, szinte ünnepi ételük az *öhön, slambuc* vagy *szuszinka*. Ez úgy készül, hogy szalonnát bőven vágnak a bográcsba, megsózzák, megpaprikázzák, hagymát, sok kolompért és kevés tésztát tesznek bele. Addig főzik, míg megöregszik, a leve elfő. Főzés közben nem szabad megkavarni, kavarás helyett megforgatják. A forgatás úgy történik, hogy a bográcsot megfogják a két fülénél, megemelve maguk felé rántják, mire az egész étel önmaga körül megfordul. Néha tűzön hagyják, míg szépen megpirul.

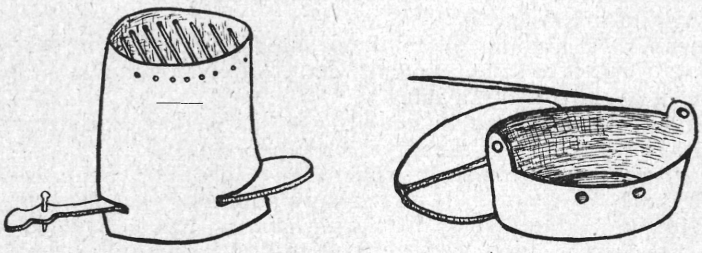
Ősi szokás, hogy a gazdák óév estéjét a csőszházban töltik. Este 6 óra körül kimennek és visznek magukkal húst, bort, néha kalácsot. Rendesen tehén- vagy birkapaprikást főznek közösen. Csöndesen beszélgetve, dalolászva borozgatnak éjfél után 2—3 óráig. *Fekete Béla.*

Méhekereső.

Lapújtőn volt egy öreg ember, az csak madarászattal és méhekereséssel foglalkozott. Abból élt, más foglalkozása nem volt. Amikor az öreg meghalt, szerszámait az ismerősök széjjelszedték. Ez a méhekereső valamilyen úton Rakonczai Sándor bocsárlapújtői kocsmároshoz került. Nevezett a nógrádmegyei Nagy Iván-múzeumnak ajándékozta azt s használatát a következőképen magyarázta meg:

Áll két részből: ez így le van zárva, ezt a fedelet levesszük róla, ebbe az *alsó* részbe mézet öntünk (vagy teszünk). Olyan virához tesszük, ame-

lyet a méhe szeret, amelyre leggyakrabban rárepül. A felső részén lévő subert kitoljuk és a *felső* részt rátesszük az *alsóra*. A méhe megszagolta a mézet, a résen berepül üresen. Már mikor meg van szedve teli teherrel, arra nem jöhet ki, hanem mikor már lopott mézet, megszedte magát, szökni akart, egyenesen felfelé repült a *felső* részbe, amely fönt lécekkel van elzárva. Most az ember ezt a *felső* részt a suber behúzásával bezárta aljával felfelé, akkor a *felső* részt az *alsó* részről felvette, felfordította, a subert kinyitotta, a méhet elengedte. A méh elrepült és nemsokára többedmagával jött vissza a mézre.

Amikor már volt benne 5—6 méhe — mert ő figyelte —, akkor a subert megint bezárta és ugyancsak a méheket egyenként kiengedte. A subert csak annyira tolta ki, hogy a méhe kirepülhessen. Hogyha az az első méh a falu felé szállt, akkor a többit egyszerre kiengedte és nem kísérletezett többé vele, hanem ment egy másik helyre, s ha ott talált méhet, előlről kezdte. Azt az egyet megszedette mézzel és kiengedte. Ez megint visszajött többedmagával. Akkor ugyancsak egyet kiengedett és ha az az erdő felé repült, akkor ment az erdő felé s amikor közeledett, megint egyet kiengedett. És így engedte ki a méheket egyenként mindaddig, amíg a közvetlen közelbe nem ért, ahol a méheknek volt a helyük a fában. Akkor a méheket meg a mézet kiszedte és eladta.

Fényes Dezső.

Baskír gyapjúmunka.

Ebben a cikkben a Cseljabinszk környékén élő — különösen az Uralhegységtől kelet (Szibéria) felé eső, — ú. n. síksági baskírok gyapjúfeldolgozásának módjait ismertetem.

A baskíroknak, mint régi idő óta nomád és állattenyésztő népnek létfenntartásához szükséges dolgokat nagyrészt az állattenyésztés szolgáltatja: tehát nemcsak a táplálkozás és ruházkodás, hanem a hajlék készítéséhez szükséges anyagokat is. Így a gyapjút elsősorban nemez készítésére használják, amely a hajléksátornak egyik fő alkotórésze. A nemez azonban nemcsak sátorkészítésre való. Nemezt használnak a sátorban is, a téli lakhelyül szolgáló állandó házban is szőnyeg helyett; azonkívül lószerszámok, hámok, nyergek alá s vékonyabb nemezből lótakarók készülnek. A nemezt többszörös rétegben fekhelyül is használják.

Gyapjúból készítik a pokrócot *(palasz)*, a posztót, szőrcsizmát.

A fentemlített dolgok készítéséhez juhgyapjút használnak, ló-, tehénvagy kecskeszőrt nem: ezek szőre szemükben értéktelen.

A baskírok inkább durvagyapjas juhokat tenyésztenek, mert ezek nemcsak a gyapjúra, de a húshozamra nézve is megfelelőbbek. Merino-, illetve finomgyapjas juhot a baskírok csak ritkán tenyésztenek.

A juhot tavasszal és ősszel nyírják. Az őszinyírású gyapjút sokkal értékesebbnek tartják, mint a tavaszit, mert az őszből tartósság és finom-

ság tekintetében sokkal jobbminőségű nemezt és posztót kapnak. A nemez készítésére a kétféle gyapjút sokszor keverten használják. Ha a kevert gyapjú tarkaszínű, két rétegben terítik, mégpedig a színe felé mindig a tisztábbikat. Ha posztókészítésre használják keverten, akkor az ősziből vetik a lánc-, a tavasziból a vetőfonalat. Nemezt is, posztót is készítenek tisztán ősziből.

Nemezhez és posztóhoz a gyapjút a következőképen készítik elő:

A gyapjút sem a juhon, sem a nyírás után nem mossák. A baskír pásztorok ugyanis vigyáznak arra, hogy a juhok trágyával, sárral bundájukat be ne szennyezzék. Szennyeződés esetén a szennyes részeket a válogatáskor a többi gyapjútól elkülönítik.

A gyapjút a különböző céloknak megfelelően külön osztályozzák s ugyanakkor történik a színek szerint való széjjelválogatás is. A baskíroknál ugyanis elég gyakori a tarka juh.

Ha a gyapjú történetesen nedves, megszárítják s csak ezután következik szaggatása és tépése. A tépés kétféleképen történik:

1. Két asszony — rendesen írhabőrre — bizonyos mennyiségű gyapjút tereget. Egymással szemben ülve, a gyapjút mindkét kezükben egy-egy, kb. méteres, ujjnyi vastag, szívós pálcával (*haba* = pálca, *habalau* = maga a művelet) váltakozva, ütemesen verik. Ütéskor a gyapjút bizonyos magasságra kapkodják a *haba*-val. Ha a verés során a kellő szálasságot elérte, zsákokba rakva félreteszik s helyére ismét tépetlent tesznek.

2. Az íjjal való tépés. E célra kis és nagy íj szolgál. E két mód valamelyikével előkészített gyapjú, fonal, posztó, nemez számára használható.

A nemez a következőképen készül: a gyapjút az e célra szolgáló nádszőnyegre[1] megfelelő vastagságban elterítik. A terítés az esti vagy kora reggeli szélcsendes időben történik. Elterítés után a teríték egyik széléhez karvastagságú, görcstelen, egyenes, két végén legömbölyített fejben végződő rudat helyeznek. Ekkor az elterített gyapjút karral elérhető szélességben — a rúd felől kezdve — vízzel szitán keresztül permetezik. Az így benedvesített területet az előbb leírt rúdra a nádszőnyeggel együtt felgöngyölik. A göngyölítés után bepermetezik a következő részt, s az előbbihez hasonló módon járnak el mindaddig, míg a nádszőnyeg, illetve az arra elteregetett gyapjúréteg másik széléhez nem érnek. Így egy hengert kapnak, melynek tengelye a farúd, s amelyet kötéllel sűrűn és szorosan átkötöznek. A farúd két végére egy-egy, kb. 50 cm hosszú, két végén lyukkal ellátott deszkát alkalmaznak olyképen, hogy a deszkák egyik lyukát a rúd végére szerelik (úgy, hogy a rúd benne foroghasson), a másik lyukba hosszú istrángot helyettesítő kötelet kötnek, amelyhez hátaslovat fognak be.

A gyapjú minőségéhez képest egy bizonyos távolságon járatják a ló után szerelt nádhengert. A távolság a gyapjú finomsága szerint változik; minél finomabb, annál rövidebb, minél durvább, annál nagyobb távolságon hengergetik.

A hengerelés idő-, illetve úttartamát a hozzáértők érzéke állapítja meg. Előfordul azonban, hogy a hengert a szükségesnél tovább járatják; ilyenkor a gyapjú annyira rátapad a nádszőnyegre, hogy csak késsel lehet eltávolítani olyképen, mint ahogyan az állatról a bőrt nyúzzák le. Ebből következik, hogy a hengerelés távolságának meghatározása sok körültekintést igényel.

A kirgízek nemezkészítésére vonatkozólag dr. *Prinz Gyula* a következőket írja: „A gyapjút igen fáradságos módon préselik nemezzé. A gyapjút

[1] A szőnyeg hosszában kb. araszny távolságban egymástól, kettős fonalakra (zsinegekre), azok segítségével hosszú, vékony nádszálakat szőnek sűrűn egymás mellé. A nádszőnyeg szélessége 3—4 méter, hossza változó, aszerint, hogy milyen célt szolgáló nemezt akarnak készíteni.

rétegesen gyékények közé helyezik s összecsavarják hengerré egy farúdon. A gyékényt ezután szorosan összekötik. A farúd két végére kötelet kötnek úgy, hogy a henger szabadon foroghasson, azután a kötélhez áll egy legény lóháton. A nyereghez kötött gördülő hengert napokon keresztül rángatja a lovas, míg végre kemény nemezzé préselődik benne a gyapjú. A kirgízek „*csigerek*"-nek nevezik az ilyen fogatot".[2]

Föntebb említettük, hogy túlhengerelés esetén a gyapjút csak nyúzással lehet a nádszőnyegről eltávolítani. A hengerelés idejét illetőleg nemhogy napokról, hanem csupán órákról lehet szó. A hengerelés tartamára vonatkozólag nem annyira az idő, mint a megteendő út a fontos. Ha tényleg napokon keresztül kellene a gyapjút hengergetni — amint azt dr. Prinz Gyula írja —, abból soha sem válna nemez, mert az annyira belétapadna a nádszőnyegbe, hogy azt lehetetlenség lenne eltávolítani; másrészt nem is lehetne kemény és vastag nemezt kapni. Tudjuk, hogy bizonyos tömörséget és vastagságot úgy nemeznél, mint házilag készített posztónál csak a gyapjúnak hosszában és szélességében való összeugrása által érhetünk el. Ha a gyapjút csak a nádszőnyegbe összekötözött formában hengerelnénk, úgy az — t. i. a nádszőnyeg — meggátolná az összeugrást. Az összeugrás csak az alsókarral való gyúrás következtében áll elő, mikor is a készülő nemez úgy hosszában, mint szélességében nagymértékben összehúzódik.

A hengerelés célja az, hogy a nádszőnyegen a gyapjú annyira összetapadjon, hogy az kézzel kezelhetővé váljék. Ha *csak* hengereléssel állana elő a nemez, annak érését, hibáját nem is lehetne munkaközben ellenőrizni.

A lefolytatott hengerelés után a terített gyapjúból eléggé összeálló nemezszerű réteg keletkezik, amelyet lefejtenek a nádszőnyegről. Ezt a réteget egy vékonyabb, ugyancsak síma, görcstelen, egyenes rúdra szorosan felgöngyölik s a göngyöleget zsineggel kb. 40 cm-ként átkötik. A göngyöleget beviszik a szobába s reáfektetik a török házberendezések kb. 1½—2 m széles (hossza a falhossz) deszkából készült fekvőpadjára. A baskírok ezt a padot *urindik*-nak nevezik. A nemez szélességéhez képest 12—15 ember áll egymás mellé s az előttük a fekvőpadon levő göngyöleget alsó karjukkal, nyomással hengergetik. Az emberek erejének különböző voltára való tekintettel, a dolgozók időnként helyet cserélnek, nehogy a göngyöleg az egyik helyen túlságosan, a másikon viszont lazán tömítődjék. Hogy a göngyöleg egészében megkapja egyenletes tömörségét, időközönként újabb rúdra göngyölik át (ilyen módon, amelyik része kívül volt, most befelé kerül és viszont) s ezt a műveletet többször megismétlik. Amikor a nemez bizonyos tömörséget elért, a rudat kiveszik belőle s a nemezt széltében laposra összehajtogatva a fekvőpadhoz csapdossák olyanformán, hogy azt egyik oldaláról a másikra — nagy erővel — átfordítják, majd ismét magukhoz húzván, ez átfordítást hosszabb időn át gyakorolják. A váltakozó összehajtogatást — az átgöngyöléshez hasonlóan — többször megismétlik. Ezzel a művelettel is a nemez bizonyos fokú tömörítését érik el, ami után a következő munka a nemeznek rendszer nélkül való csapdosása. Ezt a munkát már egymással szemben ülve végzik a vele foglalatoskodók, akik a munka végezhetése végett a fekvőpadból a lábak részére egyes deszkákat kivesznek s így kerülnek egymással szembe.

A nemez érési folyamatát a belőle kihulló durvább szálak mennyisége árulja el, a teljes érést kézzel való tapogatás útján állapítják meg.

Mindezeket a munkálatokat leányok és menyecskék végzik. A nemez készítésére minden gazda kalákába hívja a résztvevőket. Ha valamelyik leányt vagy menyecskét meg nem hívják, az sértésszámba megy. Egy időben — a készítendő nemez mennyiségétől függően — több helyiségben is folyik a munka. A kalákában vagyon- és rangkülönbség nincs. Egyetlenegy

[2] Ért. 1913 : 172.

esetre sem emlékszem — de ilyenről még csak nem is hallottam —, hogy bár a leggazdagabb is napszámosokkal végeztette volna a nemezkészítést. A munka ellenértéke megvendégelésből áll. A nemezkészítési munkálatok alatt ének, vígság, viháncolás, tréfa uralkodik. A nemezkészítési munkálatok rendesen a hosszú tavaszi napokon — májusban — folynak le.

Ha nagy nemezdarabok készítéséről van szó, akkor már fiatalabb legényeket állítanak kalákába. Ilyen esetekben az egyik helyiségben a fehérnépek dolgoznak, a másikban a férfiak.

Egy csoport egynapi munkateljesítménye legfeljebb két darab nemez.

A már kész nemezt mosás végett tisztamedrű tóra, folyóra viszik, ahol a vízre szétterítve, hosszú botokkal ütögetve mossák. Ezután a nemezt hazaviszik, felaggatják és megszárítják.

Nemezt készítenek fehér, fekete és szürke gyapjúból. A fehér nemez a legértékesebb; fekete vagy szürke nemezt a szegényebb emberek és a cselédség részére készítenek. A gazdag emberek és vendégszobák nemeze rendesen fehér. Szürke nemezt használnak a lószerszámok, nyergek alá is.

A szegény emberek nemezkészítőmódja jóval egyszerűbb. Ponyvára, vászonra terítik a gyapjút s rúdra göngyölve a fekvőpadon hengergetik, s hengerítés közben a falhoz csapdossák. Bizonyos fokú tömítettség után a továbbiakban rúd nélkül, a már ismertetett módon járnak el. A szegényebb emberek csak a nagyobb darabokat csinálják kalákában.

Dr. Tagán Galimdzsán.

Három tárgynévmagyarázat.

Bugyli-bicska.

Mindnyájan ismerjük. Nyujtott háromszögalakú, rosszvasú, nyekle pilingája van, esztergált, festett puhafa nyélben. Innen *facuca, fakulabicska* neve. Vásárokon, búcsúkon árulják *(madi, fehérvári* stb. *bicska)* pár fillérért gyermeknépnek és szegényembernek falatozásra, faragcsálásra. Nadrág- vagy pruszlikzsebben hordják, vagy madzagon lógatják, nem csizmaszárba dugva tehát, mint a merevpengéjű késeket, kusztorakat. Föltehetőleg innen a *fütyő, fütyök, fütykő, fityogó* = lógó neve s talán a *hutyorog* = hajladoz igéből *(MTSz)* a *hutyoró, hutykora, putykora,* s *futyoró futykoró, futykorat-bicsak* neve. (Másképen *Mészöly: MNy. X : 201.)*

Alkalmasint nyugati németségünk közvetítette hozzánk ezt a bicskafajtát.

A bugyli-bicska szó eredete az *EtymSz.* szerint ismeretlen.

Mi azt hisszük, hogy az előtagbeli *bugyli,* a *bugy* igéből képezett *bugyogó* (nadrág) kicsinyítő, tréfás-gúnyos alakja, amint az a *bugyi (EtymSz.)* és a dunántúli *bigyisz* is. (L.: *MNy. IX : 426. bugyli* = bugyogó, Rábaköz és fuőberbugyogó, Kemenesalja.)

Tájszótáraink szerint a *bugyli,* úgy látszik, dunántúli eredetű szó — szótáraink szerint mindössze százéves — s ma is ott járatos leginkább. Ismerik még az Alföldön is, de hazánk más vidékein nem. A *bugyli* (nadrág) szerintünk a túladunai *li* végű, németből kölcsönzött szavak csoportjába tartozik (azok hatása alatt keletkezett), amilyenek pl. *mándli, jánkli, rékli, pruszli, pufándli, strinfli, krobátli, másli, tászli, tuszli* stb., vagy *glázli, sámli, sáfli, tápli, kráfli, sifli, sírhakli, szájtli, rédli, hájzli* stb.

A bugyogóról vagy félnadrágról azt írja a *Tsz.* 1838-ban Dunántúlról, hogy előbb német és zsidó viselet volt, de már a *pantalló* váltotta fel. Ezt is bugyogónak hívják ott a szűk magyar nadrágok hazájában s csúfolják is viselőit.

Mivel ezenfelül aztán *bugyogó=bugylit* gyerekek és szegénység számára olcsó anyagból, goromba házi vászonból is varrtak, a *bugyli=*nak silány, rongyos, szegény jelentése alakult ki. Bizonyára ezért mondják *bugyli=nadrág=*nak Kecskeméten a zsákszövetből varrt s napszámosok viselte nadrágot *(MTsz.,* máshol *kukoricanadrág),* vagy *bugylikaszá=*nak, Velencén a kicsiny kaszát (a kaszúrt), vagy *bugylihal=*nak, ugyanott az apró halat *(MNy. X : 378).*

Ezek szerint *bugyli=bicska* is annyi volna tehát, mint rossz, olcsó, silány stb. bicska, más néven *békanyúzó, koszvakaró, bécsi, zsidó, tiri, tutudli, pudli, nyakli* stb. bicska.

Az *alpáriacél* is a. m. silány acél, a *fűzfanadrág* is a. m. rongy, vászonpantalló, s a *tuturú=bicska* is a. m. rongy bicska. (A *tuturú=*hoz l.: MTsz. *tatar* = rongykanóc, az *ú=*végzethez *bandu* = szegély a ruhán. *U.* o. ugyanottan).

Mondják még a bugyli=bicskát *tokóbicská=*nak is *(Nyr. 19 : 382, 26 : 523,* Bereg, Szatmár, *MTsz.).* A *tokó=*ban a tok teljesebb alakja *(tokú, toku, MTsz.)* tételezhető fel. *Tokbicska* azonban, még ha a tokot hüvelyfélének vesszük is, helytelen összetételnek látszik. Helyes a *tokosbicska* volna, mely a hüvelytelen, toktalan, nyeles bicska ellentéteként, egy kis erőltetéssel talán elfogadhatónak mutatkozna.

Mi ezt másképen próbáljuk magyarázni. *Tokos=*nak csúfolták a labanc németeket bugyogós nadrágjukról s *Cz. F.* szótára szerint így csúfolták még újabban is a tolnai svábokat, sőt ma is a budavidékieket. Ebből a *tokos* jelzőből egy *tok* főnevet kellene kikövetkeztetnünk *(toknadrág,* ellentétben a *furuglyanadrággal)* s akkor azt mondhatnánk, hogy a *tok* vagy *tokóbicska* a lenéző értelmű *bugyli=bicska* egyenértéke is. Vagyis *tokóbicska* tárgyilag is annyi volna, mint *bugyli=bicska,* azaz rongyos, silány bicska. A *tok* ilyen ruhadarab jelentését azonban szótárainkban nem találjuk. Talán van valaki, aki nyomra vezet bennünket.

Cikó.

Egészen kicsiny területen, Dél=Baranyában és Alsó=Szlavóniában járatos tájszó. Jelentése kettős, úgymint: 1. kuckó, szurdik, kemence möge; 2. szobabeli kemence. Az első jelentés mindkét területen használatos, az utóbbi csupán Szlavóniában, de a négy ottani falu közül is csak kettőben, s még ott is a kemencével (kemince) váltogatva. *(Nyr. XXIII., Balassa; Ért. 1911, Garay.)*

A kuckó jelentésű *cikó* („a tácsás kályha" szöglete), *Gunda Béla* szíves közlése szerint az Ormánság keleti felében otthonos, a nyugati részen inkább *kucó=*t mondanak helyette, de a két szó itt is váltogatja egymást, mint Drávántúl a *cikó* és *kemince.*

Az elmondottakból arra gondolhatnánk, hogy a *cikó* elhalóban levő, a Dráva mögé visszavonuló szó, s hogy vele valamikor egy, a maitól elütő kemenceformát illettek. A név aztán az ódonszabású házbeli fűtő lassú kipusztulásával s a kemence szó egyidejű elhatalmasodásával, Dráváninnen az újfajta kemence zugának megjelölésére szorult vissza, ebben a szerepben tengődik tovább.

Közönséges jelenség ez, az alakjukban és szerepükben szüntelen változó tárgyi kultúrjavak sorsában.

Lássunk erre egy=két példát a házbeli tüzelők világából:

A nyugati Palócságban még él egy többé=kevésbbé gömbölyű, kezdetleges kemencefajta. Neve *siska (siskó).* Ez eredetileg tót szó, első jelentése a. m. gubacs, de ebben a jelentésben is, egyúttal magyar kölcsönszó is. A boglyakemence *siska* neve (eleinte bizonyára *siskakemence)* így világosan érthető.

A Garammenti Bényen (Esztergom m.) azonban a *siska* már nem a kemencét jelenti, hanem „az egyik szurgyikot", pontosabban a kemence külső oldalának szabad padkáját *(Ért. 1913 : 57.)*, mert a régi gömbölyű siskát egy új, szögletes kemencefajta elnyomta, a *siska* emlékét azonban — mint látjuk — teljesen eltörölni nem tudta.

A régi *pest* = kemence eltűnt ugyan a székely házakból, de a *pestmege, pestalja* nevekben ma is tovább él a keleti-székely tűzhelyeken. Míg az előbbi esetben tehát a kemence neve egy padka nevévé vált, itt a tűzhely bizonyos részeinek, a tűzrakóhelynek és szikrafogónak jelölőjévé lett.

Nagyon tanulságos az ormánsági *kemen (kemő, kemü, hemő)* és a székely *kondi (kuncs)* története is. Eredetét mindkettő a szobabeli kemencék (kályhák) meghonosodásával szükségszerűleg együttjáró apró, kandallószerű, világító és ételmelegítő fali tüzelőkre vezeti vissza, nem ugyan nálunk, hanem német népterületen. E készületeknek délnémet földön *kemi, kendl* stb. (a *kenden* = fűteni igéből) volt a nevük.

A *kemi*-féle alakra megy vissza a magyar *kemő*, mely azonban Baranyában nem kandallót, hanem kemencepadkát jelent. Az ipolysági palóc házban aztán nemcsak a méhkasalakú siska padját hívták *kémöl*-nek, hanem ez volt a nevük a szobabeli tölgyfapadok sárlábainak is *(Ért. 1930:154.)*.

Hogy milyen úton-módon honosodott meg nálunk ez a *kémő*, sajnos, pontosabban nem tudjuk.

A *kendl* alakra megy vissza a székely *kondi* és *kuncs*. Az előbbinek jelentése kistüzelő (aztán fonóház), az utóbbinak kemencesarok, sut (< erd. szász *kint* = ofenwinkel. L.: *Ért. 1934 : 56.)*.

A valamikori világító-főzögető német kandallóféle készület neve tehát kétféle tárgy megnevezésére ment át s került el valahogyan hozzánk, úgymint a kályhapadéra és a kályhaszurdikéra.

Ez az utóbbi eset valószínűsítené már most azt, hogy a kemence korábbi *cikó* neve került át a szurdik későbbi *cikó* megnevezésére.

De ez csak látszat. A *cikó* név ugyanis mindössze alig százesztendős *(EtymSz.)*, s mint mondottuk igen kis körben, kemence jelentésül pedig éppen egy-két faluban forog (*Balassa* még azt mondja, hogy csupán Harasztin, *Garay* pedig későbbről, hogy Szentlászlón is). Pedig ha régi szó volna, vagy nagyobb területen ismernék, valahonnan elő kellene bukkannia. Minthogy pedig szurdik jelentése az általános, s mivel fölváltva használják éppen itt a Duna—Tisza-közén és az Alsó-Dráva-vidéken járatos *kucó* szóval, azt hisszük, hogy a fiatal *cikó* nem más, mint átvetéses alakja a *kucó*nak, mely maga is fiatal tagja a *kucik* szócsoportnak. (Tehát: *kucó* > *cukó* > *cikó* [az *u* > *i* változásra: *csukló* > *csikló*], vagy: *csikó* > *kocsó, bucok* > *cubok*, vagy szorosan idevalósi példák: *külü* > *lükü, kocsán* > *csokán, morzsa* > *romzsa, rözsme, sifonér* > *fisonér, kanális* > *kalánis, köpni* > *pukni, kullancs* > *csiglanc, názárénus* — *rezenérus, pipacs* > *papicsk, erszény* > *eszrény*. *MTSz* stb. Azt hisszük, a *cikó* asszony- és gyerekszájban született meg ebben a formájában.)

Ebből következik, hogy a régiségben előjövő *Cikó* személy- és helynevek *(MNy. XII : 17.* a XV. sz.-ból, a gömöri czikóházi *Czikó*-család már a XIV. sz.-ból, l.: *Forgon*, Gömör m. nemes családjai) nem kapcsolhatók össze ezzel a *cikó* szóval. (Ekkor, érthetőleg, még a régi magyar *szurdik* se került be a házba a kemencezug nevének.) Bizonyára ezért nem vette ide őket a *cikó* köznévhez az *EtymSz.* se, mely különben azt írja, hogy ennek a *cikó* szavunknak eredete ismeretlen.

Hogy nemcsak a tüzelőkészületnek neve ment át e készület egyes részeinek megnevezésére, hanem fordítva az egyes részeké is az egész tüzelőre, mint a szlavóniai két község esetében történt a cikóval (itt föltehetőleg jelentéstapadás útján), arra szintén van példánk.

A Székelységben a nyilt tüzelő tüzifa-támasztó fa, vagy sárvánkosának neve *pecek, pocok*. Sok helyen aztán úgy hívják a tágas tüzelőpadkát, sőt az egész tűzhelyet is *(Ért. 1934 : 56.)*.

A Palócságból közlik a *szap, szapha* szót. Ezt eredetileg a kemence lélekzőlyuka volt (< szláv *sopka*), de jelenti most már sok helyen a pártázatos kemence heverőpadját, lapos tetejét, végül magát az egész kemencét is *(Ethn. 1893 : 24.)*.

Az egyszerű nép — tudjuk — nem kényes a terminológiára s könnyen készen van a névadással... a mindenben logikát kereső, kutakodó tudósok gyakori bosszúságára.

Kunyhó.

Erdő-mezőjáró, pásztorféle emberek, főképen *ideiglenes* tartózkodására hevenyészett-rakott, tehát éjjeli szállásnak, szél és eső ellen sátorszerű enyhelynek-árnyéknak, aztán főzőnek-tüzelőnek szánt kezdetleges készülettei közül többnek a neve, föltehetőleg nyelvünkből magyarázható meg.

Íme mutatóba egypár: *vityilló* (palóc alak: *vigyolló*). Ez a *vigilál* = virraszt vagy *vigyilál* = jő-megy (Nagyszalonta, *Nyelv. Füz. 32 : 62.*) szóval függhet össze, azaz olyan helyet vagy hajlékot jelent, ahol, vagy amelyikben a vigyázó ember éjjelez, virraszt.

Világosabban rámutat erre a *virnyó* (pl. *Virnyó-csárda*, Hortobágy, *Debr. Szemle 1934 : 278.*), föltehetőleg a *virnyog, virnyaszt* = virraszt szavunkból.

Kusornyó (kusurnyó) a *kussol* = alattomosan meghúzza magát *(M. Ny. VII : 387.)*, vagy a *kussad (kushad)* = meggörnyed *(MTSz.)*, vagy *kussog* = szundikál (Nyitra, *Ny. F. 20 : 19.*), bizonyára egygyökerű igékből, jelentvén olyan helyet, ahol az ember meggörnyed, szundikál.

Ugyanez a művelet van a következőkben: *Kukulló (gugyulló, Gugyori-csárda, Kucorgó-csárda)* a *kukorodik (kutyorodik, gugyorodik, kucorog)* igéből s a *gurnyó* (Nyitra, *Ny. F. 20 : 16.*), a *gurnyaszt (gunnyaszt)* = görnyedezve ül, szundikál szóból.

Ezek alapján azt gondoljuk, hogy *kunyhó* (a régiségben és népnyelvben *kunnyó, kunyó, kujhó, kuhnyó, gunyhó, gonyhó)* szavunk is a sűrű kuporgással-gyököntgetéssel járó pásztori lét szemléletvilágában született meg. Alapszava a *kony* (alakv.: *kuny*) tőből fakadt *konnyad, konyvad* = *konyul, lankad* stb. ige lehet. *Kunyhó* szerintünk tehát azt a helyet (épületet) jelenti, ahol az ember *konnyadva, kummadozva* tartózkodik.

Czuczor-Fogarassy azt mondja, hogy „a *kunyhó* a *kuny (kun, kum)* ige részesülője s a. m. alágörbedő, lehajló s a *h* csak közbevetett hang, vagyis a *kunyhó* olyan épület, melynek fedele aláhajlik, bukra áll, tehát gunnyasztva lekonyul".

Mi ezt nem tartjuk valószínűnek. A szónak és alakváltozatainak (pl. *kujhó*, ehhez talán: *lanyha* = *lajha* = *lajhó*, vagy *kunyó*, ehhez *tongyó* = *tonyhó* = kövér) tüzetesebb nyelvi és etimológiai magyarázata meghaladja a mi tudásunkat.

Bátky Zsigmond.

ANZEIGER

XXIV. JAHRG. DER ETHNOGRAPHISCHEN ABTEILUNG DES UNGAR. NATIONAL-MUSEUMS 1934 III-IV. HEFT

S. 65—81. *Seemayer, V.: Scheuergarten in Nemespátró (Kom. Somogy).* N. (urkundlich erwähnt im XIII. Jh.) ein lockeres Haufendorf, auf ehem. Waldboden, mit Rauchküchenhäusern. Hauptbesch.: Tierzucht (Horn- und Borstvieh, Schaf) und Ackerbau. (Seit d. XVIII. Jh. Dreifelderw.). Fig. 1. = Die Gemarkung im J. 1860; schwarz = Die Hofstätte, schraffiert = eingefriedete Wiesen mit Scheuergarten (1—10 Kat.-Joch), weiss = Hutweide, Acker, Weingarten. Fig. 2—5. = alte Scheuer (im J. 1860, 108 Gebäude). Die aus Eichenbohlen errichteten Scheuern sind dreigliedrig = In der Mitte die Dreschtenne, dann der Stall und die kleine Scheuer. Fig. 6—31. = Bautechn. Details.

S. 81—88. *Madarassy, L.: Palowzischer Dudelsack.*

Der D. war während Jahrhunderte ein Lieblingsinstrument unseres Volkes. Heutzutage ist es fast nur im Nograder Komitat bei Schaf- und Schweinehirten gebräuchlich. Die sind die Meister in der Herstellung derselben. Morphol. Beschreibung d. D. (Fig. 1—15.).

S. 89—92. *Seemayer, V.: Das Pflügen mit Holzpflug in den Komit. Zala und* Somogy. Arbeitsvieh waren von alters her Ochsen. Fig. 1.: I. = Deichsel, II. = Körbel, III. a, b = Holzplug, VI. = Reute, VII. = Schleife, VIII. = jüng. Eisenpflug. Fig. 2. = Karren.

S. 93—96 *Gunda, B.: Ursprung d. ung. Wagen mit zwei Femerstangen u. der alte ung. Ajonca-Wagen.* Wagen mit zwei Femerstangen sind bei uns hie und da noch heutigentags im Gebrauche. Fig. 1. = ein solcher Wagen. Der alte ung. A.-W. hatte zwei Femerstangen und kam von polnisch-russischem Gebiet nach Ungarn Das Anspannen war nach ung. Art. Bei dem auf deutschen Boden gelangten slav. Oynitz-Wagentyp geschieht das Anspannen mit deutschem Kummet.

S. 96—101. *Lükő, G.: Die Hanfbearbeitung der Moldauer Tschango-Magyaren.* Beschreibung der Hanfbearbeitung (S. 97 die Geräthe) mit magy. u. rumänischer Terminologie.

S. 101—104. *Fekete, B.: Primitive Gebäude im Komit. Bihar.* Fig. 1. = Wohnhaus, Fig. 2. = Erdgrube im Hofe für Kartoffel, mit Stroh (Winterfutter) gedeckt. Fig. 3. = Schnitt ds. Fig. 4. = Grundriss eines Weinhüterhauses.

S. 104—105. *Fényes, D.: Bienensucher.* Die in das Gefäss eingelockte und wieder freigelassene Bienen verraten das Nest der Waldbienen.

S. 105—108. *Tagán, G.: Bearbeitung der Schafwolle bei den Baschkiren.* Detaillierte Beschreibung der Verfertigung des Filzes. Frauenarbeit.

S. 108—111. *Bátky, Zs.: Sprachlich-sachliche Erörterung dreier Gegenstände.* 1. *Bugyli-Messer* (‚bugyli' = schlechter Hosen > schl. Zeug > schl. ‚Taschenmesser'). 2. *Cikó* = Ofen. (‚Cikó' metathst. Form der *kucó* = Ofenwinckel > Ofen). 3. *Kunyhó* = Primit. Hirtenhütte. (‚Kunyó' < verbum, kunnyadni = hocken, schlummern, also Ort, wo man hockt, schlummert.)

S. 112. *Anzeiger* (Deutscher Auszug).

NÉPRAJZI MÚZEUM KÖNYVTÁRA

A szerkesztésért és kiadásért felelős: Dr. BÁTKY ZSIGMOND.

21.579. — Kir. Magy. Egyetemi Nyomda, 1935. Budapest, VIII, Múzeum-körút 6. szám. (F.: Thiering Richárd.